

ISSN 2278-3199

Volume - 09, Issue - 02, July - December, 2020

*A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary
National Research Journal of Social Sciences & Humanities...*

National Journal on ...

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

Gondia Education Society's

**SETH NARSINGDAS MOR ARTS, COMMERCE &
SMT. GODAVARI DEVI SARAF SCIENCE COLLEGE**
TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

ISSN 2278-3199

Volume - 09, Issue - 02, July - December, 2020.

***A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary National Research Journal
of Social Sciences & Humanities***

National Journal on.....

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

Chief Editor

Dr. C. B. Masram

Principal

*S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College,
Tumsar Dist. Bhandara.*

Editor

Dr. Rahul Bhagat

*Professor & Head, Department of Sociology,
S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College,
Tumsar Dist. Bhandara - 441912*

Published By

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

***S. N. MOR ART, COMMERCE & SMT. G. D. SARAF SCIENCE COLLEGE,
TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.***

Email-principalsnmorcollege@rediffmail.com / rjbhagat1968@yahoo.co.in

Website - www.snmorcollege.org.in

Phone No. - 07183-233300 / 07183-233301 Mobile - 09422113067 / 09420359657

**A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary National Research Journal of Social
Sciences & Humanities....**

'Social Issues and Problems'

EDITORIAL BOARD

Chief Editor: Dr. C. B. Masram,

Principal, S. N. Mor Art, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar, Dist. Bhandara.

Editor: Dr. Rahul Bhagat,

S. N. Mor Art, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar, Dist. Bhandara.

Editorial Advisory Board -

Dr. Pradeep Aglave, Ex. Head, P. G. Dept. Dr. Ambedkar Thought, R. T. M. N. U., Nagpur.

Dr. Suresh Waghmare, Ex. Head Dept. of Soci., Rajshree Shahu Maharaj College, Latur (MS)

Dr. Jagan Karade, Head Department of Sociology, Shivaji University, Kolhapur (MS)

Dr. Sanjay Salunkhe, Department of Sociology, D. B. A. M. University, Aurangabad (MS)

Dr. R.N. Salve, Department of Sociology, Shivaji University, Kolhapur, Dist. Kolhapur.(M.S.)

Dr. Sujata Gokhale, Head Dept. of Sociology, S. N. D. T. University, Mumbai (MS)

Dr. Shivcharan Meshram, Principal, Kamla Nehru Govt. Girls College, Balaghat (MP)

Dr. B. K. Swain, Head Department of Sociology, R. T. M. Nagpur University, Nagpur.

Dr. Smita Awchar, Professor, D. B. A. Marathwada University, Aurangabad (MS)

Dr. Prakash Bobde, Ex. Professor and Head, Dept. of Sociology, R. T. M. N. U., Nagpur.

Dr. Ramesh Makwana, Department of Sociology, Sardar Patel University, Gujrat.

Dr. M. B. Bute, Principal, Santaji Mahavidhyalaya, Nagpur.

Dr. Ashok Kale, Ex. Principal, M. B. Patel College, Deori Dist. Gondia (MS)

Dr. Anil Surya, President, S. M. S. New Delhi.

Dr. Kalyan Sakharkar, Ex. Head Dept. of Sociology, P. N. College, Pusad Dist. Yeotmal (MS)

Dr. Arun Chavhan, Head Dept. of Sociology, Vidhyabharti Mahavidhyalaya, Amrawati (MS)

Dr. Mahendrakumar Jadhao, Head Dept. of Sociology, Night College of Arts & Commerce, Kolhapur.

Editorial Board Member -

Dr. R. K. Dipte, Dept. of English, S. N. Mor College, Tumsar.

Prof. R. U. Ubale, Dept. of Marathi, S. N. Mor College, Tumsar.

Prof. R. O. Belokar, Head Dept. of Pol. Science, S. N. Mor College, Tumsar.

Associate Editors -

Dr. Saroj Aglave, Head, Dept. of Sociology, Mahila Mahavidhyalya, Nandanvan, Nagpur.

Dr. Dipak Pawar, Head, Dept. of Sociology, Women's College, Nandanvan, Nagpur.

Dr. M. V. Kolhe, Principal, Br. Sheshrao. Wankhede College, Mohapa, Disi. Nagpur.

Dr. Nalini I. Borkar, Dept. of Sociology, Arts & Commerce Degree College, Petrolpump, (Bhandara)

Dr. P. H. Gajbhiye, Head, Dept. of Sociology, N.P. Shivaji College, Mowad Dist. Nagpur

Prof. Priyadarshan Bhaware, Head, Dept. of Sociology, Badrinarayan Barwale College, Jalna

Dr. Rajendra Kamble, Head, Dept. of Sociology, Indira Gandhi College, Kalmeshwar, Nagpur

Prof. Jayendra Pendse, Head, Dept. of Sociology, Sevadal Mahila College, Nagpur.

Dr. Prakash Sonak, Head, Deptt. of Sociology, Yeshoda Girls College, Nagpur.

PEER REVIEW COMMITTEE

- Dr. Sai Chandrmouli T. (English)**, Railway Degree College, Secundrabad (AP)
- Dr. Balvindarsing Ghotra (English)**, Govt. P. G. College, Jind (Haryana)
- Prof. Amol M. Khandve, (English)** S. N. Mor College, Tumsar Dist. Bhandara.
- Dr. Bhushan Ramteke (Marathi)**, Suwalal Patni Mahavidhyalaya, Pulgaon, Dist. Wardha.
- Dr. Shailendra Lendhe (Marathi)**, R. T. M. Nagpur University., Nagpur.
- Dr. Guruprasad Pakhmode, (Marathi)** Ex. Principal, Pragati Mahila College, Bhandara.
- Dr. Hariprasad Chourasiya (Hindi)** Ex. Principal, M. B. Patel College, Salekasa.
- Prof. Gajanan Polenwar, (Hindi)** Arts, Commerce College, Koradi.
- Prof. Mastan Shaha, (Hindi)**, Department of Hindi, N. M. D. college, Gondia.
- Dr. R. R. Sinha (Sociology)** Head Dept. of Sociology, Hislop College, Nagpur.
- Dr. Pradeep K. Meshram (Sociology)**, J. M. Patel College, Bhandara.
- Dr. Ashok T. Borkar (Sociology)**, R. T. M. Nagpur University, Nagpur.
- Dr. S. S. Bahekar (Geography)**, Principal, S. S. Girls College, Gondia.
- Dr. Deva Bisen (Geography)**, M. B. Patel College, Deori Dist. Gondia
- Dr. Tarachand Gedam (History)** Ex. Professor, Sant Gadge Maharaj College, Hingna.
- Dr. Mubarak Qureshi (History)**, G. B. Mahila College, Tumsar Dist. Bhandara.
- Dr. D. D. Kapse (History)**, Samarth College, Lakhani Dist. Bhandara.
- Dr. Madhuri Nasre (Home Economics)**, S. S. Girls College, Gondia.
- Dr. Vidhya Thawakar (Home Economics)**, Ashok Moharkar College, Adyal.
- Prof. Bharti D. Katekhaye, (Home Economics)**, S. N. Mor College, Tumsar Dist. Bhandara
- Prof. Vikas Jambhulkar (Political Science)**, R. T. M. Nagpur University, Nagpur.
- Prof. Atul Kadu (Political Science)**, Bhiwapur Mahavidhyalaya, Bhiwapur.
- Dr. Sharda Mahajan (Political Science)**, N. M. D. College, Gondia.
- Dr. S. S. Meshram (Economics)**, J. M. Patel College, Bhandara.
- Dr. Manoj Sonkusre (Economics)**, M. B. Patel College, Sakoli.
- Dr. Anuradha Patil (Social Work)**, Manavlok Social Work College, Ambejogai.
- Dr. B. R. Deshmukh (Social Work)**, G. N. Aazad Social Work College, Pusad.
- Dr. Sanjay Aagashe (Physical Education)** S. N. Mor College, Tumsar.

The Editors or Publisher do not assume responsibility for the opinions expressed by the authors of the papers.

लेखकांना सूचना

- राष्ट्रीय शोध पत्रिका 'सोशल इश्यूस अँड प्रॉब्लेम्स' चा अंक वर्षातून दोन वेळा जून व डीसेंबर महिन्यात प्रकाशित होईल. या अंकासाठी प्राध्यापकांनी आपले लेख/संशोधन निबंध पाठवितांना जून च्या अंकासाठी ३० मे पर्यंत व डीसेंबर च्या अंकासाठी ३० नोव्हेंबर पर्यंत किंवा त्याआधी पाठवावेत.
- या शोधपत्रिकेसाठी समाजविज्ञान व कला शाखेतील सर्व विषयाशी संबंधित संशोधन निबंध/लेख मराठी/हिंदी/इंग्रजी यापैकी कोणत्याही भाषेत लिहलेला असावा. या शोधपत्रिकेसाठी पाठविलेला लेख इतरत्र कोठेही प्रसिध्द झालेला किंवा प्रसिध्दीसाठी पाठविलेला नसावा.
- प्रसिध्दीसाठी पाठवावयाचे लेख/संशोधन निबंध संगणकीय अक्षरजुळणी करून ई-मेल व्दारा पाठवावे. यासाठी मराठी व हिंदी फॉन्ट कृती देव-५० व इंग्रजीसाठी टाईम्स न्यू रोमण हे फॉन्ट वापरावे.
- प्रकाशनासाठी पाठविलेले संशोधनात्मक लेख विशेष करून संकल्पनात्मक व विश्लेषणात्मक असावेत. आढाव्यात्मक नसावे व लेखाची कमाल शब्दमर्यादा ३००० शब्दापर्यंत असावी. लेखाचा थोडक्यात सारांश लेखाच्या सुरुवातीलाच असावा. लेखामध्ये तक्ते व आकृत्या मर्यादित असाव्यात.
- लेखातील टीपा लेखाच्या अखेरीस द्याव्यात. संदर्भ ग्रंथाची यादी, लेखकाचे आडनांव, ग्रंथाचे शिर्षक, प्रकाशकाचे नांव, प्रकाशन वर्ष, व संदर्भाचा पृष्ठ क्रमांक देण्यात यावा. एखाद्या लेखाचा संदर्भ द्यावयाचा असल्यास लेखकाचे आडनांव, प्रकाशनाचे वर्ष, लेखाचे शिर्षक अवतरण चिन्हात, संपादकाचे नांव, प्रकाशकाचे नाव तसेच नियतकालिकामध्ये प्रकाशित झाला असल्यास लेखाच्या शिर्षकानंतर नियतकालिकाचे नांव, प्रकाशनाचा सप्ताह, महिना, वर्ष, संदर्भ पृष्ठ क्रमांक या पध्दतीने असावेत.
- या शोधपत्रिकेसाठी पाठविण्यात येणारे सर्व लेख त्या-त्या विषयाच्या तज्ञ व्यक्तीकडे परिक्षणासाठी पाठविण्यात येतील. परिक्षकांनी मान्य केलेल्या शोध निबंधांनाच प्रकाशित केले जाईल. परिक्षकांनी अमान्य केलेले लेख/शोधनिबंध प्रकाशित केले जाणार नाही. परिक्षकांनी एखाद्या लेखाच्या संदर्भात दुरुस्ती संबंधीच्या काही सूचना केल्यास त्या सूचनेनुसार लेखामध्ये दुरुस्ती करण्याचे अधिकार संपादकांना राहतील.
- राष्ट्रीय शोधपत्रिका 'सोशल इश्यूस अँड प्रॉब्लेम्स' या पत्रिकेतील लेखाच्या/शोधनिबंधाच्या प्रकाशनाबाबत संपादक मंडळाचा निर्णय अंतीम राहील.
- राष्ट्रीय शोधपत्रिका 'सोशल इश्यूस अँड प्रॉब्लेम्स' या पत्रिकेसाठी लेख/शोधनिबंध फक्त ईमेलवरच पाठवावे. Email:rjbhagat1968@yahoo.co.in

'Social Issues and Problems'

- CONTENTS -

Title of Paper	Author Name	Page
1. Annihilation of caste, Modernity, and changing trend	Varsha Bhujbal	...1
2. The Mill on the Floss: An Autobiographical Novel	Kaneezbanoo Quraishi	...5
3. Mistry's Women: Microcosm of Indian Society	Radheshyam Dipte	...8
4. Customer Problems in Insurances Scheme and Companies	Amritanjali Singh	...12
5. The Problems of Water Management and Possible Strategies	Siddharth Nisargandha	...14
6. Mass Communication in Ancient and Medieval India	Mubaraque Quraishi	...16
7. Covid-19 and Social Development	Kedarsingh Rotele	...18
8. Academic Content on Internet and Access to It!	Hemangi Kulkarni	...21
9. Protection of Women Against Domestic Violence	M. Dharmapurikar	...24
10. Anti-Human Trafficking Laws in India: Challenges and Strategies	S. Vijay Kumar	...28
11. Awareness and Level of Utilization of Agritourism Centre's y	Prachiti Bagaday	...32
12. Cashless Economy – Challenges and Opportunities in India e	P. W. Ramteke	...36
13. Covid-19, Muslim Community and Indian Media	Shivaji Jadhav	...40
14. Use of ICT in the Teaching of English Language at UG Level	Ganesh M. Pathode	...44
15. Amendment and Protection of Children from Sexual Offences	Devendra Sontakke	...47
16. The Contribution of 'Swadhar' in Childhood Development	Vidya Avachat	...50
17. Hegemonic Masculinity in Indian Media and Films	Amol M. Khandwe	...54
18. Domestic Violence against Women	Vinayak Sakharkar	...56
19. Reading Revolution, Vision & Mission	Prashant S. Pagade	...60
20. खेल का महत्व और संस्थागत प्रमुख की भूमिका	मोहम्मद ऐजाज शेख	...62
21. दहेज प्रथा एक गंभीर समस्या	अनिलकुमार गुप्ता	...66
22. वर्तमान सामाजिक समस्या और कबीर की प्रासंगिकता	वेदिका बनोटे	...69
23. जैवविविधतेचा परिस्थितीकी मधील सहभाग	अल्का दुधबुरे	...71
24. 'बलात्कार' गुन्ह्यांचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण	प्रमिला भुजाड	...75
25. विदर्भातील लोकसंख्येचे प्रक्षेपण – २०२१	अरूणा बावनकर	...78
26. कवी गोविंदसुतांची 'गुरुजी' एक आकलन	जयश्री सातोकर	...80
27. मर्तेकरांच्या कवितेतील अध्यात्मिक जाणिवा	राजेश आर. दिपटे	...82
28. कोव्हिड-१९ उगम, प्रसार, प्रतिबंध आणि भारतीय समाज	जयंत घाटगे	...84
29. अण्णाभाऊ साठेना अभिप्रेत असलेले समाजपरिवर्तन आणि सद्यकालीन वास्तव	मा. म. गायकवाड	...89
30. प्रवासी मजुरांच्या समस्या	बंडू पाटेकर	...92
31. नवीन शैक्षणिक धोरण	निशा कळंबे	...93
32. दिल्लीच्या गादीवर शासन करणारी पहिली महिला – रझिया सुलतान	प्रमिला डी. भोयर	...96
33. सामाजिक प्रश्न आणि समस्या	प्रमोद पौनिकर	...99
34. वृद्धांकडे समाजाचा बघण्याचा दृष्टिकोण, समस्या व उपाय	राजेंद्र बारसागडे	...103
35. भंडारा जिल्ह्यातील ग्रामीण महिलांच्या आर्थिक विकासात बचतगटांची भूमिका.....	राजेन्द्र बी. कापसे	...106
36. वर्धा शहरातील स्त्रियांची उच्च शिक्षणातील सहभागीता	वासंती अर्जापुरे	...108
37. आदिवासी महिलांचे शिक्षण एक चिकित्सक अध्ययन	ए. आर. वागडव	...111

संपादकीय...

प्रिय प्राध्यापक व विद्यार्थी मित्रांनो,

सेठ नरसिंगदास मोर कला, वाणिज्य व श्रीमती गोदावरी देवी सराफ विज्ञान महाविद्यालय, तुमसर जि. भंडारा येथील समाजशास्त्र विभागातर्फे प्रकाशित होत असलेल्या 'नॅशनल जर्नल ऑन सोशल इश्युज अँड प्रॉब्लेम्स' या जर्नल ला ९ वर्ष पूर्ण होत आहेत. नवव्या वर्षातील हा दुसरा अंक. कोरोनामुळे निर्माण झालेल्या लॉकडाऊनच्या काळातही आपल्या सहकार्यांमूळे नियमितपणे प्रकाशित होतो आहे याचा आम्हाला मनस्वी आनंद आहे. आपले जर्नल पिअर रिव्ह्यूड आहे. विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या जुलै २०१८ च्या नव्या रेग्युलेशननुसार आता जर्नल यु. जी. सी. लिस्टेड नसले तरी ते जर पिअर रिव्ह्यूड असेल तरी प्राध्यापकांना अ. पी. आय. मध्ये १० मार्क मिळणार आहेत. यु. जी. सी. चे हे नोटीफिकेशन यु. जी. सी. च्या वेबसाईटवर आपल्याला पाहायला मिळेल. आता आपले शोधनिबंध प्रकाशित करण्यासाठी यु. जी. सी. लिस्टेड जर्नलची आवश्यकता नाही. आपण या जर्नलसाठी आपले शोधनिबंध पाठवू शकता. आपण आत्तापर्यंत आम्हाला भरपूर सहकार्य केले आहे आणि आपल्या सहकार्यांमूळेच आमच्या या प्रयत्नाला भरपूर यश प्राप्त झालेले आहे. आपला लोभ असाच असु द्यावा.

'National Journal on Social Issues and Problems' चे आत्तापर्यंतचे सर्व अंक आमच्या महाविद्यालयाचे संकेतस्थळ www.snmorcollege.org.in व जर्नलची स्वतंत्र वेबसाईट www.journalsnmcsip.org.in या वेबसाईटवर ऑनलाईन उपलब्ध आहेत. वाचक व सदस्यांना ते डाउनलोड करून घेता येईल. यानंतरचा अंक जुलै-२०२१ मध्ये प्रकाशित होत आहे. तेंव्हा या अंकासाठी सुध्दा आपण असेच सहकार्य कराल ही अपेक्षा. अंकाविषयीच्या सर्व प्रतिक्रियांचे स्वागत आहे. धन्यवाद !

मुख्य संपादक
डॉ. चेतन मसराम

संपादक
डॉ. राहुल भगत

प्रतिक्रिया पाठविण्यासाठी पत्ता

डॉ. राहुल भगत

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, सेठ नरसिंगदास मोर कला, वाणिज्य व
श्रीमती गोदावरी देवी सराफ विज्ञान महाविद्यालय,
तुमसर जि. भंडारा – ४४१११२

Email – rjbhagat1968@yahoo.co.in

Mobile – 09420359657, 09834988337

Annihilation of caste, Modernity, and changing trend

Dr. Varsha R. Bhujbal, L. A. D. & Smt. R. P. College for Women, Nagpur varshabhujbal05@gmail.com

Abstract: The caste system has been over-studied in sociology. There has been debate on the origin, development, functioning, and structure of the caste system. Caste hierarchy has been one of the central themes for sociologists. Sociologist of all origins and shades has studied caste in an adequate way. **K. S. Singh** has enumerated more than 4,000 communities. Communities, for him, are castes. **Muller** made it clear that caste as a social formation was little different from the racial, ethnic religious and class differences and prejudices that were accepted in most arenas off European social life. **Risley** observed that caste was the cement that held Indian society together. **Yogendra Singh** (modernization of Indian tradition, 1973) explains Caste is not static. It has also a cyclical order, which brings some changes. Thus caste is an order. **M N Srinivas** is the chief architect of the studies on the status of caste in modern India. He combines both Sanskritization and westernization (or modernization) in his analysis of caste. He is quite hopeful off the survival of caste. In one of his statements he says that caste has appeared in its new avatar-incarnation. Due to modernization changes in the caste system has resulted in annihilation of caste, the idea of Pollution and purity as qualifying values of caste differentiation are no more in vogue; traditional occupations have become the thing of the past inter-caste marriages are increasing and food taboos are no more applicable. Much has changed in the caste system, such as dress pattern, food ways and housing pattern. Yogendra Singh castes are communal groups structurally persist. Changes are, however, taking place at other levels of their functional differentiation, such as their articulation as interest group, as political microstructures and as communication networks for modernization.

Dr. B. R. Ambedkar strongly argued that the caste system was antithetical to the development of a healthy human social relationship. He explains the origin of the caste system and why as well as how it has sustained. He then pleads that it is not possible to annihilate the caste system without annihilating the religious notions on which the system is founded. Ambedkar not only criticizes the caste system for its inhuman social order but he also presents an alternative social order based on liberty, equality, and fraternity-democracy. **Dr. Baba Saheb Ambedkar** framer of the constitution gave equality and liberty, fraternity to all. Hence there was caste annihilation. The present paper would like to know the sociological purview toward caste annihilation.

Key words: Caste Annihilation, modernity,

Introduction: India had several social institutions. We had the practice of animal sacrifice; sati system and inhuman treatment meld out to widows. These institutions received scant attention from sociologist. They did not study these stratifications as caste fulfilled all the conditions of functionalism. And therefore, it was obligatory for sociologist to study the caste system as it has existed, its nature and need. The American and European sociologists either joined Indian sociologist in this venture or themselves initiated such studies at micro level. Some foreign sociologists, notably Louis Dumont, have proved to be icons for Indian sociologists who have studied caste stratification.

Objective: To know changing trends in caste annihilation and modernity

Research Methodology: The present paper based on secondary data, discussion with experts.

Discussion: Need to study caste system: Sociologist of all origins and shades has studied caste in an adequate way. It is, in all its meanings," an

ethnic group." Ethnicity defines individuals who consider themselves, or are considered by others, as sharing common characteristics which differentiate them from the other collectivities in society, within which they develop with distinct cultural behavior. Each caste has its traditions, customs, rituals and ways of life and living. There are thousands of castes. **K S Singh** has enumerated more than 4,000 communities. Communities, for him, are castes.

There are some reasons which need to be explored. The flood of caste studies came soon after the independence. Before that we did not have any problem with caste. There were some abuses with lower caste; untouchability, drunkenness, eating the flesh of dead animals and illiteracy were the problems with the lower castes. Since our national leaders were conscious of all these evils of the caste system, they had an important task for reforming the castes low and high.

The lower castes were backward but they participated in large numbers in our struggle for

independence. During this period, we did not have any problem with the caste. Bipan Chandra and other (India's struggle for independence, 1988) argue that the movement for freedom was not a movement led by elites of the country. It was a mass movement. All the castes without distinction of higher or lower, participated in the movement.

It was in the second half of the nineteenth century that the British colonial rule declared itself as an ethnographic state. H Risley, who entered Indian civil service in 1873, became the director of ethnography for India. Risley observed that caste was the cement that held Indian society together. He effectively denied the capacity of Indians for the formation of an India of a single unifies nationality. In 1903 the partition of Bengal was made on the basis of caste knowledge of Risley. I it has thus become colonial knowledge that ethnicity including caste can be effectively used for divisiveness and politics. The whole country is rocked by competing caste rivalries and the demand for minority reservation is increasing.

Caste and religion: Caste has its origin in religion that is Hinduism. : The normative principle off Hinduism has been as meticulously systematic and closed as its empirical structure has been varied and amorphous. Often this latter attribute (eclecticism of amorphousness) of Hinduism is emphasized without any regard for the former, which gives an imperfect and incomplete picture of the Hindu culture, behind the extreme degree permissiveness and liberalism in beliefs and variety in ritual practices as admittedly canonical system, there exists a strictly logical view of phenomena in terms of which the principle of order and change being and becoming, creation and destruction, hedonistic-utilitarianism and spiritual transcendence can be meaningfully explained

Rigidity of caste: The differentiation of caste, its structure and change, one could apply the principal of Hinduism and say that the changes in caste, whether political or economic, are merely outwardly. The caste system maintains its Oder and change. Order means the hierarchy of system. Modernization, technology, education and politics have not been able to change the position of a caste in the system. A member of an untouchable caste may become a cabinet minister (for instance, Jag Jeevan Ram) but he is not allowed to change his position in the caste hierarchy. Similarly, a Kshatriya despite his being a learned person cannot obtain the status of a Brahmin. Order or hierarchy of the caste system must be maintained. This kind of change is irrelevant for hierarchy.

Yogendra Singh (modernization of Indian tradition, 1973) explains great traditions in terms of cultural renaissance and change in Indian society. He says that the Indian society revolves round the concept of caste. Caste is not static. It has also a cyclical order which brings some changes. Thus caste is an order (of hierarchy) and also social phenomena of change. But the change does not interpret or transform the order.

M N Srinivas is the chief architect of the studies on the status of caste in modern India. He combines both Sanskritaization and westernization (or modernization) in his analysis of caste. He is quite hopeful off the survival of caste. In one of his statements he says that caste has appeared in its new avatar-incarnation. The Indian constitution says that for the purpose of state there is no caste.

Modernity and caste: The caste system has witnessed several changes, due to modernization there is change in the caste system. The idea of pollution and purity as qualifying values of caste differentiation are no more in vogue; traditional occupations have become the thing of the past inter-caste marriages are increasing and food taboos are no more applicable. Much has changed in the caste system, such as dress pattern, food ways and housing pattern. Hence caste is not given importance.

Yogendra Singh's final analysis on changes in caste runs as below: The castes as communal groups structurally persist. Changes are, however, taking place at other levels of their functional differentiation, such as their articulation as interest group, as political microstructures and as communication networks for modernization. These functions caste largely performs either owing to the structural constraints or because caste alone in India provides an immediate and pre-existing structural framework for diffusions and mobilization of new role structure, but these in the absence of other fully differentiated voluntary associations, not only carry the imprint of caste but also articulate new activities through its social structure. In this form the social structure of caste undergoes changes which are meaningful to the process of modernization in India.

M N Srinivas argues that India has become modern. It has many of the characteristics of modernity. Similar are the views of Andre Beteile and Yogendra Singh. The availability of a huge mass of ethnicities brings out the fact that people at the grassroots levels are increasingly becoming modern. There are caste associations, coalitions and

federations which try to get as much share in the power politics as possible. In this game of power sharing the true meaning of democracy has been lost. Modernity believes in rationality and the castes which are equipped with education, technology, and resources avail of all the benefits of modernity.

Caste has taken to political activities. Both Srinivas and Yogendra Singh have come to the conclusion that the caste studies very clearly show that changes have come in the system. They agree with Lloyd I Rudolph and Susanne Rudolph (the political role of India's caste associations) on the aspect of change in caste system and take the similar position.

Due to change modernity there is and hence caste annihilation according to M N Srinivas, D N Majumdar, Mc Kim Marriot and A. C. Mayer the characteristics of caste are traditional. These have largely become oblivious to change that is fundamental. Rules of community have become irrelevant. Even marriage fests are participated without any caste bar. Caste occupation has been replaced with secular occupations. Much of the polluted occupations have now been mechanical. Even non-lower castes have made their entry into municipal scavenging. *Ascribed* status has gone in favor of achievement status. Reservations have upgraded lower castes to status occupations. Education is now no more the monopoly of the higher castes. The only pillar which could give identity to caste is endogamy. But this is also crumbling. There are also instances of inter caste marriages. All these caste characteristics have been weakened. The biggest contribution of modernity is the remarkable achievement stated above. Modernity gives identity to a person. It is the achievement or merit which counts. Secularism has replaced caste belongingness.

The lower castes and tribes were initially put into scheduled category for ten years. The government did not find improvement in their status. And therefore the period of scheduled list has been further extended many times. Whenever rescheduling begins the Chamars the Bhangis and other social group might change their caste name but their position in the caste, as untouchables, would remain the same. The functionalists must be told. What is there is a name? There are Brahmins who serve as waterman in officers though they occupy top position in caste hierarchy, there are Thakurs who once ruled over the village, now working as menials. The perspectives of postmodernity look at cast in an untraditional way.

Authoritarianism of social institutions whether joint family or caste, is out rightly rejected by post modernity. It is regarded as a rejection of many centuries.

From the viewpoint of modernity, caste has undergone major changes. Even the traditional hierarchy has experienced and witnessed change. The perspectives of modernity and postmodernity look at castes as democratic, secularist, capitalistic and modernistic. Description of caste as assimilative and adaptive is only a sociological gimmick. As any other group, each caste has its ethnicity. Hierarchy in this respect is part of ethnicity. Caste is economic, political secular and ethnicity is its mark of identity.

Dr. B. R. Ambedkar strongly argued that the caste system was antithetical to the development of a healthy human social relationship. As early as in 1916 he presented his thesis on the caste system, entitles "castes in India: their mechanism, genesis and development." The thesis was presented in the anthropology seminar in his speech annihilation of caste.

He explains the origin of the caste system and why as well as how it has sustained. He then pleads that it is not possible to annihilate the caste system without annihilating the religious notions on which the system is founded. Ambedkar not only criticizes the caste system for its inhuman social order but he also presents an alternative social order based on liberty, equality, and fraternity-democracy.

There are various questions likes can it be annihilated by annihilating the religion (Hinduism) in philosophical terms, and is sacred texts as Dr. Ambedkar pleaded? Is the religion confined merely to scares texts? Would the social system wither away by de-recognition of the sacred texts on the part of the state and the elite? Be it noted that Indian constitution does not recognize Hindu sacred text books as authority to maintain and govern social relationship. We also now have some evidences, at least from some parts of the country that during the pre-colonial period. Political domain was not encompassed by religions domain" and folk Hindu religion was not the same everywhere as codified by the texts. In a given situation the nature of the system as it is functioning needs to be critically interrogated. We also need to address, what kind of cultural, political and economic intervention might accelerate the process of weakening the present day caste structure if not a complete annihilation of the system.

Efficiently caste cannot and has not improved the race, caste has however done one thing it is completely disorganized and demoralized the Hindu, he said the Hindu often complain of the isolation and exclusiveness of a gang or a clique and blame them for anti-social spirit. But they conveniently forget that this anti-social spirit is the worst feature of their own caste system. The caste system fundamental characteristic of fixed civil cultural religious and economic rights for each caste by birth, with restrictions for change implies force exclusion of one caste from the rights of caste. Exclusion in economic sphere such as occupation education and labor employment is therefore internal to the system and a necessary outcome of its underlying principal. In the market economy framework, the caste related occupational immobility would operate through restrictions in various markets such as land labor credit inputs and services necessary for any economic activity. Therefore in our country all major assets of production are down and concentrated in the hands of upper castes Hindu and lower strata of society particularly depressed classes (SC/ST) are assets less people. The unnatural distribution of national wealth forced depressed classes to depend on for their survival on upper castes Hindu at large extent; this is the main reason for their socio-economic exploitation in India. (Doshi, 205)

Conclusion: The sociologist took to the study of caste village level. They came out with the finding that caste system is very much in vogue, it still has stronghold on the conservative society, and of course, caste considerations fetch votes handsomely. Modern perspective would look at this data in a different way that caste is a social group organized on the principle of rationality and bureaucracy. It has its own constitution, sanctions and norms. The caste members are expected to observe its norms and values. Customs of castes are for achieving solidarity and cohesion. The caste members share a common pattern of life, dietary habits, and festivals. There are elections to caste associations. In all respects the caste is modern and it maintains its social order.

Identity of individual is considered by the state, the institutions, and the democratic associations. At best, a caste is identified at the local level or in some cases at territorial level. Beyond that caste system is dead. In a democratic and modern society, the changing structure of caste is irrelevant. Most of the caste studies talk about the changing structure of caste. This has never been the problem of the Indian society nor of the caste itself. It is not the dominant caste which runs the village. Village is run by the groups who wield power. If we look at the caste system from the perspective of modernity, it will immediately bring out the secular nature of our society. Sometimes modernity and post modernity are used interchangeably. In the caste of caste studies, modernity and postmodernist go together. Post modernity is against any kind of authoritarianism. Caste, as we find today, does not wield any authority. Its members openly violate the caste norms. Caste commensality, endogamy, traditional occupations, and rules of food choices are never taken seriously. For all purposes, the caste today exists only as an ethnic group. Its identity is through ethnicity. However, the caste ethnicity too exists only in its formal form.

Modernity, in this way underlines birth as the membership criterion of caste. The perspectives of modernity and post modernity, caste in contemporary India is not a biological concept, nor is it hierarchical and religious. It is secular, democratic, capitalistic, working excellently as a pressure group. Slowing we are stepping towards caste annihilation.

References:

1. Doshi S L, *Postmodern Perspectives on Indian Society*, 2010, Rawat Publication.
2. Doshi S L, *Modernity Post Modernity and New Sociological Theories*, 2006, Rawat Publication
3. Lokhande G S, Bhimrao Ramji Ambedkar, 1982, Intellectual Publishing House, New Delhi.
4. Dumont's *Perspective on Caste System*, Dumont's *Perspective on Caste System Sociology*, *Sociology Guide*, Indian Thinker.
5. M N Srinivas Wikipedia
6. *Identity Politics and the Annihilation of Castes*, Anand Telumbde, IIAS.

The Mill on the Floss: An Autobiographical Novel

Dr. Kaneez banoo Quraishi, Assistant Professor, S.G.B. Mahila Mahavidyalaya, Tumsar (M.S.)

Abstract: *The Mill on the Floss is an autobiographical novel of George Eliot. Significantly most of her memorable characters occur in her novels. This is so because they are the author's own relations or friends and acquaintances, her father Robert Evans, Brother Issac, her artist friend d'Albert Durade, her cousin and her aunts etc. George Eliot has used with some adaptations the surroundings of her own home, visitors to her house, at Griff, the Red Deeps. She creates herself as the heroine of the novel as Maggie. The whole gallery of portraits gains in freshness to the novel. The present paper is an evaluation of the autobiographical element in her novel.*

Keywords: *Autobiographical novel, portraits, memories.*

The Mill on the Floss in its earlier parts is largely autobiographical. The strained relations between Maggie and Tom correspond to George Eliot's relations with her brother Issac. It is significant that most of her memorable characters occur in her novels. This is so because they are the author's own relations or friends and acquaintances. Maggie Tulliver and Tom Tulliver are George Eliot and her brother Issac; her father Robert Evans may be discerned in a combination of Mr. Tulliver and Philip Wakem is the artist friend d'Albert Durade she had met in Geneva, and who later painted her portrait.

Her second long novel, The Mill on the Floss, was published only a year after Adam Bede. It was the book in which she drew most directly on her own early life. Maggie Tulliver, the sensitive, passionate child in a stolid family, craving for her brother's love, the ardent girl growing up in a narrow world with a thirst for life, beauty, knowledge, is the young Mary Evans herself, transmuted into fiction. Maggie repeats her author's childish troubles for she is often in disgrace, considered plain and tiresome compared unfavourably with her pretty, docile cousin, Lucy, as Mary Ann had been with Chrissey. With Maggie, as with her creator the strongest need is the need of being loved, the second of more scope than her surroundings provide.

The Mill on the Floss has both the strength and the weakness of an autobiographical novel. There is no more vivid picture in English fiction of the sorrows and sufferings of a child.

George Eliot used, of course, with some adaption, the surroundings of her own home, and visitors to the house at Griff can still see the mill, and the Red Deeps where Maggie had the stolen interviews with Philip. Her very life as a writer had depended on her being able to abandon it, but in her portrait of the young Maggie she allows no mature or objective judgment to qualify the identification. The portraits gains in freshness and intensity what it loses in proportion?

The second half of The Mill on the Floss is less closely autobiographical and much weaker. Maggie, like her creator, is avid for love. Lucy had been held up to her as a model in her childhood as Chrissey had to Mary Ann and Maggie is all remorse about Lucy, Lucy all gentle forgiveness. Lucy is an idealized portrait, but as with Dinah Morris, George Eliot succeeds in giving to what might have been simply an intolerable prig a sweetness that makes her bearable. Mrs. Tulliver is a woman in herself of little personality, but as the representative of the Dodson family. Aunt Glegg is the embodiment of these always right Dodsons. The central religion of the Dodson family is that blood is thicker than water. The Dodsons are the very marrow of English middle class of the last century, a tradition that still survives.

Maggie Tulliver beaus a much closer relationship to George Eliot than any character in the earlier novel does indeed. It is not going too far to say that Maggie is the essential Marry Ann Evans that George Eliot was born and this close relationship between the author and her heroine gives the novel a warmth and immediacy her other novel lacks. It is from the identification that The Mill on the Floss gets its power and its charm. As a detailed rendering of the growth of a girl to young womanhood, a girl marked by intellectual distinction, a generously ardent nature, and a strong capacity for feeling, Maggie has never been surpassed like her mentor, George Eliot. We do not, for one moment question the intellectual ability of the spiritual quality of this girl, her craving for a larger world of the mind and the emotions or what exists almost by reflex action her dedication to self sacrifice. She is set perfectly in her yeoman background on the edge of the country town, set perfectly in her relations to her parents, her adored brother, and circle of aunts and uncles. In a sense, it is a more real one and never has the conservatism the self-complacency, the lack of imagination of a long established provincial society been better rendered.

In the novel George Eliot is identified with Maggie Tulliver in a different way and to a different degree from that in which she is identified with any character in Adom Bede. In the early part of the book George Eliot had drawn freely on her own self-knowledge and memories in creating Maggie. Consequently, the invention of a suitable moral dilemma was perplexed by her own private life. The *Mill on the Floss* is among the major English novels, but it holds that position in spite of grave defects. It owes it to the invention and the masterly presentation of the Tulliver family and the Dodson aunts to the story of Maggie's childhood and compassion with which the author conceives and presents that world. Although some childhood incidents are treated with comic irony (for example the death of the rabbits of Maggie's omission to share the jam puff), the inner life of brother and sister is conveyed with a poetic intensity and wealth of symbolic reference in marked contrast to the satirical realism used to describe the world they live in, the world of Mrs. Pullet with his Lozenges and musical box, the St Ogg's ladies bazaar and Mr. Deane behind his mohogany desk at the bank.

Most of us, like de Beauvoir, leap from heroine to author. Indeed Eliot was, as she told Barbara Bodichon, mining 'the remotest areas' of her past. The autobiographical element undoubtedly heightens the sense of pain because the exercise forced her to admit that her closeness to her own brother and to her father was not only irrevocably past but that even during childhood, life had not consisted, solely in wandering hand-in-hand through fields of daisies. Philip, Maggie and Lucy like George Eliot herself are part of the first generation of trades people and artisans to have access to culture.

The title originally suggested, "Sister Maggie", is really the most appropriate. The external circumstances have, of course, been altered. The scenery is supposed to be in Lincolnshire, and the town of St. Ogg's is said to represent Gainsborough. But her native still supplies the details. The "round pool," to which she had gone on fishing expeditions with her brother and the "Red Deeps," which had been a favourite haunt, are transported from Griff to Dorlcote Mill. The attic to which Maggie retires in the mill is the attic to which George Eliot had retired in her father's house. Her brother, we are told had already detected her in her first story. She was now revealed, not only to him, but to her old neighbours, by the closeness of her descriptions. The important point, however, is her identity with the heroine, the

elder Tullivers do not represent her parents; and the brother Tom, it is to be hoped, was at most vaguely suggested by the real Isaac Evans. But Maggie Tulliver, spite of certain modifications - the remarkable personal beauty, for example, which has for good reasons to be bestowed upon her - evidently represents as clearly as possible what George Eliot would have been had she been transplanted in her infancy to some slightly different family in the same district. Although many of the best novels in the language are autobiographical there is hardly one which gives so vivid and direct representation of the writer's most intimate characteristic. The first part of the novel is the culmination of George Eliot's power. Maggie is one example of the feminine type which occurs with important modifications in most of the other stories. But George Eliot throws herself so frankly into Maggie's position, gives her "double" such reality by the wayward foibles associated with her nobler impulses, and dwells so lovingly upon all her joys and sorrows, that the character grows with a more tender and poetic charm than any of her other heroines.

The *Mill on the floss*, so far, is a singularly powerful presentation, by help of her personal memories, of the theme of Anderson's 'ugly duckling', the said of genius cast upon barren ground and yet managing to find sufficient nurture from the most unpromising materials. The Dodsons were "a very proud race"; no one should be able to tax them with a breach of traditional duty. So, even when Mrs. Glegg, the most nagging and contradictory of them all, quarrels with her sister, she feels bound to have their fair share of her property to her sister's children. George Eliot's fondness for the old memories betrayed her into some disproportionate length, no one can deny the extra-ordinary skill and force with which the situation is prepared.

All her works, in some sense, autobiographical, in that they contain imaginatively wrought creations which exemplify her beliefs, often in settings borrowed from her experience of life in Warwickshire earlier in the century. The *Mill on the Floss*, too, is set among the farming and trading families of the Midlands. But the most particular autobiographical component of the *Mill on the Floss* - the transmutation of Marian Evan's broken off relationship with her brother Isaac and George Eliot's continuing partnership with Leves have a present painfulness for the writer. They are not examples of emotion recollected in tranquility though George Eliot

tries to adopt a Wordsworth and serenity in parts of the novel.

Marian Evans sacrificed her reputation in the eyes of society at large and, more painfully in those of her brother and sister when she took her decision to live with Lewes. The complete loss of contact with her older brother Issac whom she had adored 'puppy like' as a child but who was already distant and disapproving because of her denial of Christian faith was the most painful result of her action. The plot of the *Mill on the Floss*, written six years later, and in particular the presentation of the brother-sister relationship in that novel, reveal her sorrow.

The *Mill on the Floss* has been George Eliot's best known novel until recent years, and largely because of the famous and extended portrayal of the childhood of Tom & Maggie Tulliver, most of which is recounted from their viewpoint and also because Maggie Tulliver has been identified with Marian Evans. The title, "The *Mill on the Floss*", is one of the perfect titles in fiction, despite the slight inaccuracy-the *Mill* being not on the *Floss* but on its tributary the *Ripple*. It was not decided upon without considerable debate the first suggestion was "Sister Maggie", which Oscar Browning thought, strangely enough, "would have been a far better title". Lewes preferred "The *Tullivers*; or *Life on the Floss*", which George Eliot thought had the advantage-which it certainly had not of "slipping off the lazy English tongue". To Blackwood is due, it appears, the credit of suggesting the title finally adopted.

The novel has ample space for identification with Marian Evans. This identification is no more fruitful than looking for Jane Austen behind all of her most sympathetic heroines. It is not reasonable to suppose that a great writer creating a character who possesses some similar qualities to him-or herself will be able thoroughly to disentangle that character from his own. One night just as well see Marian Evans in *Dinah Marris* of *Dorothea Brooke*, and yet a closer identification than any of these might be Mary Garth, whose father at least is much more obviously a portrait of Robert Evans. Maggie Tulliver is like George Eliot in her sensibility, but her family is quite different from the Evanses, unless the author was being utterly disrespectful to both her parents, which is impossible to suppose. Maggie's education is somewhat different, and unlike George Eliot she is quite incapable of making the necessary breach with her part which would have been her only means of salvation. Of course, she like Marian Evans, but we do the writer no credit if we suppose that her vision of the character is blinkered by her preoccupation with a self-portrait. Although George Eliot had determined to conclude it with the flood, and did a good deal of work to discover a town

sited near a flooding river on which to base *St.Oggs*. The story covers some eleven or twelve years of the period of George Eliot's own childhood, and takes Maggie from the age of about nine to her death at around twenty, and well over half of it is devoted to the detailed presentation of the Tulliver's childhood and their family life.

George Eliot's earliest memories were of her brother Issac, whom she followed everywhere, worshipping him for his strength & his decisiveness, and terrified lest she should fall out of his favour; he on the other hand, was responsible for seeing that she didn't fall into 'our brown canal' for evidence of this period of her life we have to rely on the 'Brother and Sister' sonnets, published in 1874 and the anecdotes related in the early chapters of the *Mill on the Floss*. Tom and Maggie are born in the same years as Issac and Mary Ann, and it is usually assumed that the neat and tidy Lucy resembles her sister Chrissey. In 1935-36 when first Robert and then his wife became ill are reflected in the illness and recovery of Mr. Tulliver in 'The *Mill on the Floss*'. Issac seems to have temporarily taken over the work of the estate, which is echoed in the way in which Tom Tulliver, in spite of his expensive education, resolves to buckle down and assist his father. Later Issac was sent to Mr. Docker, a private tutor in Birmingham; there is a short essay about the luck of the draw in education in the novel which rings true. When the game of identifications was inevitably played, she made few denials. She was Maggie or rather, the young Maggie was the young Mary Ann. Issac was Tom, Chrissey was Lucy. The Dodson sisters were the Pearson aunts, right down to Aunt Glegg's 'fuzzy front'. The gardens, the pond, the Red Deeps, are all from memories of childhood at Griff's.

In short, 'the *Mill on the Floss*' is a great autobiographical novel, at least in the earlier books. She has poured more of herself into this novel, so that none of her other works appeals with the same directness to the personal sympathies of her readers.

References:-

1. R.D. Trivedi, *A Compendious History of English Literature*, Vikas Publishing House Pvt. Ltd., New Delhi, 1994.
2. Cooper Lettice, *George Eliot, the British Council, National Book League by Longmans, Green & Co. London*, 1951.
3. Allen Walter, *The English Novel, A short Critical History*, Phoenix House Ltd., London, 1954.
4. Uglow Jennifer, *George Eliot*, Virago Press Limited, London, 1987.
5. Ashton Rosemary, *George Eliot*, Oxford University Press, London, 1983.
6. Pearce T. S., *George Eliot*, Evans Brother Limited, London, 1973.
7. Purkis John, *A Preface to George Eliot*, Longman Group, Limited, England, 1985.

MISTRY'S WOMEN: MICROCOSM OF INDIAN SOCIETY

Dr. Radheshyam Dipte, Head, Deptt. of English, S. N. Mor College, Tumsar Dist- Bhandara (M.S.) 441912

Abstract: Rohinton Mistry is an Indian writer of diaspora. In search of lucrative opportunities, he emigrated to Canada, settled there and began his career as a writer. Nevertheless, he never severed the umbilical cord with his motherland- India. His Indian background supplied fodder for Mistry to muse and reflect with almost nostalgic urge. His delineation of characters and milieu appears authentic; true to Indian background so much so that it never appears that the writer has a forlorn or distant view. His women are from all strata of Indian society. Although Mistry prefers to choose characters from his family lineage, Parsi, he is at home in depicting characters from a variegated base. One envisions a true India, wherein unity lies in diversity. Really, his description and depiction is truly microcosm of Indian society.

Key Words: Parsi, diaspora, double diaspora, archetype

Introduction: Rohinton Mistry is a glowing star in the galaxy that contains luminaries such as V. S. Naipaul, Salman Rushdie, Amitav Ghosh, Shashi Tharoor, Vikram Seth and Bharati Mukherjee, to mention a few. He has drawn the attention of the world as an absorbing writer of human experiences. He is a Parsi by birth and has recorded the complex tradition of Parsi history and culture in his writings.

Many writers emigrated to other countries in search of better opportunities of employment and future. Rohinton Mistry has emigrated to Canada and settled there. Like many of the writers of diaspora, Rohinton Mistry chose English as the medium of writing and India as the milieu for his novels, owing to his bringing up in India. Rohinton Mistry finds India, its culture and people close to his heart while writing novels. He experienced double diaspora when he emigrated to Canada. First, Parsis immigrated to India from Persia, and later, as it happened with Rohinton Mistry, he emigrated to Canada, thereby, experiencing double diaspora presently. Though he was an ardent lover of music, the necessity for survival and his employment in bank forced him to find another expression in a different form to earn money. The creative urge was at the core of his heart as a lover of art and its beginning started from his writing of the short stories. At present, he has established himself as a writer of high calibre and sensitivity.

Mistry's Women: A good novelist possesses the power to blow life into his characters and make his men and women real to our imagination. He must make the reader take interest in the men and women and in what happens to them or within them.

Rohinton Mistry is a skilful artist, who has developed the art of character-sketch and has raised it to a height that is hardly surpassed. In most cases he follows the dramatic method of introducing the

character through his/her activities and through the conversation in which the character takes part. This method is integrated with elements of interior monologue which help the creation of life like characters. His three novels *Such a Long Journey*, *A Fine Balance* and *Family Matters* project a good number of characters most of who belong to the Parsi community.

The novel, *Such a Long Journey*, like other novels, contains scattered remarks usually uttered by the minorities or thrown at them by the majority group which together give the novel a look of Parsi fiction. For example, Dinshawji describes how the 'goondas' shouted while breaking the thick glass of the windows in the bank: "They were shouting "Parsi crow-eaters, we'll show you who is the boss" (39). Gustad's wife Dilnavaz was always amused by the sight of a short tail of hair growing from the centre of the milkman's head otherwise perfectly shaven: "She knew it was a Hindu custom in some particular caste, she was not exactly sure, but couldn't help thinking that it resembled a grey rat's tail" (3).

Mistry's novels are male dominating, that is action of the novels most of the time revolves around the male characters, and the women characters are subordinate to them. This is true of his major women characters like Dilnavaz of *Such a Long Journey* and Roxana and Coomy of *Family Matters*. It does not mean that they have no role to play. Their voice is important and heard but from behind the curtain, within the family. Though Rohinton Mistry's women uphold, succour and fortify community, and his novels certainly polarize around women-power, it is not denying the fact that their reign works in the family circle only. Outside activities, decision making and earning bread for the family are performed by male folks. Women are happy with the responsibility of taking care of the family - of husband, children and

relatives, and that is all. For them comes family concern first. Although these women are well educated, they have no personal ambition which may come in the progress of the family or husband. They consider themselves blessed and are happy that their husbands love them, earn bread for the family and children are happy. Their selfish ambition has no place in their lives, as it were. Hence, in these novels the conflict that arises due to ambitious nature of female characters or their tendency to assert their rights of demand for equal status or awareness of their subordinate and subaltern position in the family and society is found to be totally lacking.

Dina Dalal of *A Fine Balance* struggles for her rights and challenges male domination, brunt of which she has to bear in the form of her brother- Nusswan's scolding and thrashing. However, before her husband Rustom died, she was happy with her role of a traditional wife. Her whole concern was aimed and intended at her husband's satisfaction and happiness. Therefore, like other women in Rohinton Mistry's novels, she also would think of ways to please her husband.

Rohinton Mistry's women enjoy the glory of conjugal life. What least they expect is that their husbands should be loyal to them, truthful to them, should feel for the family, lead life in the respected manner and keep away from the evil habits, and thus, for these women the life will offer the bliss of heaven. They are female stereotype, much liked by traditional Indian writers.

Dilnavaz, Gustad Noble's wife in *Such a Long Journey*, is sketched as a housewife, who hardly bothers about anything except the well-being of her family. Santwana Halder remarks: "She is like the wise sparrow retold in Shashi Deshpande's *That Long Silence*" (141).

Mindless drudgery is the destiny of Dilnavaz. As Nilufer E. Bharucha observes:

In British India, unhampered by the taboos of the Hindu caste system and the isolation of the Muslims, the Parsis surged ahead and became the most westernized. But it was mainly confined to men. Even though some rich Parsis educated their daughters, who became doctors, lawyers and teachers, the majority of Parsi women received little education and was subjected to the taboos and repressions of a strict patriarchy. (Qtd. Dodiya, *Fiction of RM* 53)

Dina Shroff of *A Fine Balance* has a happy childhood but the untimely death of her parents in quick succession makes her life miserable, with her

continuous harassment by her brother, Nusswan. His paternal and patronizing attitude irritates the freedom-loving Dina who is blessed with irrepressible sense of humour. Nusswan's sole concern seems to be to get his sister married to a rich and respectable young man. But, Dina, the rebel, defies her actually class conscious brother by marrying Rustom Dalal, a mere compounder. Unfortunately, her happy married life with Rustom comes to a tragic end when Rustom is killed in a cycle accident on the day of their third marriage anniversary. For Dina, the memories of her married life with Rustom are so precious that she cannot ever think of marrying again. And she courageously decides to lead a free and independent life. However, circumstances compel her to seek refuge at her brother's house. She reconciles to the fate. Nevertheless, she tries to lead her life on her own terms. Her whole struggle is for her own wishes to spend on the earth as an independent entity. She wishes to have her own dictates in her life.

Roxana of *Family Matters* fits exactly in the mould of Dilnavaz of *Such a Long Journey*. Like Dilnavaz's, Roxana's whole concern and devotion are for the family. Roxana is Cinderella as far as her hard working without complaining or raising any demand is concerned. Her uncomplaining nature, her slogging for the family and her patience at her husband's playing *Matka* command our respect for her. She appears an ideal woman; everyone would wish to have as a wife, sister or daughter. She is not greedy. She is satisfied with what she has. She is divine by nature and likes to lead life fulfilling the role the God decides for her, without complaining and with malice towards none attitude.

Women in *Such a Long Journey* and *Family Matters* can be explicitly categorized into two kinds, good-bad, benign- wicked, or paragon that everyone will like to have- reprehensible women that everyone will like to keep at distance. Dilnavaz – Miss Kutpitia, Roxana – Coomy are such pairs. In the novels, not so good women act as foils to good women and highlight their virtues. Reverse is also true. Good qualities of the said good women in these novels point out the vices of bad women. These bad women are spinsters contrary to the good women who are happily married. They are a bit crack or eccentric by applying the standard of society, it seems.

Miss Kutpitia is the archetype spinster, who is much reviled by the neighbours. In Gujarati, the name 'Kutpitia' means quarrelsome. She is introduced as a lonely person, who did not allow others to enter her

flat. There is a rumour in the neighbourhood that she had embalmed and preserved the bodies of his relatives in her flat, instead of handing them over for proper disposal at the Tower of Silence. She lives like a miser, a typical loose-screw eccentric, with dust and cobwebs everywhere.

Mistry sketches her character both from external and internal perspectives. Externally, she is miser, superstitious and believer in black magic. Though she is rendered as silly superstitious woman, she is internally a pathetic figure. Her irrational female nature has been rendered as a matter of fun and the writer informs that she was the ubiquitous witch of fairy stories come to life to the children.

Her imaginative nature, her capacity to persuade others towards her line of thinking and her knowledge of the surroundings could make her a wise lady if she were provided with proper modern education. She is an example to what extent one can go if one is led by superstitious thoughts.

In *Family Matters*, Coomy, the stepdaughter of Nariman, is a blend of variety of characteristics. The bond of love and trust could never develop between her and Nariman as she holds Nariman's continuation of liaison with Lucy the cause of her mother's torment and death. She does have a feeling of gratitude for what Nariman has benignly done for them. But from the sense of duty to nurse geriatric Nariman, and revenge of her mother's death and suffering, she chooses the latter.

Coomy has attachment for Roxana, but her reluctance to do menial tasks as a part of nursing Nariman overpowers that feeling, and she does not bother about the problems that Roxana would face when Nariman is shifted to her small flat. She is a complex character. She admonishes and shows at the veneer despise for Jehangir and Murad, however, as is finally revealed, she has left for them as a token of love the most precious thing she had inherited from her real father. She dislodges Nariman, at the same time, she weeps and sympathises for his pain.

Another characteristic feature of her personality is she is endowed with the gift of lying. Her talks or demeanour never betray her true feelings of hating someone or attempts of postponing Nariman's arrival.

A Fine Balance has no character that is a foil to the main character. Excluding the main woman character- Dina Dalal, the author does not take pains to draw other women characters comprehensively, albeit they are well-drawn and are sufficient in it that they behave and interact with other characters,

deriving information from them that the author wants them to do in the scheme of the novel. Only Nusswan's wife, Ruby can stand as a character contrasting the personality of the main character- Dina Dalal vis-à-vis her docility and cunningness in treating her sister-in-law Dina Dalal.

Other minor women characters in three novels are cannon fodder if not exactly space carrier. In the maze of the novels their role is to highlight the facets and streaks of the main characters. They also provide momentum to the action in the novels and make turns of events and proceedings possible and probable.

A female character, child Roshan in *Such a Long Journey* is a doll like creature. Her illness brings Miss Kutpitia on the scene to help Dilnavaz. Mrs. Dinshaw is a nagging woman whom her husband calls 'vulture'.

In *A Fine Balance* Roopa, Dukhi's mother illustrates the plight of the low caste people at the hands of the high caste people. Radha, the wife of Narayan in her opposition to do the work the traditional social system imposed on them shows aspirations of women and their will to soar high above. Mrs. Gupta is an archetype of well-to-do-people who have never suffered in their lives and therefore, have a myopic view about the poor.

Mumtaz offers Rohinton Mistry opportunity to preach that humanity is well nigh above the religious creed. Miriam is a sufferer at the hands of the husband. Mrs. Kohlah reminds us of Dilnavaz and Roxana in her devotion to the husband and children. The adage 'A friend in need is friend indeed' proves true in case of Zenobia. She goes all the way to help Dina amid vicissitudes in her life. Shirin aunty, though a distant relative from in-law's side helps Dina and enables her to stand on her own. She provides contrast to Ruby, who only shows off care for Dina.

In *Family Matters* Yasmin and Lucy act in the backdrop in dream or flashback. They represent predicament of women caused by marriage system and rigid mores and culture of religions.

Daisy, playing the swansong for Nariman proves to be a caring woman. Her ambition, high regard for music and accomplishments in playing the violin are commendable. Miss. Alvarez commands respect for tackling bribes issue admirably. She teaches children that the classroom is a miniature model of society and the nation. Manizeh, a poor woman doubts her husband's fidelity, and thinks that Coomy flirts with him. Mrs. Kapoor is hardened by nature. She does not cherish memory of the past.

Regarding Rohinton Mistry's art of characterisation it can be surmised that he does not pick up characters from all walks of life, nor from all strata of society. He is primarily confined to the Parsi characters. These Parsi personae offer him authenticity in character sketching. Being born Parsi and brought up in that ambience that is somewhat secluded from other streams in India he has firsthand knowledge of this milieu. He is well versed with the psychological peculiarities, mannerism, problems, feeling of insecurity, merits as well as whims of the Parsi community by virtue of being a member of this minority ethnic group. As an honest writer, he prefers to apply his expertise as a novelist in portraying these people. Mistry picks up his characters from the Parsi community and his milieu is India. His characters are affected by political turmoil around them. His characters are derived from contemporary Indian history. Halder finds:

In *Midnight's Children* Rushdie made an elaborate study of contemporary Indian history, relating his characters to the major historical events of their time. Rohinton Mistry's characters are not however related to political incidents in the same way. But there are attempts to relate some political events to personal ones. (120)

As it is universal truth that the underlying nature of all human beings is identical, the characters of Rohinton Mistry symbolize the whole mankind. C. Bharathi observes:

Mistry's *Such a Long Journey* marks the beginning of this detachment and dismemberment, while *A Fine Balance* deals with characters who are displaced, isolated and estranged, framed against the background of the anonymous, impersonal and terrifying metropolis. *Family Matters* places the microcosm of individual's lives within macrocosmic events. (qtd. in Halder 233)

Rohinton Mistry has tried to create a microcosm of society in his novels. Sometimes, he succeeds,

sometimes, he fails. But what we derive from reading his novels is aesthetic pleasure and insight into human psyche that struggle and reconciliation are destiny of the human race.

Conclusion: Canada-based, Indian Parsi writer, Rohinton Mistry's literary voyage continues to bring him to India. In his novels, *Such A Long Journey*, *A Fine Balance* and *Family Matters*, he tries to revise the history of his homeland, his community and family, and reveals his diasporic consciousness. His novels reflect the reality of India - the predatory politics of corruption, tyranny, exploitation, violence and bloodshed. They also give an insight into rural India, illustrate the injustice, the cruelty, and the horror of deprivation and portray the trauma of India along communal, religious and linguistic lines.

Rohinton Mistry has established himself not only as a prominent writer of the Indian diaspora, but as a writer of the Indian English Literature. His contribution to the Indian English Literature is indelible as his works provide a rich flavour to it. Though his novels reflect the Indian life, political turmoil and corrupt ways, the spirit underlying in his work is family ties and tussles and conflict among relations and among men and women and society as a whole. He glorifies Indian ethos and family bonds. Truly, Mistry's women represent India, embracing its multiple aspects and hues!

Works Cited:

- The Works of Rohinton Mistry*
Tales from Firozsha Baag, Faber and Faber: London, 1987, Rupa & Co.: New Delhi, 1993.
Such a Long Journey, Faber and Faber: London, 1991. (In association with Penguin Books India).
A Fine Balance, Faber and Faber: London, 1995.
Family Matters, Faber and Faber: London, 2002.
Other Works Referred and Cited:
Dodiya, Jaydipsingh. ed. *The Fiction of Rohinton Mistry*. Delhi: Prestige Books, 1998.
Halder, Santwana. *Rohinton Mistry's Such a Long Journey, A critical Study*. Delhi: Asia Book Club, 2006.

CUSTOMER PROBLEMS IN INSURANCES SCHEME AND COMPANIES

Dr. R. P. Agrawal, Assistant Professor (Commerce) Kalyan P. G. College, Bhilainagar, Durg (C.G.)

Mrs. Amritanjali Singh, Research Scholar, Pt. Ravishankar Shukla University, Raipur (C.G.)

Abstract: The journey of new India Insurances scheme has stated 17th century England. Insurances are the co – operative device who distribute the loss caused by a particular risk. When any insurances company face any types of mismanagement, they should look for a market for that policy instead of constantly lying to the public or with their clients. Market competition brings decrease in price of the insurances company and increases in the quality but customer play their part according to their views. In the unpredictable society insurances paly a secure part but customers face many other problems. In this paper we will discussed about the problems faced by the customers and also their reasons why many people don't have faith in the insurances company. The paper is focused on the problems faces by the customer in insurances sector.

Keyword: Insurances, customer.

Introduction: To go deep in the insurances the important is to understand the scheme of insurances. Insurance firms are summarizing viewed as formation meant to cancel or we can say as to minimize the consequences in adverse of future misfortunes. In fact, insurance companies are risk outcomes underwriters.

As we all know we live in the world of unpredictable societies that have an extensive variety of risk trajectories, well we commonly expected that any person at a particular level or point in time can met into unfriendly situations that will enter in endanger any person's life or property, education level, and class. Due to insurances in developed nation many companies and industries do not liquidate or "go under" in such societies.

Normally, most people expect that insurance firms will be popular in societies. However, this is not the case, as many insurance businesses face difficult challenges that actually threaten their existences and survivals. This is mostly seen in less developed societies where political and socio – economic systems are yet to form.

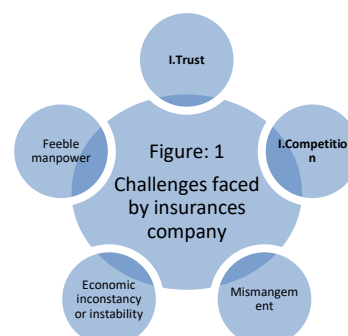
Objectives of study: 1. To find the customer problem in Insurances companies. 2. To examine the customer trust on already exist insurances firm and new insurances firm.

Research Methodology: The research is based on both the data collection i.e. primary data was collected for customer views on insurances firms and secondary data was collected to study the theoretical part of the study. According to which hypothesis are: 1. Hypothesis: To analysis Customer problem in Insurances companies. 2. To examine the customer trust on already exist insurances firm and new insurances firm.

Data Analysis, Customers views and Problem faced by Customer: Talking about, if an individual

has just started the business of insurance selling, then that particular person must understand that having thick skin is an important thing for a person to survive in the insurances industry.

In 21 era's each business changes in some or the other ways and the changes may either be negative or positive. For any industry, there are many problems to be faced. Below Figure – 1 is some of the biggest challenges faced by insurance companies

Trust: Trust is id the most important factor in any business existences. In fact accounting to the research in Balod, 85% people trust some on existing insurance firms in comparison 15% may trust on the new insurances businesses, because first reason is new insurances companies are operated on a very thin line between failure and success of business. The second reason is no customer wants to take such risks with the little among of money that they have.

Table: 1		
Question	Yes	No
Do you trust on already existence insurances firm more than the new insurances firm?	85%	15%

Due to lack of trust on insurances companies many individuals don't bother with insurance schemes because many insurance firms fail to pay insurances claims, and they don't own up to offering some benefits. Thus, most end up seeing insurance as one of

their unnecessary expenses. Many of the insurance firms shut down because of financial challenges.

Competition: Today, there are many insurance firms on the market and therefore there is an intensive challenge for insurers. Each and every company looks for the best way of selling their insurance products in the best possible way by targeting a particular group of individuals. In most insurance businesses, especially the new ones are in the hit list doubts. Just because of the cheating or quality compromise of insurances companies are on hit list. May be because of this reason the 45% customers have answered yes and 55% have no.

Table: 2

Question	Yes	No
Do you believe 'competition reduces the quality of insurances'?	45%	55%

Mismanagement: Being the owner of any insurance business, one is individual responsible for all issues that their clients may have regarding the management of the insurance business. Any insurance firms that are mismanaged cannot hide their faults for very long time without the clients noticing.

Table: 3

Question	Yes	No
Will you participate in any insurances policy when you come to know that a company has a bad market image?	15%	85%

The constant increase in clients and their complain are seen as time passes' but when any insurances company or business do not maintain the transparency then business may face loss in customers as in the table 3 we can see the 15% people believe in the company but 85% have no faith in company and in addition incompetent management may cost the company for a long, particularly when insurances company have poor communication with their regular clients.

Economic inconstancy or instability: Economy plays a very important role in any country. If any country's economy is down, all insurance companies in that country will be get affected. This may result fluctuation in rates of insurance companies or might be forced to increase their rates, it may be fluctuation in interest rates, but such situations might create a bad image of company in customer minds or may spread this information about company service or product.

Table: 4

Question	Yes	No
Do you believe 'Economic instability play a very important role in insurances'?	86%	14%

It is clear with the Table – 4 that 86% customer believe that economics instability plays important role in insurances company but 14% said no that economics instability do not affect in insurances company.

Feeble manpower: Professionalism play a viral role in today world where non – professionals may run many of the insurance business today. In fact, in present there are many people who think that what it takes to be an insurance professional is not just some knowledge regarding monetary studies with no specialized training. Which also mean this has majorly affected the reputation of insurance firms in this century?

Table: 5

Question	Yes	No
Do you believe 'Knowledge and professionalism both affect in company market reputation'?	92.5%	7.5%

Finding, Conclusions & Suggestions: It has been found that economic stability of any insurances firm is very important in the market and in the customer view. In any insurances sector, customer do not see the company background and take the decision of buying insurances policies as it is important to search before buying anything. Professional companies have considerable knowledge regarding marketing issues. In any mismanagement firm customer or client loss their faith and do not want a reinvest in their policies. The companies should maintain their relationship with customer and earn their trust. It has and sand following are the suggestions:

1. The customer should first look the company background.
2. The companies should keep their promises with the customer to gain trust.
3. The companies keep affordable price to make customer attention.

References

1. <https://cleartax.in/s/insurance>
2. <https://www.scribd.com/doc/10487143/Project-On-The-New-India-Assurance-Com-By-Sandeep-vaishnav>.
3. <https://trendlyne.com/research-reports/stock/65182/NIACL/the-new-india-assurance-company-ltd/>

THE PROBLEMS OF WATER MANAGEMENT AND POSSIBLE STRATEGIES

Dr. Siddharth Nisargandha, Head, Deptt. of Sociology, Sir Sayyed College, Aurangabad (M.S.)

Introduction: Human bodies depend on water. Water is needed for food, for energy, for human and environmental health, and for the products that society produces. Water has always been important for the survival and well-being of the community, over time the dimensions of water are cultural, social, spiritual and political as well as economic and public health. Organizations directly and indirectly depend on the quantity, quality, reliability, and affordability of their water supplies. When there is too much or too little water or when it is too polluted or too expensive, society suffers. These problems seem to be occurring more frequently and more frequently for longer periods of time. Such problems are not easy to understand and manage, in part because social responses to any decision taken to solve the problem often lead to other problems, such as random and unexpected. Moreover, people suffering from water management problems often do not agree on how to solve them. It is not impossible to say how different stakeholders or sections of society will respond, especially if there is disagreement over which decisions are best. Nevertheless, in order to be sustainable, that is, to maintain a decent half-life, water management strategies must be based on sound science, are affordable, and must be consistent with people's values and beliefs (Montanari et al. 2013).

Meaning of Water Management: Water resource management is the activity of planning, developing, distributing and managing the optimum use of water resources. It is a sub-set of water cycle management. The water cycle, through evaporation and precipitation, maintains hydrological systems which form rivers and lakes and support in a variety of aquatic ecosystems. Wetlands are intermediate forms between terrestrial and aquatic ecosystems and contain species of plants and animals that are highly moisture dependent.

Objectives of the Study: 1. To understand the concept of water management. 2. To analyze the problems of water management. 3. To explain the major issues in water management and possible strategies to overcome them.

Research Methodology: The present paper entitled "Impact of Displacement on Marginalized Women in India" is based on secondary data. Secondary data has been collected from government and non government publications. Books, reports and research articles on impact of displacement on marginalized women have

been used for this research paper. This research article focuses on various dimensions of displacement of marginalized women in India.

Water: Problems and Management: Drinking water is our basic need. Unfortunately, about 76.7676 lakh villages are facing water scarcity. In Rajasthan, some pockets of people have to wait for hours to get a bucket of water from the water tankers brought by cars, trucks, and tractors. The situation is similar in most mountainous areas. In most tribal and backward areas, lakes, tanks etc. in the monsoon. Clean and unsafe water stored in is the only source of drinking water.

Due to the changing nature and uneven distribution of rainfall, different parts of our country are facing frequent floods and droughts simultaneously. Apart from this, rivers are flooded due to large amount of deforestation and soil erosion. The most important resources for sustainable and sustainable agricultural production, industrial development and economic liberation of the country are soil and water, which must be conserved, developed and managed efficiently. Floods, irrigation, soil erosion, drought and salt water in India are some of the major problems of water management in agriculture and other needs.

Here are the major issues in water management and possible strategies to overcome them:

1. Flood: Floods drain large quantities of land with water and remain dry for some time. Floods have caused major damage to agriculture, livestock and property. Flooding, forestry, overgrazing, mining, industrialization, global warming, etc. have a major role in flooding. The best way to overcome such damage is to irrigate large-scale irrigation projects, which also protect against other environmental threats. These hazards can be in the form of increased water storage, landslides in the reservoirs, damage to forest areas, large increase of aquatic weeds in infestation value, displacement of wildlife and decomposition of valuable landscapes. Planting can reduce the impact of water flow on the ground floor. Land Use State Board was established in 1980 to protect the soil and water for water management, proper production, and proper utilization of land and water.

2. Water Resources: When the soil is full of water, it is said to be full of water, which is due to the accumulation of water on flat ground and solid areas. Excessive rainfall, floods, seepage high water table, obstruction of natural drainage, excess of irrigation etc.

In most tillage areas, wet conditions last longer and sowing is delayed or crop production decreases. Another effect is that when the water is dry, the salts accumulate on the surface of the soil, leading to salinity. Since water scarcity is the second biggest hazard to the soil, it is important to study the drainage of water table fluctuations, groundwater recharge, canals, tanks, etc.

3. Saline groundwater: The percentage of sodium salts is high in most of the arid and semi-arid regions. Such water is dangerous for agriculture. Continuous use of such water adds sodium salt to the formation of alkali or alkali soil. The following are some of the possible remedies for saline removal i.e. Use of Gypsum (CaSO_4), Use of sugar, ash and sugarcane sugar extracts, Cultivation of salt resistant varieties.

4. Watershed Management: Rain is the main source of water on Earth. When rainwater reaches the surface of the earth, part of it is evaporated, and part of it is taken up by plants, a portion of groundwater is retained, one part is infiltrated, and the remaining water flows from the drainage system to the sea. General Chat Chat Lounge Each river system has separate sections of drainage, which depends on the terrain, geology, climate, and land use patterns.

To solve the problem of water resources and various types of decomposition, and to develop these resources in order to increase the productivity of the region continuously, we need to focus on the natural drainage element called water shed (Fig. 3.2.2). Watershed is called 'terrain' which distributes water, sewage and dissolved substances from a small stream to a large stream (river). The management of a single unit of land with its water drainage system is called watershed management. This technique has several components which include soil, water and vegetation covers. The natural drainage pattern of a watershed unit, if managed properly, can bring about a year-round supply of water.

5. Rainwater Harvesting: The old people said, 'Get water when it rains'. This is true even in the face of a water crisis. There is a severe water shortage in the world today. Every drop of water is valuable because 'where there is water, there is life'. In the last few decades, India's peace has grown. India is likely to increase water scarcity due to increasing population. In extreme situations in the future, due to climate change,

human society will be obliged to use various methods of adaptation.

Conclusions: Our water resources are distributed irregularly in space and time, under pressure due to large population changes and increasing demand. Access and reliability of reliable data on water availability, quality, and quantity make it an essential foundation for sound management of water resources. Different options for growth extend the boundaries of water resources in the traditional sense, helping to match demand and supply. Understanding all the components of the hydroelectric cycle, and the impact of human activity on it, is essential to efficiently and sustainably development and protection of our water resources.

Climate change is having a significant impact on climate patterns, rainfall and hydrological cycles, surface water availability as well as soil moisture and groundwater recharge. Due to increasing uncertainty over surface water availability and increasing levels of water pollution and water reproduction, many areas fear the disruption of social and economic development and environmental health. Groundwater sources can, in many cases, supplement surface water, especially as a source of drinking water. However, in many cases, these aquifers are being tapped at a volatile rate or are affected by pollution. More attention should be paid to the sustainable management of renewable groundwater. Many traditional methods are being refined (e.g., rain water harvesting), while recent advances (e.g. artificial recharge, separation and recycling of water) are being developed. Policy options need to be further supported, such as demand management, with an emphasis on more efficient use of water resources, as well as technical solutions for supply side.

References:

1. Abbast S.A. (2001): *Water resource Projects and their environment impact*. Himalaya publishing house, New Delhi.
2. Biswas Asit K. (1993): *"Water for sustainable development in 21st century – A Global perspective Oxford publisher, Delhi.*
3. Chaturvedi M.C. (1987): *"Water resources systems planning and management"*, Tata McGraw Publishing Co. Delhi. Pp 43-48
4. Grigg Nell's (1985): *"Water Resources Planning"*, McGraw Hill Book Company, Washington.
5. Rao K.S. (1992): *"Fresh Water Ecology"*, Anmol Publication, New Delhi. Pp 65-70
6. Sen & Das P.K. (1986): *"Water utilization of Form level"*, National Institute of Rural development, Hyderabad. Pp 168-173
7. Sharma V.K. (1989): *"Water Resources & Water management"*, Himalaya Publishing Bombay.

MASS COMMUNICATION IN ANCIENT AND MEDIEVAL INDIA

Dr. Mubaraque Quraishi, H. O. D. History, S.G.B. Mahila Mahavidyalaya, Tumsar (M.S.) M: 9890491326.

Introduction: Taking the functions of the press to be those of conveying Government policies to the public, keeping Government informed of public needs and reactions to Government policies, and keeping Government and the public informed of events, the takes back his story to primitive times and to meetings of the tribal society which developed the method of modifying or amplifying policies and of making the “will of the chief known to the tribe as well as ascertaining the will of the tribe as a whole”.

In a later era historical evidence shows the ruler making his will known to the people through edicts and proclamations. Another Edicts and proclamations were an early former communication from the rulers to their subjects. Another concurrent development was the agency whereby the ruler acquainted himself with activities which threatened in time to develop into a challenge to his authority. News Letters from ministers, news writers and secret service men were also an early institution which kept the ruler regularly informed of developments in various parts of the country and among different classes of people.

The tax collecting and other agencies were also used for gathering and disseminating information. There were also reports from the departments, and accounts from the monasteries. The kings' writs were important and so were the writ writers. The news letters was an early institution.

Ancient Period: Ancient monarchs had various means of political communication which helped in the administration of their vast territories. It was essential to establish and maintain effective lines of communication in order to administer the Kingdom and protect it from internal and external aggression and intrigue which were common in those days. All great rulers used political communication to their advantage.

Political developments over the years led to the first great empire of India, that of Mouryas, when for the first time most of the subcontinent was united under single government. This period (c. 320-185 BCE) produced a Machiavellian system of state craft associated with Kautilya or Chanakya was the chief minister of Chandragupta Mourya, founder of the dynasty in 321 BC. Kautilyas '*Arthshastra*' covers the entire covers the entire gamut of statecraft with the statement of goals, firstly, is to guide the ruler in efficient administration of his land and its protection

from aggression and, secondly, in evolving a sound foreign policy with the aid of which successful conquests can be made of neighbouring lands.

The nation of political communication was not alien to ancient policy makers as it is an integral part of administration. A close examination of Kautilyas '*Arthshastra*' reveals the intertwining of communication and politics from the dawn of early statecraft.

In a highly centralized administrative system as that of the Mouryas, it was essential that communication can be maintained with all parts of the subcontinents and with every level of the society. Apart from land and sea communication, contact with populace was maintained through agents and informants. They broadcast the ideas of the kind and brought him reports of public opinion.

Remarking on general communication, Kautilya describes it as behavior other than normal. Kautilya also mentions proclamations which could be made in the form of divine instruction during religious rites.

King Asoka, the third monarch of Indian Mouryan dynasty, has come to be regarded as one of the most exemplary rulers in world history not only for administration but also for mass communication through his edicts. The British historian H.G. Wells has written, “Amidst the tens of thousands of names of monarchs that crowd the columns of history... the name of Asoka shines, and shines almost alone, a star”. Although Buddhist literature preserved the legend of this ruler - the story of cruel and ruthless king who converted to Buddhism and thereafter established a reign of virtue-definitive historical records of his reign were lacking. Then in the nineteenth century there came to light a large number of edicts, in India, Nepal, Pakistan and Afghanistan. These edicts, inscribed on rocks and pillars, proclaim Asoka's reforms and policies and promulgate his advice to his subjects. Which are described in Divyavadana, the Asokavadana, the Mahavamsa and several other works of that time? Asoka's edicts are to be found scattered in more than thirty places throughout India, Nepal, Pakistan and Afghanistan. Most of them are written in Brahmi script from which all Indian scripts and many of those used in Southeast Asia later Bodh Gaya, sent teaching monks to various regions in India and beyond its borders, and he was

familiar enough with the sacred texts to recommend some of them to the monastic community.

Moghul Period: In India these forms of communication were improved under the Moghuls. The news-writers in particular became an institution. The manuscript reports were meant exclusively for official use, but later they were copied for wider use.

The establishment of the Moghul rule in India saw the organization of communication along more advanced lines. Instead of oral tradition of the announcements by towncriers return reports were in circulation. Rulers needed information from all quarters of vast territories under their administration to frame policies, determine the welfare of the subjects, to gauge public opinion, and the most important, to detect cries such as internal uprisings and treachery which were eminent threats to the Kingdom. An emperor like Aurangzeb allowed great freedom in news reporting; the reports sent by the news-writers were unreliable and led to his failure in the Deccan. The Moghul Emperor Aurangzeb established an efficient systems of information offices. New writers were appointed at the bureau of intelligence maintained in every provisional capital. These new writers known as '*Waquia Navis*' were responsible for recording the occurrence of important events in the districts. They were sent to the capital (Delhi) where the more important pieces of information were read out to the emperor Aurangzeb's army was also a good source of information.

Francois Bernier, a French doctor who served in India, writing in 1656-1668, said :

The provincial governors, as before observed, are so many petty tyrants, possessing a boundless authority; and as there is no one to whom the oppressed subject may appeal, he cannot hope for redress, let his injuries be ever so grievous and ever so frequently repeated. It is true that the *Great Mogul* sends a *Vakea-Nevis* (Wakiahnawis, a news-writer) to the various provinces, that is, persons whose business it is to communicate every event that takes place; but there is generally a disgraceful collusion between these officers and the Governor, so that their presence seldom restrains the tyranny exercised over the unhappy people.

An interesting account is given by Niccola Manucci, a Venetian traveler, who lived at the court of Aurangzeb, wrote:

It is a fixed rule of the Moghuls that the *vaquia-navis* and the *confianavis* or the public and secret news-writers of the empire must once a week enter what is passing in a *vaquia*-that is to say, a sort of gazette or mercury, containing the events of most importance. These news-letters are commonly read in the King's presence by women of the *mahal* at about nine o'clock in the evening, so that by this means he knows what is going on in his Kingdom. There are, in addition, spies who are also obliged to send in reports weekly about other important business, chiefly what

the princes are doing, and this duty they perform through written statements. The King sits up till midnight, and is unceasingly occupied with the above sort of business.

Some hundreds of original manuscript newspapers of the Moghul Court were sent by Col. James Todd in 1828 to the Royal Asiatic Society in London; the papers, 8 inches by 4½ inches inside on an average, written in various hands, record notices of promotions, visits by the Emperor, hunting expeditions, bestowal of presents and news of similar interest. According to John Fryer, a doctor who served in India from 1672 to 1681, Aurangzeb's failure in the Deccan, in spite of the formidable armies he had, was partly due to the false reports sent by his news-writers. About a hundred and fifty years later, Sir William Sleeman says that Ghulam Husain of the Kingdom of Oude was so ashamed of his defeat that "he bribed all the news-writers within twenty miles of the place to say nothing about it in their reports to court, and he never made any report of it himself". Sleeman also records that the King of Oude employed six hundred and sixty news-writers and that they were paid between four and five rupees each per month-"...such are the reporters of the circumstances in all the cases on which the sovereign and his ministers have to pass orders every day in Oude". In the first half of the eighteenth century, the factors of the East India Company availed themselves often of the services of news-writers to acquaint the Indian courts of items of news. The Company's representatives also had their complaints published in the news-letters and thereby sought to get them redressed.

Conclusion: Sources of communication between Monarchs Emperors and their subjects during ancient and Medieval Indian period seems to be different varied in nature. In ancient Indian history Kautilya's *Arthshastra* is undoubtedly one of the oldest works on statecraft and it is classic example of political communication. It he who put forth the potential of communication to its fullest use in all its persuasibility in the administration of a state even before the west could follow such concepts. So as with Asokas edicts, which are excellent sources of communication between Monarch and the society. In Medieval period the source of communication were *vaquia-navis* and departments associated with. Through which we get plenty of information about the political as well as social condition.

References:-

1. I. Bashan, A.L.(Ed.), *A Culture History of India*, Oxford University Press, Oxford, 1975.
2. Kangle, R.P., *The Kautilya Arthshastra - A Study, Part I, II & III*, 1960.
3. Nadig, Krishnamurthy, *Indian Journalism*, University of Mysore, 1966.
4. Thapar, Romila, *Ashoka and the Decline of the Mouryas*, Oxford University Press, Oxford.
5. Rau, Chalapathi, M., *The Press*, National Book Trust, 1974, New Delhi.

COVID-19 AND SOCIAL DEVELOPMENT

Mr. Kedarsingh C. Rotele, Research Scholar, RTMNU

Ms. Kajol C. Rotele, Research Scholar, Mumbai University

Abstract: Social development has been described as a process of change from the traditional way of living of rural communities to progressive ways of living. As a method by which people can be assisted to develop themselves on their own capacity and resources. Social development is a programme for accomplishing certain activities in the fields concerning the welfare of the rural people. And last but not the least the Social development is a movement for progress with a certain ideological content.

The two essential elements in Social development are: 'participation by the people themselves in efforts to improve their level of living with as much reliance as possible on their own initiatives. But now the realistic situation becomes very vulnerable for the social development due to Covid-19 pandemic which are affecting the elements of social development. So, the present paper focused on the Covid-19 impact and the social development as well.

Key Word: Covid-19, Social Development.

Introduction: Social development is seen as a process and a product. As a process, it stands for the conscious and deliberate intervention with the instruments of policy and planning in order to bring about changes that lead towards desired goals.

Social development implies a macro strategy of planned intervention to improve the capacity of the existing social systems to cope with the demands of change and growth. Thus, Social development means transforming institutions to empower people.

Social development is about social cohesion, networks of reciprocity, structures of mediation, equity, recognizing the needs and rights of the ultra-poor, promoting cultural identity and institutional development, and promoting civil society.

Goals of Social development:

1. The realization of more balanced approaches to social and economic development.
2. The assignment of the highest priority to the fullest possible human development.
3. The fullest possible participation of people everywhere in determining both the means and outcomes of development.
4. The elimination of absolute poverty everywhere in the world.
5. The elimination of barriers to development which, in every society, have been used to oppress historically disadvantaged population groups, but especially women, the aged, the poor, children and youth, disabled persons, political and economic refugees, the mentally ill as well as persons who have been disadvantaged on the basis of race, religion, ethnicity, social class, caste and sexual orientation.
6. The transformation of societies towards more humanistic values based on social justice, the

promotion of peace, and the attainment of the fullest possible human development.

Models of Development: Nehru Model of Development: The development of the Indian economy till 1977, when the Janta Party came to power, was based on Nehru's investment strategy and hence popularity referred to as the "Nehru Model of Development". This model made heavy industry the foundation of the economy is able to reduce its dependence on foreign aid. A strong foundation is also important from the point of view of defense, without which the question of economy development becomes irrelevant. The Nehru strategy of development has made India the tenth most industrialized nation in the world.

The Gandhian Model of Development: Mahathma Gandhi was not a professional economist and had not developed a formal model of economic growth. But he advocated certain policies with regard to development of Indian agriculture, industries, etc. Acharya S. N. Agarwal brought out the 'Gandhian Plan' in 1944 and reaffirmed it in 1948. These publications form the basis of Gandhian planning or 'Gandhian Model of Development.'

The basic objectives of the Gandhian model is to raise the material as well as the cultural level of the Indian masses so as to provide a basic standard of life, it lays the great emphasis on the scientific development of agriculture and rapid growth of cottage and village industries.

Contents of Development: 1. Access to Health, Education, and Welfare. 2. Change plus Growth. 3. Transformation of Society. 4. Poverty Reduction. 5. Rapid Growth. 6. Employment Opportunities. 7.

Sustainable Growth. 8. Improved Quality of life of people. 9. Peace and Prosperity.

Models of Social Development:

1. **Enabling model:** Social development as a goal can be achieved through enabling approach. Enabling model carries through the tools of education, enlightenment, information, awareness, and constant communication between different stakeholders. In a country like India Total Literacy Campaign has been used as a major tool of enabling model.

2. **Conscientization model:** Paulo Freire advocated pedagogy to conscientise the people while andragogy is equally important tool. While enabling approach creates the base to acquire knowledge, information, and skills etc., Conscientization breaks one free from the clutches of pre- conceived attitudes and turns to an enlightened and liberal personality. The tools of conscientization are a positive and liberal environment, proper socialization, secular social policy and of course, positive education. Conscientization represents a process of emancipation of the personality from all forms of psychic barriers.

3. **Empowerment model:** Empowerment means an intervention which gives a sense of being powerful to the people. Indian Constitution, social legislations, social policies, human development programmes, independent, impartial, and accessible judiciary, enlightened effective policy system, vigilant media and mechanisms through which empowerment will realize its full potential.

4. **Participation model:** Participation of people in decision making is important ingredient of social development. India tried participation of people through reservations in Government jobs. It also reserved seats for Parliamentary and Assembly elections on order to ensure the presentation of certain categories of people like Schedule Castes, Scheduled Tribes. Thus greater participation of people into administration and governance have been able to mend the social barriers, have allowed more space for various categories of people and brought social development in the true sense of the term.

5. **Social Legislation model:** Social Legislation is an important tool to reform various social ailments. It also covers systemic failures and adds new value system. It is also the important tool of social engineering. Social Legislation has been used by social activists to sensitize media, judiciary, administration, and society as a whole.

6. **Democratic model:** Democracy accommodates the aspirations of the people and is more inclusive,

tolerant, and participatory. The Human Development Report 2014 notes that democracy is providing more political space for protest; and therefore, people are mobilizing a new along ethnic, religious, social, and cultural lines demanding that their identities be acknowledged, appreciated and accommodated by wider society. Suffering discrimination and marginalization from social economic and political opportunities, they are also demanding social justice.

7. **Economic model:** Poverty and unemployment are two development concerns which are linked with economics. In the current times there are two associated but pressing concerns of social development i.e. conversion and migration which have been responsible to the loss of purity of the cultural identities and allow more cross cultural exposure and intercourse. This has hampered the social harmony at places and virtue of established conventions. This has further added to social tension and communal violence.

Covid-19 pandemic: As the Covid-19 pandemic has put companies out of work, and transitioned the workforce online, employment trends have rapidly shifted, as well, according to a new report from Monster. The novel coronavirus has made remote work the new normal, especially as global health concerns are mandating stay-at-home policies in many states.

Job security: According to data from job seekers and recruiters, most employers (58%) report fears about the job security, and even more (67%) of employers report these concerns. Active job seekers represent 34% of the workforce, but express concern about success. And about half (46%) of workers expect their employment to alter in the wake of Covid-19, whether by switching to remote work, “increased health and safety protocols (either formally or personally enforced), residual emotional impact”, the report states.

Stress is impacting workers: Of nearly 7,000 US employees, 73% have reported mental stress symptoms such as nightmares, loss of focus, depression, anger, according to the report. Physical symptoms have also been reported for nearly a third (27%) of workers, such as weight fluctuations, back pain, and sleeplessness.

The analysis has been updated based on the growing spread of the pandemic to low-and middle-income countries. Covid-19 is taking its toll on the world, causing deaths, illnesses, and economic despair. It may pushing about 40-60 million people

into extreme poverty, with our best estimate being 49 million. Global poverty will increase because of Covid-19 is challenging and comes with a lot of uncertainty. Covid-19 is likely to cause the first increase in global poverty since 1998, when Asian Financial Crisis hit. Covid-19 is driving a change in our 2020 estimate of the global poverty rate of 0.7 percentage points- (8.6%-8.2%)-(7.8%-8.1%). Another way to put this is that the estimates suggest that Covid-19 will push 49 million people into extreme poverty in 2020. The place where the virus is taking its highest toll depends primarily on two factors: 1) the impact of the virus on economic activity and 2) the number of people living close to the international poverty line.

Lower-income people are more at risk of disease: preventative care and health education are less accessible to low-income people who are more likely to have pre-existing conditions, catch Covid-19, and die from it. People living in poverty are also more likely to hold insecure jobs and cannot afford to stay home sick from work. Countries are enforcing lockdowns to promote social distancing and contain the virus, but such precautions are more challenging in developing countries, like India, with crowded cities and slums. People living in small, confined spaces with multiple people are not able to isolate themselves as easily to help contain the virus.

Vulnerable communities have unequal access to health care: Around 4 billion people- half the world's population- lack access to health care. Illness is especially expensive for poor people. Health care costs push nearly 100 million people into extreme poverty. Developing countries are expected to have an

even harder time meeting the demand if they experience an outbreak.

People living in marginalized communities lack protection: accessing health care and preventative services like proper hand washing and sanitation facilities are especially difficult for refugees, migrants, or internally displaced communities around the world. Covid-19 could potentially spread rapidly in refugee camps, shelters, or in slums and people living in these conditions would be less likely to have the resources to fight off the disease.

Job instability perpetuates poverty: the world's poorest people hold insecure jobs, with little protection, in unsafe condition and lack access to health care. People living in poverty who survive Covid-19-but miss work due to quarantines or other measurements-are also likely to lose health care employment benefits.

Conclusion: The present paper revealed that the social development leads towards the holistic development by implementing above models of social development. Besides, people participation made it more welfare activity for the weaker sections of the society. But now the situation becomes very critical for social development due to the impact of Covid-19.

References:

1. Bhattacharya, S. (2008) *Social Work An Integrated Approach*, New Delhi: Deep & Deep Publications.
2. Gore, M. (2003) *Social Development*, Jaipur: Rawat Publications.
3. Goel, S. (2010) *Social Welfare Administration*, New Delhi: Deep & Deep Publications.
4. Singh, S. (Ed.) (2012) *Encyclopedia of Social Work in India (Vol.04)*, Lucknow: New Royal Book Company.
5. <https://www.globalization.org/en/content>
6. <https://blogs.worldbank.org/opendata>
7. www.ncsl.org/labour-and-employment

ACADEMIC CONTENT ON INTERNET AND ACCESS TO IT!

Hemangi Kulkarni, Research Scholar, Department of Mass Communication, RTMNU, Nagpur.

Research Supervisor – Dr Ashok Borkar, Department of Sociology, RTMNU, Nagpur

---

Introduction: - We live in an era wherein the sea of information is at tip of our fingers. The proliferation of internet as the cheap, affordable and user friendly medium for exchange of information has opened the doors of easy access to almost all kinds of subject, in various languages, though English being the dominant one. Academic institutes and Libraries, open forum have also made good use of this medium by making various general and subject oriented contents available for students, researchers , scientist's etc. **KEY WORDS** – Internet access, content, availability, accessibility, authenticity of content, privacy issue, academics, impact, search engine, open forum, e-libraray.

Research Objective: - The objective of this paper is to know the various angles that are related to surfing for an academic content on internet including availability, accessibility, authenticity of content, privacy issue etc.

Literature Review: - When we say Academic Content it refers to the authentic and valid content made available by various renowned academic institutions, forums, educational institutions, universities, libraries. We need to first see that in what condition the Academic Content is available and also the Amount of Data, it's Validity and Reliability needs to be checked. Similarly when we talk about access, the term gets divided into more detail terms of Open Access and Closed Access.

Let us peep into the details of condition of academic content available on internet. The academic content is available in various forms on internet like the text's, pdf's, audios, audio-visual, webcast, webinars, video conferences, educational channels on YouTube & websites, pictorial presentations, slide shows, diagrams, flowcharts, images, books etc. We can look for our desired content by visiting concerned websites of institutions, libraries, forums, search engines etc. The content that we are looking for may be available in more or less amount that depends upon the data available regarding content on internet. The data is generated about any topic on internet by the information that is feed via websites, e-books, links, Wikipedia's, papers, presentations, and all the contributions that are made for particular topic. The search engine will produce all the results that are concerned to your key word of search. It would be

interesting to know that 2.5 quintillions bytes is current output of data roughly. (Hale, 2017).

While talking of validity of content we should check a few things that include 1) do the website serve the intended audiences? 2) Is the author identified and is there enough information of author to establish the credibility of author? 3) Is the author affiliated to some recognised organization or institution? Has the content gone through peer reviews or editing process, is it grammatically correct? Does the website intend putting biased opinion or specific agenda? Check the url like .ac.uk means UK university. Such important factors validate the content on various parameters making it hassle free and credible enough to be used or referred. (Edinburgh, 2017).

Reliability of content depends upon the origin of the source.(Watson, 2013) If one is unable to determine that from where the piece of information was generated or received then the question of authenticity and reliability arises. The tips for checking the reliability of online sources could be checking whether website is reputable. Seeing if it includes .gov, .edu; secondly the author name and its verification and lastly the mention of sources for data on website.

Now that we are discussing about the content the most important aspect that is, kind of access available to it. The access is either open or closed. Open access refers to the practice of making peer reviewed scholarly research and literature freely available online to anyone interested in reading it. Open access has two versions first is Gratis and Second is Libre. (opensource.com)

Gratis open access is making research available for others to read without having to pay for it. However, it does not grant the user the right to make the copies, distribute, or modify the work in any way beyond fair use. Libre open access is gratis, it means the research is available free of charge, but it goes further by granting users additional rights, usually via a Creative Commons license, so that people are free to reuse and remix the research.

While in case of closed access, it indicates that the publication is not available under the open access. It needs the prior permission or it is chargeable to use the content available on that particular platform. It

means that the particular content is protected and all rights of use or reproducing it are safe with the original creator. Also the closed access is kept for heavily accessed books that are inadequately available in numbers.

In the middle of discussion one can understand that everything we are talking about is a technology based. Better technology usually means greater cost-effectiveness as well. This must be the central purpose of academic renewal for 21st century. (Daniel, 1996). Internet technology use for academic purposes changed the entire scenario of traditional ways of learning and imparting the education. No one would have believed that the books that were difficult to find in libraries are just a click away in various formats on internet. The concept of E- libraries thus proved to be very revolutionary in the world of making content accessible to many thousands.

E- Libraries – It is the best example of authenticated academics and subject oriented content being made available online by renowned resources. National Digital Library of India makes available the literature in 70plus languages by 1.5lakh authors. It provides e-material from primary to post graduate levels. It is sponsored by Ministry of Human Resource Development. This could be one example; various e-libraries are available across the globe in co-ordination with recognised educational institutes. They allow the access with certain log-in information. National Digital library also provides a list of e-content and links for Engineering web and video course, virtual labs for various disciplines, talk to teacher, robotics engineering, e-books, other interactive platforms and even ISLERS, a sign language program for hearing impaired etc.

Distance learning or Distance Education is the boon for those could not attend the college/ higher educational institutes by practically being present. Indian HRD Ministry has identified institutes for distance education apart from the Autonomous and private universities which too provide distance education facilities to Indian students and those from abroad. It has actually connected academic world to students.

The academic content become interactive in MOOC's that is Mass Online Open Classroom, Especially a web based program wherein students and teachers across the globe come together form a online pool of resource which are readily available to utilize. There is option of listening to lectures, downloading notes, contributing our own and sharing our views.

There are many notable non-profit and commercial institutions providing MOOC.

National repository of open educational resources is an initiative of govt of India for educational text books, e library and courses made available online. As per the All India Survey on Higher Education 2015-16 done by HRD Ministry states that Total enrolment for Higher Education is 34.6million parted as 18.6 million boys and 16 million girls. Distance enrolment is 11.05% of total Higher Education enrolment having 46.3% female students.

Google as search engine is available for coverage and accessibility, whereas library systems are superior for quality of results. Precision is Similar for both systems. Improving skills of searcher will filter result from library systems, but not from Google. (Jan Brophy) . When it comes to searching internet for various academic faculties, there is constant increase in it in science and agriculture as compared to humanities or social sciences. (Susane S Lazinger, 1997). Though there no specific data of academic searches on Google but the whooping figure 40K search per second is definitely astonishing making us believe that internet is being extensively accessed across the world for various searches. (Live internet Stats). In a Comparative Study of use of Library and internet as sources of information by graduate students in the University of Ghana it indicates that students do not bypass the library in satisfying need of content/ information, although the use of internet is more than library.(Kumah, December 2015).

While talking of the approaches in surfing, the most important element in the characterization of a deep approach is the search for understanding (Leung, 2003). Deep learning represents student engagement in approaches to learning that emphasizes integration, synthesis, and reflection. (Laird, (2008))

As per the Australian School Library Association Technology is ever changing and is being able to read or even use a computer is not enough. Students must be able to evaluate and apply information.

As per the study under Title-‘The curse of ease of access to internet, discuss the critical issues of – Ensuring continuity of services and security of data on internet’. It also stress on analysing the root cause of attacks that are emerging on daily basis. (Kotagiri Ramamohanarao).

It could be understood that the data on the internet should be more secure and that the vast amount of data that is poured in every minute needs a better

management to continue the quality of result delivery by Internet.

As per the study named ‘‘Internet seen as positive, Influence on Education but Negative on Morality in emerging and developing Nations studies’’, studies the technology use in 32 emerging and developing nations. The results say, overall, a median of 64% across 32 emerging and developing nations say the internet is a good influence on education, with at least half also seeing it as a good influence on personal relationships (53%) and the economy (52%). Publics in emerging and developing nations are more convinced that the internet is having a negative effect on morality. The study includes sample from India which shows that internet has positive influence on education is accepted by Indians as well. (Jacob Poushter, 2015) .

As per the Recommendation of the study- Truth, Lies, and The Internet, Digital Judgement must become a core part of National Curriculum and teachers training. It also says that, The Department for education should join forces with pvt sector and third sector to create a set of teacher resources. Additionally Parents too need to take an active role in managing and guiding children’s online consumption and encourage critical thinking.(Jamie Bartlett, 2011).

Going a bit further on the same lines, when a vast amount of useful information is just at the fingertips, an equally unprecedented amount of mistakes, half-truths, mistruths, propaganda, misinformation, disinformation, and general nonsense also claims the net spaces. Thus making a choice between good and bad, reliable and trustworthy becomes important. Many young people are unable to find correct information and apply fact checks to it. Every time censorship or control over the internet content may not be as useful as youths making careful, savvy judgements, about the internet content they will inevitably encounter. (Jamie Bartlett, 2011)

If we look at the regulation part on the information it could be said that unlike Books or Newspapers the information on internet is not regulated for quality or accuracy. Thus responsibility of used to evaluate the resource effectively is important. Some questions regarding Author, Purpose, Objectivity, Accuracy, Reliability links should be checked while looking for reference content on internet. (library)

The new users can get guided and give direction to their search by following some most trusted instructions. Before using information you find on internet for assignments and research, it is important

to judge its accuracy and to establish that information comes from a reliable source. (Edinburgh, How to evaluate website content)

There has been tremendous rise in online content consumption driven by the speedy digital adoptions. This scenario is not just for the metro cities but also for the Tier I and II cities and rural regions. This kind of the democratised online access is due to the better digital infra and improved literacy. The roll out of the 3G and 4G broadband services, cheaper smart phones and data tariffs have contributed to these changes. (Dushyant Kohli).

Methodology: – Secondary data collection methodology was used for the attaining the research objective. The researcher has studied Secondary data means the data that are already available. The data is used from the authentic and verified sources like various publications of the central, state and local governments; various publications of foreign governments or of international bodies, journals, books, magazines and newspapers, reports and publications, reports prepared by research scholars, public records and statistical information.

Discussion: - *The surfer or searcher should have adequate knowledge of accessing the authentic sources available on internet while looking for academic material. *Vast amount of academic data for variety of subjects is available on websites of various government and educational institutions. They provide access to data with prior verification of user, some login details or some nominal payment or subscription. *The matter on internet may not always be checked like that of newspaper or books. It is the responsibility of user to crosscheck it. *Internet searches and right way of access can open doors to sea of information promoting deeper knowledge over just surface learning.

Conclusion & Suggestions: – Academic content available on internet can be used with proper authentication. The surfer needs to have knowledge of open and closed access and to use the content rightly to serve his or her purpose. Strategic, specific, to the point approach of access with proper guidance can make the academic content accessibility an easy task. - Concerned Government department in co-ordination with academic institutions should make the academic repositories link public so that Students, Surfers, Researchers from the very beginning could look out for required data in directional ways to avoid spending of excess time. This will also create

awareness about institutional and government initiatives for students' progress.

References:

1. Daniel, J. s. (1996). *Mega Universities and Knowledge Media - Technology strategies for Higher education*. Oxon: Routledge, Taylor & Francis Group.
2. Definitions. (1996). Retrieved 2017, from <http://www.yourdictionary.com/academic-institution>
3. Dushyant Kohli, H. G. (n.d.). INC 42 Resource News.
4. Edinburgh, T. U. (n.d.). How to evaluate website content. Retrieved from <https://www.ed.ac.uk/information-services/library-museum-gallery/finding-resources/library-databases/databases-overview/evaluating-websites>
5. Edinburgh, T. U. (2017, July 4). How to evaluate website content. Retrieved from <https://www.ed.ac.uk/information-services/library-museum-gallery/finding-resources/library-databases/databases-overview/evaluating-websites>
6. ETL523, D. -L. (2011). Digital Fluency.
7. H. Juhling McClung, R. D. (1998). The Internet as a source for Current Patient Information. *American Academy of Pediatrics*.
8. Hale, T. (2017, July 26). [www.iflscience.com. Retrieved from http://www.iflscience.com/technology/how-much-data-does-the-world-generate-every-minute/](http://www.iflscience.com/technology/how-much-data-does-the-world-generate-every-minute/)
9. <https://www.techopedia.com/definition/23885/web-content>. (2017). Retrieved Oct 10, 2017
10. Jacob Poushter, J. C. (2015, March 19). Internet Seen as Positive Internet Seen as Positive but Negative on Morality in Emerging and Developing Nations.
11. Jamie Bartlett, C. M. (2011, September). Truth, Lies and the Internet. London, UK.
12. Jan Brophy, D. B. (n.d.). "Is Google enough? Comparison of an internet search engine with academic library resources", Vol. 57 Issue: 6, *Aslib Proceedings*, pp.498-512.
13. Joshua Allen Holms, M. C. (n.d.). Opensource.com. Retrieved from <https://opensource.com/resources/what-open-access>
14. Kotagiri Ramamohanarao, K. K. (2007). The Curse of Ease of Access to the Internet. NICTA Victoria Research Laboratory, The University of Melbourne.
15. Kumah, C. H. (December 2015). A Comparative Study of use of the Library and the Internet as Sources of Information by Graduate Students in the University Of Ghana. *Library Philosophy and Practice (e-journal)*, 1-21.
16. Laird, T. F. (2008). The Effects of Discipline on Deep Approaches to Student Learning and College Outcomes. *Research in Higher Education* 49(6), 469-481.
17. Leung, D. Y. (2003). The relationship between approaches to learning and reflection upon practice. *Educational Psychology* 23(1), 61-71.
18. library, G. U. (n.d.). Evaluating Internet Resources. Retrieved Oct 2017, from <https://www.library.georgetown.edu/tutorials/research-guides/evaluating-internet-content>
19. Live internet Stats. (n.d.). Retrieved from <http://www.internetlivestats.com/google-search-statistics/>
20. Network, T. S. (2001). Definitions and Translations. Retrieved from <http://www.definitions.net/definition/content>
21. Susane S Lazing, J. B.-L. (1997). Internet use by faculty members in various disciplines, A comparative case study. *Journal of the American Society information Science*, 508-518.
22. Watson, K.-A. (2013, September). Evaluating Primary and Secondary Sources- An Online Tutorial. National Library of Jamaica.
23. www.onlineuniversities.com. (n.d.). Retrieved Oct 22, 2017, from <http://www.onlineuniversities.com>

PROTECTION OF WOMEN AGAINST DOMESTIC VIOLENCE

Dr. Mahesh Laxmanrao Dharmapurikar, Assist. Professor In Law, Shri Shivaji Law College, Kandhar,

Abstract: - Violence against women and girls continued to be a global epidemic that kills, tortures and maims physically, psychologically, sexually, economically. It is one of the pervasive of human rights violations denying women and girl's equality, security dignity and self-worth and their right to enjoy fundamental freedoms. Violence against women is present in every country, cutting across the boundaries of culture, class, education, income ethnicity, and age; India is not free from scourge either. The Vienna Accord of 1994 and the Beijing Declaration and the platform for Action (1995) have acknowledged that domestic violence is undoubtedly a important human rights issue. The United Nations Committee on Convention on Elimination of All Forms of Discrimination against Women in its General Recommendations has recommended that state parties should act to protect women against violence of any kind, especially that occurring within the family. The phenomenon of domestic violence in India is widely prevalent but has remained invisible in the public domain. Hence to protect Indian women from domestic violence parliament passed, Domestic Violence Act, 2005.

Keywords: - Domestic Violence, Legal Mechanism, Protection, Women.

Introduction: - Family is the foundation of civilized society. In fact, man and women are two halves of humanity none of the two can reach its highest creative excellence without cooperation of the other. But the most horrendous cruelties have influenced her life. Even in the new millennium, the status of women has not improved significantly. Due to the traditional attitude and low mentality of male dominated society, women are suffering from discrimination and domestic violence. Women's issues have been a matter of great concern for long time but these are taken seriously only in the past few decades.

As regards India, our constitution provides better protection from domestic violence against women

under article 14,15(3), 21, 39(A), 51A(e), 32, 36 and preamble. Moreover, the earlier legislation in India have protected the women from torture, cruelty, harassment under sections 498A, 304, 305 of the I.P.C. and Dowry Prohibition Act. 1961.

The main objective of the Act is to provide more effective protection to the women's rights. These have been guaranteed by the Constitution to women who are victim of the violence of any kind occurring within the family and for matters connected there with or incidental.

The term domestic violence is often used synonymously with domestic abuse. It may include physical abuse, sexual abuse, emotional abuse, spousal abuse and psychological abuse.

Domestic violence covers physical aggression, or threats, neglecting, controlling, domineering, intimidation, stalking. In short, all forms of domestic violence have a common purpose to gain and maintain the total control over the women victim.

A) Analysis & Purpose of the Act: The protection of the women from domestic violence Act, 2005 has come to effect from 26th Oct. 2006 and it contains five chapters and 37 sections. Its main features are that the term domestic violence has been made wide enough to encompass every possibility as it covers all forms of physical, sexual, verbal, emotional and economic abuse that can harm, cause injury to endanger the health, safety, life, limb or well-being either mental or physical of the aggrieved wife or female live in partner from violence at the hands or male live- in partner or his relatives. The law also extends its protection to woman who is sisters, widows, or mothers. Domestic violence under the act also includes harassment by way of unlawful dowry demands to the woman or her relatives were also covered under the definition.

It appears from the Act that the information regarding an act or act of domestic violence does not necessarily have to be lodged by the aggrieved parts but by any person who has reason to believe that such an act has been or is being committed. Which means that neighbours, Social walkers, relatives, etc can all take initiative on behalf of the eviction?

The definition of an aggrieved person is equally wide and covers not just the wife but a women who is the sexual partner of the male irrespective of whether she is his legal wife or not. The Daughter, Mother, Sister, Child, widowed relative, in fact, any women residing in the house hold who is related in some way to the respondent, is also covered by the Act.

Section 2 (f) which defines domestic relationship, makes it clear that, only women and not men are entitled to file a complaint and ask for remedy under this Act. Remedies for domestic violence are available only when aggrieved women are in a domestic relationship with respondent.

To protect women from violence, there are various laws in India. No doubt, all laws do protect women from violence and punishes the wrongdoer. Husband and his relatives can be punished under the concerned laws but no law provides a complete justice to a woman. Even though these laws do punish culprits, they lack in providing a woman actual remedy, and that is shelter and maintenance. A woman who no alternative place to live other than her husband's

home would always be in a fear of being displaced. such women either suffers violence silently or would be homeless if dares disclose and take legal action.

The act has filled this vacuum and provides many other evolutionary provisions. Domestic violence Act is of a nature of civil law, the object of which is not to punish the wrong doers, but to protect the women and provide her with immediate remedies which are appropriate for her such as medical assistance, protection shelter, maintenance etc.

B) Mechanism under the Act: The Act specifies a set of mechanism to help the victims of domestic violence. They are i) Magistrate ii) Protection Officer and iii) Service Provider.

Section 8 of the Act Provides for the setting up and functions of Protection Officer. The Protection Officer functions under the control and supervision of the Magistrate and there can be more than one Protection Officers in a district appointed by respective State Governments. He or She is the key person entrusted with the responsibility to assist the victim and get her justice. It is the primary duty of the Protection Officer to inform the aggrieved persons of their rights under the Act and help them to prepare and file a complaint about the domestic violence to the Magistrate, visit home and prepare a Domestic Incident Report and file it in the Court, inform the aggrieved person of her right to free legal aid, availability of counsellors, medical facilities and shelter homes, maintain a list of Service Providers, get the victim medically examined if she has sustained injuries and forward a copy of medical report to the concerned police station and the Magistrate, ensure compliance of protection orders obtained from the Magistrate and assist the Magistrate in discharge of his duty related to the under section 09 of Act.

Service Providers are a vital tool in the implementation of this Act. Service Providers are private organizations recognized under the Companies Act / Societies Registration Act. They will have to register with the state Government as a Service provider, to record the Domestic Incident Report and to get the aggrieved person medically examined.

C) Main causes of Domestic Violence:

1) Deep-rooted patriarchal system: Patriarchal system means dominance of male. A woman has either no status or secondary status. In India, patriarchal system is prevalent. It is something, which generally nobody condemns. The Indian patriarchal society that dominates the social, political and economic life of people in the country has never

encouraged its women in any field, except kitchen. Indian women are relative disempowered and they enjoy lower status than that of men from times immemorial.

Even, mother teaches, their daughters to bear mistreatment by husband or in laws. To worship the husband is considered as a part of culture. This is the main reason, most of the time, women hesitates to disclose her pain, her sufferings caused by domestic violence.

2) Dowry Demand: Dowry demand is a very common practice in India. Practice of demanding money from wife's parent and on dissatisfaction, abusing her physically, mentally by her husband and his relatives has a serious repercussion on women. In short Dowry demand is also one of the main causes of domestic violence.

3) Illiteracy, Unemployment, and Poverty: All these factors, illiteracy, unemployment, poverty, lack of awareness, are interlinked and one leads to another. It has been observed that due to illiteracy and poverty women particularly in the country side suffer from domestic violence. They are not fully aware about their rights due to illiteracy and due to poverty, are unable to approach to the court of law for justice. In short, long list of enactments are passed in favour of women; but their implementation is not up to satisfaction. Moreover, they remain away from the protection provided under the different enactments.

4) Traditions, Attitude, and Mentality: It is also one of the major challenges of domestic violence because Indian society based on several traditions, beliefs, blind faith which considers the women and girls as secondary citizens. It has been observed that, due to low mentality and negative attitude of the people towards women and girls, the goal of socio equity will not be achieved because there is a huge distinction between kith and kin. Even in the present era & science and Technology of modern time, the mentality of the common man is still unchanged.

5) Female Foeticide: No, doubt, the Government has totally bane about ultrasound in public medical institutions as well as private clinics. But due to personal benefits and corruption female foetus are apportioned every day. This is also one if the major cause of domestic violence.

D) Remedies for aggrieved Women provided by the Act.

1. On hearing both the parties, Magistrate may pass a 'protection order. This is very useful and effective provision to prevent further physical,

emotional as well as economical abuse of an aggrieved person, By this order, respondent can be prohibited from doing, aiding or abetting any act which will constitute domestic violence. He will also be prohibited from communicating and entering the place where aggrieved person works and to protect the child, prohibiting respondent from entering into his school, Respondent by this order can be restricted while dealing with stridhan if any or bank accounts or property while dealing with stridhan if any or bank accounts or property which is enjoyed either by the aggrieved person alone or jointly with respondent.

2. The main reason why women are silent sufferer of domestic violence is the fear of being homeless. The act recognizes the right of a woman to live in shared household. To give effect to this of a woman to live in shared household. To give effect to this right Magistrate is empowered to pass a 'residence order' By this order respondent would be restraint from dispossessing the aggrieved person from the shared household. It is immaterial whether respondent is owner of the shared household or not. Further, woman may be provided with separate room or portion. If aggrieved woman entities stridhan or any other property or valuable security which is in possession of respondent, Magistrate may direct the respondent to return it to her.

3. The Act provides the facility of Shelter homes for women who either are dispossessed from their matrimonial home or fears to live with husband or his relatives.

4. Provisions of medical facility are made available for the victim. All the government hospitals are recognized as medical facility. Any private nursing home may be notified as medical facility for this purpose.

5. If aggrieved person and her child suffered any monetary loss due to domestic violence. Magistrate may direct respondent to pay adequate, fair and reasonable 'monetary relief'. Magistrate is empowered to order either an appropriate lump sum payment or monthly payments of maintenance.

6. Aggrieved woman is entitled to get compensation and damages for the injuries causes by the respondent.

Suggestions: I would like to submit my following suggestions for the better working of this Act.

1. Amendment in the Act for making for the provisions for Separate court to handle Domestic Violence cases like consumer Protection Act 1986 has

provisions for three tier mechanism i.e. : District Consumer Dispute Redressal Forum, State consumer Dispute Redressal Commission and National consumer commission. Similar arrangements can be adopted for efficient time bound disposal; and quick relief can be granted to the victim.

2. Amendment is required for the appointment of protection officers; they shall be women with legal knowledge interested for social reforms with independent charge of protection officers. Approaches of Executive need change. Simply making a new law without adequate provisions will defeat the intention of legislation.

3. Budgetary allocations will be made for publicity and creating the required infrastructure for effective implementation of these legislation (PWDVA, Dowry Prohibition Act and others).

Conclusion: - The protection of women from Domestic Violence Act is a good effort and in fact it is the beginning by Indian legislature to tackle the violence against women within the four walls of house. Domestic violence is not at all a private matter which can be solved within the four walls of a house. It is a very serious public issue and whole society has to stand for this evil practice. The act recognizes the place of woman in his family, her right to live in house where her family is living. There are few new concepts introduced in the Act for advancement of the women and to secure her status.

In sum, given the greater awareness about the issue of violence against women, recent years have witnessed the formulation of laws and guidelines and the setting up of other mechanism to deal with this phenomenon. International standards with regard to violence against women are gradually being introduced into the Indian legal framework, but the mechanisms of implementation are very weak. Since the problem of violence against women is a complex one, interfacing with many different social and economic factors that entrench gender inequality, law

reform in India must be holistic. Here it is important to note that India has complex legal systems, derived from many sources because its historical experience spans many centuries. Religious customs and colonial legal norms have combined to entrench discretionary legal values, and these need to be removed to provide a normative structure, and harmonies with women's human rights as recognized in international law and national Constitution. In order to protect women from violence it is proposed that standards and norms in international human rights conventions and treaties that have been ratified should be made a part of domestic law; law and law enforcement mechanism should be radically transformed to make them gender sensitive; and women's right to life and protections against violence and discrimination should be made an enforceable fundamental right.

References:

1. *A Critical Study on Domestic violence Act 2005* Dr. Sanjay Bang- Vidhi Bharti Issue –II-2013-14 page no. 27.
2. *Domestic Violence Against Women in India* by A. K. Singh, S. P. Shingh & S. P. Pandey 2009
3. *Indian Bar Review*, vol XXIV(1 to 4) 2007 Pg. No. 239, 240
4. *Indian Bar Review*, vol XXXI(1 & 2) 2004 Pg. No. 36, 37
5. *Law Relating to women* Dr. T. Padma & K. P.C. Rao, ALT Publications, Hyderabad.
6. *Naya Deep Volume XII- Issue 4 Oct. 2011* Pg. No. 18, 19
7. *Naya Deep Volume XII- Issue 4 Oct. 2011 Volume XIII- Issue- I-Jan 2012* Pg. No. 19 & 20
8. *Naya Deep Volume XII- Issue- I – Jan. 2011* Pg. No. 32, 33
9. *Protection of women from DMA2005: Panacea Riddle – Mr. Sudhir Tarote- Page 152.*
10. *Protection of Women from Domestic Violence 2005 A critical Appraisal by Pravinay. Gagde, Criminal Law Journal, 2011, July, Page 193, 194.*
11. *Protection of Women from Domestic violence Act, 2005.*
12. *Vidhi Bharati Research Journal Issue-II- year 02-2013-14* Pg. No. 34 to 36
13. *Violence Against women Need to Awaken the conscience of Humanity* Dayanand College of Law, Latur – Asia Law House Hyderabad 1st Edition- 2013.
14. *Women Laws –Universal Law Publishing co. pvt. Ltd., Delhi – Edition 2012.*

Anti-Human Trafficking Laws in India: Challenges and Strategies

Dr. S. Vijay Kumar, P. G. Department of Sociology, Hislop College, Nagpur vijayhislop@gmail.com

Abstract: (The present study is a paper presented at the National Seminar on Law, Gender, and Social Transformation in India on 17th September 2012 held at Hyderabad Central University, Hyderabad. Human trafficking is the most inhuman form of danger which the society is facing in the contemporary times. It is multi-faceted menace where the victims are ravaged and demoralized robbing their right of freedom. The objective of the paper is to identify the loopholes which are existing in the present legislations in order to control the problem of trafficking and also to suggest rehabilitative and remedial measures to tackle human trafficking. The methodology adopted in the paper will be based on the data obtained by secondary sources.)

Keywords: Human Trafficking, Exploitation, SITA

Introduction: Human trafficking is the most inhuman form of danger which the society is facing in the contemporary times. It is multi-faceted menace where the victims are ravaged and demoralized robbing their right of freedom. Trafficking in human beings, especially in women, and children has become a matter of serious national and international concern. Women and children, boys and girls have been exposed to unprecedented vulnerabilities and commercial exploitation of these vulnerabilities has become a massive organized crime and a multimillion dollar business. Nations are attempting to combat this trade in human misery through legislative, executive, judicial, and social action. India is emerging a source, transit as well as a destination for trafficker is a great cause for concern. Available information indicates that women and children are becoming vulnerable to trafficking because of decreasing livelihood options. (SANKAR AND NAIR, 2005)

The Oxford English Dictionary defines traffic as 'trade, especially illegal (as in drugs). It has also been described as 'the transportation of goods, the coming, and going of people or goods by road, rail, air, sea, etc. The word trafficked or trafficking is described as 'dealing in something, especially illegally (as in the case of trafficking narcotics)'.

The United Nations' definition of human trafficking is "The recruitment, transportation, transfer, harboring or receipt of persons, by means of the threat or use of force or other forms of coercion, of abduction, of fraud, of deception, of the abuse of power or of a position of vulnerability or of the giving or receiving of payments or benefits to achieve the consent of a person having control over another person, for the purpose of exploitation". Put into simpler words, human trafficking is modern-day slavery. (UNITED NATIONS, 2000:8)

In India too, over the last decade, the volume of human trafficking has increased though the exact

numbers are not known, it is one of the most lucrative criminal trades, next to arms and drug smuggling undertaken by highly organized criminals. The Indian Constitution specifically bans the traffic in persons. Article 23, in the Fundamental Rights section of the constitution, prohibits "traffic in human beings and other similar forms of forced labor". There is a phenomenal increase in the trafficking in the wake of globalization. Increasing profit with little or no risk, organized activities, low priority in law enforcement etc., aggravate the situation. The income generated by trafficking is comparable to the money generated through trafficking in arms and drugs. Trafficking has been an area of concern since the early 20th century. It especially attracted attention during the 1980s. More recently, there has been a widening of its focus. However, this was not accompanied by an independent and sustained mass movement, against trafficking in the country (D'CUNHA, 1998).

Trafficking in human beings take place for the purpose of exploitation which in general could be categorized as (a) Sex based and (b) Non Sex based. The former category includes trafficking for prostitution, Commercial sexual abuse, Pedophilia, Pornography, Cyber sex, and different types of disguised sexual exploitation that take place in some of the massage parlors, beauty parlors, bars, and other manifestations like call girl racket, friends clubs, etc. Non sex based trafficking could be for different types of servitude, like domestic labor, industrial labor, adoption, organ transplant, camel racing marriage related rackets etc. But the growing traffic in women is principally for the purpose of prostitution. Prostitution is an international problem which can be found in both developing and industrialized nations. Unfortunately, society remains tolerant of this abominable crime against women.

In the contemporary times trafficking is now been recognized as a sophisticated and well organized

“industry” with political support and economic resources in countries of origin, transit and destination. Nowadays it is seen as a major source of income and high profits are gained out of it are laundered and fed into other illicit activities (narcotics/arms trafficking). The reasons for the increase in this phenomenon are multiple and complex. Trafficking in general seems to have taken advantage of the globalization of the world economy that has led to increased movement of people, money, goods and services to extend its own international reach. It feeds on poverty, despair, war, crises, ignorance, and women’s unequal status in most societies. Trafficking occurs for various purposes viz; bonded labour, domestic work, agricultural labour, construction work, carpet industry, garment industry, fish export as well as other sites of work in the formal and informal economy. Along with it illegal activities are often associated like begging, organ trade, drug peddling, and smuggling. Trafficking is also done for sexual exploitation whereby women are forced in prostitution, sex tourism, and pornography. The reasons for trafficking are poverty, female foeticide, infanticide, child marriage, natural disasters, domestic violence, unemployment, lure of job, marriage with false promises, domestic servitude, religious prostitution, and lack of employment opportunities.

Trafficking most frequently occur in societies where women lack property rights, cannot inherit land and do not enjoy equal protection under the law. In South Asia prostitution is caused by extreme underdevelopment and caste discrimination in a strictly hierarchical society. (SHELLEY, 2010)

In a recent survey in India, prostituted women cited the following reasons for their remaining in the trade, reasons that have been echoed in all concerned countries. In descending order of significance, they are poverty and unemployment; lack of proper reintegration services, lack of options; stigma and adverse social attitudes; family expectations and pressure; resignation and acclimatization to the lifestyle.

According to NHRC Report on Trafficking in Women and Children, in India the population of women and children in sex work in India is stated to be between 70,000 and 1 million of these, 30% are 20 years of age. Nearly 15% began sex work when they were below 15 and 25% entered between 15 and 18 years (MUKHERJEE & DAS, 1996).

A study by Sakthi Vahini, 378 of 593 districts in India is affected by human trafficking and 10% of

human trafficking in India is international while almost 90% is interstate. Dash in his study titled, Immoral Trafficking: Blot on human civilization has identified few causes responsible for trafficking they are attitudes towards women, lack of vision on poverty alleviation, peer influence, lack of social norms, organized crime, illiteracy, mindset of modern society, attitudes of civil society, profitability and politico-legal hurdles. (SWAIN, 2011)

Legal Provisions: To address the problems of trafficking in Indian society there are certain legal provisions for the victims of trafficking which are as follows:

The Constitution of India: Trafficking is prohibited by the Indian Constitution. The right against exploitation is a Fundamental Right guaranteed by the Constitution of India under Article 23(1) which provides that “traffic in human beings and other similar forms of forced labour are prohibited and any contravention of this provision shall be an offence punishable in accordance with law”. This right is enforceable against the state and private citizens.

The Indian Penal Code, 1860: The relevant provisions under the Indian Penal Code are Section 293, 294, 317, 339, 340, 341, 342, 354, 359, 361, 362, 363, 365, 366, 370, 371, 372, 373, 375, 376, 496, 498, 506, 509 and 511. Of significance are section 366A, which makes the procurement of a minor girl (below the age of 18 years) from one part of India to another, punishable and section 366B, which makes the importation of a girl below the age of 21 years punishable. Section 374 allows for punishment for compelling any person to labour against their will.

The Suppression of Immoral Traffic in Women and Girls Act, 1956 (SITA): This Act was enacted under Article 35 of the Constitution with the object of inhibiting and abolishing trafficking in women and girls. It was also in pursuance of the UN’s Trafficking Convention, which India signed on 9 May 1950. The Act aimed to rescue exploited women and girls, to prevent the deterioration of public morals and stamp out the evil of prostitution that was rampant in various parts of the country.

The Immoral Traffic (Prevention) Act, 1956: In 1956 SITA was drastically amended and renamed the Immoral Traffic (Prevention) Act, 1956. It is a special legislation that deals exclusively with trafficking. Offences under the act are: a) Living on the earnings of prostitution. b) Procuring, inducing, or taking persons for the sale of prostitution. c) Detaining a

person in a premise where prostitution is carried on. d) Prostitution in and around the vicinity of public places. e) Seducing or soliciting for the purpose of prostitution. f) Seduction of a person in custody.

It also introduced several initiatives including setting-up of Protective Homes to provide protection and services to victims and educational and vocational training to at-risk groups. The act also provides for the appointment of special Police Officers assisted by women police to investigate trafficking offences, and for setting up of Special Courts.

The Probation of Offenders Act, 1958: This Act is aimed at the offenders. The important features of the Act are:

1. The Act empowers the court to release certain offenders after admonition and place certain other offenders on probation for good conduct, and

2. The Act puts a restriction on the court forbidding the imprisonment of any offender below the age of 21 years, who has not committed an offence punishable with imprisonment for life, unless the circumstances of the case or nature of the offence requires that the offender be punished.

The Indecent Representation of Women (Prohibition) Act, 1986: This act puts a restriction on the publishing or sending by post of books and pamphlets containing indecent representation of women and prohibits all persons from getting involved directly or indirectly in the publication or exhibition of any advertisement containing indecent representations of women in any form

The Child Marriage Restraint Act, 1929: This Act sets down the legal age for marriage as 18 years for girls and 21 years for boy. The act empowers the court to issue injunctions prohibiting Child Marriage.

The Bonded Labour System (Abolition) Act, 1976: This Act defines terms such as 'advance', 'agreement', 'bonded debt', 'and bonded labour', 'bonded labour system' and provides for initiating appropriate action.

The Child Labour (Prohibition and Regulation) Act, 1976: The Act prohibits the employment of children in the specific occupations set forth in Part A of the schedule of the Act. It lays down the conditions of work of the children, and as per the Act, no child can work for more than three hours, after which an interval of rest for at least one hour is stipulated.

The Transplantation of Human Organ Act, 1994: The two-fold objectives of this act are: a) To provide for the regulation of removal, storage and transplantation of human organs for therapeutic

purposes. b) To prevent commercial dealings in human organs.

The Information Technology Act, 2000: This Act extends throughout India and also has extra-territorial jurisdiction. Section 67 of this Act penalizes the publication or transmission of any material, in electronic form, which is lascivious or appeals to prurient interests or if its effect is such as to tend to deprave and corrupt persons who are likely to read, see or hear the matter contained or embodied therein.

The Juvenile Justice (Care and Protection of Children) Act, 2000: This Act was passed in consonance with the Convention on the Rights of the Child. The focus of this act is to provide for the proper care, protection, and treatment of the child's developmental needs and adopts a child friendly approach. Section 29 empowers state governments to constitute Child Welfare Committees (CWC) for such areas as they may deem fit and it also outlines the powers of the committee and the procedures to be followed by it and section 31 gives these committees the ultimate authority to dispose of the cases. Under Section 34, a state government can establish and maintain children's homes for the care and protection of children independently and u/s 39, the primary objective of the children's home or shelter is the restoration and protection of childhood.

Goa Children's Act, 2003: This Act addresses several child rights in an integrated manner. The salient features of this act are: a) Trafficking was given a legal definition for the first time in Indian jurisprudence. b) The definition of sexual assault was expanded to incorporate every type of sexual exploitation. c) The responsibility of ensuring the safety of children on hotel premises was assigned to the owner and the manager of the establishment. d) Photo studios are now required to periodically report to the police that they have not shot any obscene photographs of children.

Irrespective of the above mentioned legal safeguards prevention of human trafficking requires several types of interventions. Prevention as a strategy to combat trafficking has to focus on areas of sensitization and awareness among the public, especially those vulnerable pockets of trafficking at source areas as well as convergence of a development services to forestall conditions responsible for it. The state should play an effective role by enforcing the Government at local level and source areas should be responsible in creating compulsory high quality education, employment opportunities, and income

generation programme. Government should produce relevant IEC materials; promote sensitization programmes for teachers in government schools, parents, and community workers. Government should include gender centered education curricula in schools and introduce subjects of child sexual abuse and trafficking. The government of different nations must share the information with each other to evolve a programme that will help both the countries in preventing trafficking. NGOs should take active steps in sensitizing the community about trafficking and the community members should be motivated to keep a watch in the community for irregular movement of child victims to and from area their possible traffickers and hideouts. NGOs working in the rural areas should ensure that parents are aware of safe migration practices.

Media attention reaches several hundred thousand viewers and should therefore serve the following important functions: The media should transmit appropriate message to ensure that the victims learn that they are not alone. Victims can be made aware of places and institutions where they can seek help. Create awareness that human trafficking is inappropriate and illegal and has negative consequences. Wide publicity should be given regarding the legal, penal provisions against trafficking and the modus operandi of the traffickers through radio, television etc.

Awareness and advocacy is required at the policy level i.e. National Planning Commission, bureaucrats, politicians and the elite of the society. Awareness at the local level, in the community through workshops, songs, drama, poems, meetings, leaflets, and posters especially in the rural areas is also required. The role of gender in daily life and training programmes and activities for gender sensitization must be conducted by NGOs. The key to prevent trafficking in children and their exploitation in prostitution is awareness

among the children, parents, and school teachers. The government must launch media campaigns that promote children's right and elimination of exploitation and other forms of child labour. Police advocacy is an important intervention that has to be fine-tuned.

Conclusion: To conclude trafficking in human beings, especially children, is a form of modern day slavery and requires a holistic, multi-sectoral approach to address the complex dimension of the problem. It is a problem that violates the rights and dignity of the victims and therefore requires essentially a child rights perspective while working on its eradication. In the fight against trafficking government organizations, non-governmental organizations, civil society, pressure groups, international bodies, all have to play an important role. Law cannot be the only instrument to address all emerging problems.

References:

1. D' Cunha, J. (1998) *Prostitution and sex trafficking: A review of contemporary feminist perspectives and strategies*, in *Violence against women* by Shirin Kudchedkar and Sabiha Al-Issa, Pencraft International, New Delhi
2. Shankar, S. & Nair, P. M. (2005) *Trafficking in Women and Children in India*, Orient Blackswan
3. Shelley, L. (2010) *Human Trafficking: A Global Perspective*, Cambridge University Press
4. Swain, S. (2011) *Social Issues of India*, Chapter 6 Written by Dash, Titled, *Immoral Trafficking: Blot on Human Civilization*, PP. 39 - 51 New Vishal Publications, New Delhi,
5. *Crime in India*, 2004, NCRB, Ministry of Home Affairs, Government of India.
6. HAQ, Centre for Child Rights, 2001, *Child Trafficking in India*.
7. Sanlaap, 1997, *A Study on Child Prostitution in West Bengal: The Velvet Blouse*, Kolkatta.
8. <http://www.unodc.org/unodc/en/human-trafficking/what-is-human-trafficking.html> (Last accessed on 18th August 2014)
9. <http://brownschool.wustl.edu/sites/DevPractice/Labor%20Rights%20Reports/Child%20Trafficking%20in%20India.pdf> (Last accessed on 18th August 2014)

Awareness and Level of Utilization of Agritourism Centre's

Dr. Prachiti Bagaday, Department of Geography, L. A. D. & Smt. R. P. College for Women, Nagpur.

Abstract: Agritourism is a novel type of tourism. This new face of tourism is getting boost with the new Agritourism policy in Maharashtra state. Since past few years many Agritourism centers have been opened and operated in the Nagpur district. Discussions with the citizens of Nagpur about visiting such centers provoked me to undertake this study. This study focus light on the awareness of general public about this new tourism type. Also the level of utilization of established ATCs has been studied. This survey based study will be helpful to the ATC operators of the region and brings urban man more close to the rural life.

Key Words: Respondents, Agritourism Potentiality, Agro-economy

Introduction: Tourism industry has a great potential for generating employment for skilled as well as unskilled people. Nowadays concept of traditional tourism has been changed and various innovative types of tourism are emerging including Agritourism. Agritourism is a way of sustainable tourism development. It provides additional income source to the farmers in the vagaries of nature and also provides opportunity for the urbanites to enjoy rural life.

Agro-tourism is a way of sustainable tourist development and multi activity in rural areas through which the visitors has the opportunity to get aware with agricultural areas, agricultural occupations, local products, traditional food, and the daily life of the rural people, as well as the cultural elements and traditions. (Kumbhar V. 2010, pp3)

As agro-tourism has the potential to change the economic face of traditional agriculture, Government of Maharashtra has approved its agro-tourism policy on 6th September 2020. The main aim of this policy is to revive the tourism sector and provide support to the rural economy. Providing employment to the women of rural areas, exhibitions of folk art and traditions, providing pollution free atmosphere to the urbanites etc. are other objectives of this policy. Role of MTDC has also important in providing registrations to the ATCs.

Owing to this Agritourism get momentum in the Nagpur district. ATDC, VED, SMART are the various organizations which promotes this novel concept of tourism.

Though agro-tourism provides peaceful and green environment, convenient location (short distance) Secured atmosphere, local delicious cuisine ,involvement in farm activities and entertainment and learning experiences, It seems that on the other side this concept is not much popularized amongst the local tourists of Nagpur district.

With the increasing urban population, need of change in routine life, short duration and cheap tourism is demanded by common man. Agro-tourism fulfills all these demands of the people. Promotion and marketing of Agro-tourism centres in Nagpur district will definitely transform the agro based economy of the region.

Hypothesis: Awareness about agritourism and level of utilization agritourism sites is poor in Nagpur district inspite of having potential for tourism development. Promotion and Marketing of these agritourism sites may make people aware about concept of agritourism, improve level of utilization and make the sites popular as well as stimulate agro-economy of the district.

Objectives: The main objectives of the present research paper are- 1. To examine the tendency of local tourists about tourism. 2. To know awareness of tourists about the concept of agritourism. 3. To identify the level of utilization of agritourism sites in Nagpur district.

Data Base and Methodology: The present study is based mainly on primary data, involving on line questionnaire (Google form) survey using social media. This was added by interviews on selected samples of Nagpur city. This has been supported by discussions with tour operators, agritourism centre owners, and MTDC officials. Information was also collected from other secondary sources. The collected primary level data has been compiled and statistically treated for analysis.

Study Area: Nagpur district occupies distinct position in the East Vidarbha region of Maharashtra state. It has 14 tehsils having it's headquarter 'Nagpur' in the heart of India. Nagpur is a sub-capital of Maharashtra and is a major commercial and financial centre. The latitudinal and longitudinal extent of the district is 20°35'to 21°44'N latitude and 78°15' to 79°40'E longitude.

General elevation of the district ranges between 150-600 mts. above mean sea level. Nearly 90% of the rainfall ranging between 110-120 cm is received during June to September. The region is dry sub-humid type with hot summers and mild winters.

The geographical area of the district is 9892 sq. km. Total population of the district is 4653171 (2011) with population density of 470 persons per sq. km.

Discussion: Survey of Local Tourists in Nagpur District: A sample survey of 154 local tourists was done using Google forms through social media. A close ended questionnaire was used for conducting this pilot survey. This sought information about demographic characteristics and socio-economic status of the respondents. Moreover information about the annual expenditure on tourism, nature and frequency of tourism, preferences for selecting tourist destinations, problems pertaining to tourist facilities etc. was also collected.

The data classified on the basis of above mentioned criteria is presented in the table below. (Table No. 1)

Table No. 1 – Demographic, Socio-economic profile and tourism pattern of local tourists in Nagpur district. (Total respondents-154)

Sr. No.	Particulars	No. of Respondents
1	Local Residence Less than 5 years 5-15 years 15-30years Above 30years	4.5% 18.8% 32.5% 44.2%
2	Age 20-30 30-40 40-50 50+	33.8% 19.5% 31.2% 15.6%
3	No. of Persons in Household 0-4 4-6 6+	50.0% 36.4% 13.6%
4	Education Upto SSC Upto HSSC Upto Graduate Post Graduate and +	7.8% 11.7% 35.7% 44.8%
5	Annual Income (in lakhs) 2-3 3-4 4-5 5+	55.2% 5.2% 7.8% 31.8%
6	Interest in Tourism Yes No	93.5% 6.5%
7	Family's Annual Expenditure on Tourism Below 10000 10000-20000 20000-30000 30000+	48.1% 23.4% 13% 15.6%
8	Frequency of Visiting Tourist Places Once a month Once a year Twice a year Once in two years Other	7.1% 39.6% 27.3% 13.6% 12.3%
9	Selection of Tourist Place Religious Natural Forest Agriculture Others All	16.72% 27.03% 15.00% 6.01% 6.89% 28.35%
10	Preferences Given While Travelling Distance of the tourist sites	4.5%

	Security Facilities available Others All	13% 16.9% 5.2% 60.4%
11	Problems Pertaining To Tourism Bad condition of roads Absence of good food facility Absence of cleanliness Absence of accommodation facilities Absence of Infrastructural facilities (Water, Electricity, Toilets etc.) No Entertainment	35.1% 16.2% 20.1% 7.8% 18.2% 2.6%
Source- Based on the response to the questionnaire of pilot survey of local respondents.		

Findings of the Survey: Investigation results from the above table revealed that more than 75% respondents are residing in Nagpur since 15 years and above. Exactly 50% respondents have moderate family size i.e. upto 4 members. Education wise 80.5 % respondents were highly educated with graduate and post graduate education.

Out of total respondents 60% respondents have annual income up to 4 lakh. 93.5% respondents are interested in tourism. 48 % tourists spend only upto 10000 per year on tourism while 15.6% of the respondents spend more than 30000 annually on tourism for their family. Nearly 67% respondents have a tendency of going out once or twice in the year.

Proportion of tourists who select places of natural beauty and religious places is more (43.75%) Only 6.01% local tourists are interested to visit agricultural sites. 28.35% tourists are interested in visiting all types of tourist places. Security and available facilities are considered by more number of local tourists. Most of the tourists complained about the problems about bad road condition (35.1%), Absence of cleanliness at tourist places (20.1%), Infrastructural facilities (18.2%) and availability of good food (16.2%)

All this indicates that maximum respondents are interested in tourism and many of them are spending moderate amount on travelling. The problems pertaining to tourism are basically associated with infrastructural facilities. Thus there is need for the improvement.

Agro Tourism Potentiality of the Study Region: Nearly 66.53% of the area is under agriculture in Nagpur district. As per 2011 census the proportion of urban population is 53.68% in the district which indicates high level of economic growth in the region. Due to the central location of Nagpur it is well connected with remaining parts of the country. Also the number of outsiders show increasing trend in the district. Basic infrastructure is in good condition for the support of agritourism.

The region is famous for Oranges and other citrus fruits. Nagpur is situated in the transitional zone between Arabian Sea and Bay of Bengal monsoonal branches, so variety of food crops and cash crops like Rice, Wheat, Cotton, Soya bean, and Vegetables can be seen. Cultivation of medicinal plants, Floriculture, Honey bee rearing, Goat and Poultry farms can also be seen here.

This implies that there is great potentiality for the development of agritourism in the district.

This is a plateau region surrounded by foothills of Satpuda on the northern fringes. Such hilly areas are covered by dry deciduous forests. Jungle safaris of Adegaon, Umred Karhandala, Khursapar (Pench) are main attractions of urban people. Kanhan, Pench, Kolar and Vena rivers flow through the undulating terrain of the study area. Dams and Lakes like Zilpi, Madhuganga, Khindsi, Khekaranalala etc. and Temples at Adasa, Dhapewada, Koradi, Ramtek are all create natural and cultural base for the growth of agritourism industry in the region.

Total 10 ATCs of the district were considered for this study. Location of these ATCs is shown in the adjoining map. General information of these ATCs is tabulated below. (Table No.2)

Table No. 2 – Location of ATCs in Nagpur District

Sr. No.	Name of the ATC	Village	Tehsil	Distance from Nagpur (Km)	Total Area (Acre)	Agricultural Area (Acre)	Year of Commencement
1	Gramin Agri Tourism Centre	Bid Borgeon	Hingna	25	04	2.5	2014
2	Mahajan Wavar*	Karli khapri	Kalmeshwar	25	18.5	17.5	2008
3	Krushimitra Agri Tourism Centre	Gujarkhedi	Katol	60	16	14	2019 (under devpt)
4	Raigad Agro Tourism	Chargao (Dorli)	Katol	39	7.5	5.5	2018
5	Palasbag Agro Tourism and Adventure	Sonkhamb	Katol	42	14	09	2018
6	Amazon Jungle Agri Tourism	Aamgaon (Satnabri)	Nagpur (Rural)	30	31	8.5	2016
7	Rukmini Krushiparyatan Kendra	Neri Mankar	Hingna	27	06	4.5	2017

8	Shivtirth Agri Tourism Centre	Umri	Savner	47	110	70	2011
9	Meghdoot Agri and Adventure Park	Shirpur	Ramtek	60	10	06	2017
10	Ayurvan's-Aura park	Kathalabodi	Katol	50	06	05	2015

*Winner of National Agro Tourism Award. Source- Compiled by author.

Awareness about Concept of Agritourism: Out of total 154 respondents only 60% are aware about the concept of agritourism while nearly 40 % of the respondents don't have any idea about this novel type of tourism.

When asked about the concept of agritourism, 15.6% people replied that they don't have any idea about this concept. Nearly 12% respondents think that agritourism means going for picnic on anyone's farm or enjoyment on anyone's farm house. Remaining 72% respondents replied that agritourism may give information about agriculture and rural life.

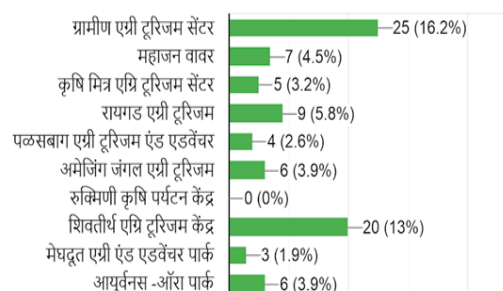
Level of Utilization of Agritourism Centre's in Nagpur District: Total 10 agritourism centres in Nagpur district have been identified and selected for survey. These centres are located at 25-60 kms from district headquarter. Accommodation facilities are available at 5 of the selected ATCs. The owners of these ATCs have invested huge amount in developing infrastructure at these centres. These centres also provide facilities for school and college students. Educational tours, family functions, social gatherings of limited crowd are also allowed at some of the centres.

But the study reveals that level of utilization of these centres is low to moderate. This can be seen from the following table. (Table No. 2)

Table No.2- Level of utilization of Selected ATCs (From 2015 to 2020)

Sr. No.	No. of Respondents visited selected ATCs (Out of total 154 respondents)	Level of Utilization
1	Below 50 (Below 33%)	Low
2	50-100 (54) (34 to 65%)	Moderate
3	Above 100 (Above 65%)	High

Source-Compiled from survey

Source- Compiled from survey

Out of total 154 respondents, only 54 respondents have visited some of these centres. This clearly shows that the level of utilization of these sites is moderate. Gramin and Shivtirth agritourism centres are visited by 83.33% while other ATCs are poorly utilized by the respondents. Maximum respondents have heard about Gramin and Shivtirth agritourism centres followed by Krushi Mitra and Raigad agritourism centres. Nearly 58% respondents replied that the main source of information about these ATCs is relatives, friends and social media. 17% respondents know about these centres through newspapers. About 90% of the respondents want to visit these centres in future. Those who have visited some of the ATCs liked the environment and experience of rural life here.

Conclusion and Suggestions: The region has immense potential for the development and promotion of agritourism, through which employment opportunities for the rural youth can be generated. This may stimulate the agro-economy of the district.

The study reveals that still many people (40%) are not aware about the actual concept behind agritourism. Level of utilization of the agritourism centres in the study area is moderate to low. Only 1/3rd of the respondents have visited selected ATCs in past few years. This implies that marketing of such ATCs is not up to the mark and thus half of the created infrastructural development is going waste. Tourists are not aware about many of these centres. Mouth to mouth publicity and use of social media are the major sources of promoting these sites. There is urgent need of developing a strategy for increasing arrivals of tourists. Initially attention may be

concentrated on local tourists and concept of weekend tourism can be inculcated amongst the urban people of the district. General public may be made aware and educated about the importance and benefits of agritourism.

ATCs nearby religious places, Jungle Safaris, and Water spots can develop accommodation facilities for overnight stay, so that tourists can be attracted. Infrastructure, Security, Quality food to be given priority while developing ATCs for attracting tourists. Extensive marketing of these ATCs, on line booking facilities should be urgently needed.

Special cell for agritourism need to be opened with the cooperation of MTDC, ATDC and district agriculture department.

References

1. Bagaday P. and Bhake A. (2019) A study of Agro-tourism centres in Nagpur district (Maharashtra) Unpublished research paper.
2. Chandrashekhar Y. (2018) Agro-tourism and Employment Opportunities in Karnataka: An Economic Analysis, *Epitome: International Journal of multidisciplinary research*, Vol-4, issue-3
3. Deshpande A. Maharashtra introduces agro-tourism policy, *The Hindu*, www.thehindu.com 7 September 2020.
4. Dr. Upadhye J. (2015) Problems of Agro-Tourism industry in Maharashtra: A Study. *IJLLH*, Volume-III, Issue-I, March 2015, ISSN 2321-7065.
5. Karma K. and Chand M. (2006) *Basics of Tourism Theory, Operation and Practice*, Kunishka publishers, New Delhi.
6. Kumbhar V. (2010) Agro-Tourism: A Cash crop for farmers in Maharashtra (India) MPRA, Paper No. 25187. (Online at <http://mpra.ub.uni-muenchen.de/25187/>)
7. Kumbhar V. (2012) Tourists expectations regarding Agritourism: Empirical evidences from Ratnagiri and Sindhudurg district of Konkan (Maharashtra) www.oijrj.org ISSN 2249-9598, pp.82-91.

Acknowledgement: I express my sincere thanks to all the respondents from Nagpur city who spared their valuable time in responding to the questionnaire during the course of on line survey.

Cashless Economy – Challenges and Opportunities in India

Dr. P. W. Ramteke, Dept. of Sociology, Chishtiya College of Arts and Science, Khuldabad, Dist. Aurangabad

Introduction: - Transformation into a cashless economy is an international issue and many of the countries already almost become cashless economy. A cashless economy is where financial transactions are not being done in the terms of currency notes, coins, or physical cash money. It was in trend by barter age of cashless transaction and other methods of exchange like food crops or other goods. However, the new concepts of cashless transactions in cashless economy are made with the help of digital currencies where legal tender (money) is exchanged and recorded only in the electronic digital form.

Cash may not be a king anymore, the adoption of digital payments is picking up at an extreme pace, and everyone from vegetable vendor to chai-wala is adopting the digital payment system to move away from the cash crunch. New technologies, players, and consumer expectations are changing the payments marketplace more than ever. The opportunity of the new digital payment ecosystem comes with risks.

India is moving to cashless economy after demonization of Rs 500 and Rs 1000 currency notes. Indian Government and RBI are trying continuously cashless transaction by using digital or electronic mediums like net banking, credit cards, debit cards, etc. It doesn't mean that government is trying to remove the cash from the circulation but it enhances the habit of people settling transactions digitally. A cashless transaction describes an economic state whereby financial transactions are not conducted with money in the form of physical banknotes or coins, but rather through the transfer of digital information between the transacting parties. On November 8th, government withdrew Rs 500 and Rs 1000 notes- two highest currency from the circulation. Main objectives were to fight against corruptions, convenience, counterfeit money and black money. The whole country is witnessing the effects of demonetization and with our Prime Minister hinting at a cashless economy, many people are left in confusion. How would a cashless economy be beneficial is the question of many. The cashless transfer is soon becoming the most preferred option and there are a number of benefits of going cashless. The digital or electronic transaction of the capital by using net banking, credit cards etc. is called cashless transfer. People can easily pay their bills online, shop and

schedule transactions and manage all the finances using their laptops or Smartphone.

Literature Review: - Raja, Velmurgan, And Seetharaman (2008) have explained in their research paper titled "E-payments: Problems and Prospects". This paper discussed the evolution and the growth of electronic technologies, which can provide more advanced technical supports for electronic payment systems. The focus of this paper is to identify and explain the different methods of e-payment. The authors analysed the challenges of electronic payments from different perspective and provided preliminary security countermeasures for each of the issues

Sachin Kumar (2011), In the article "India riding the ATM wave" presented the reader with rising number of ATMs in the country by nearly one third while cash withdrawn through ATM rose three times between Jan 2010 and Jan 2011. The author pointed out correctly to the fact that the important reason for the increasing popularity of ATMs in India is the bouquet of services they offer. Present day ATMs have turned into mini financial stores offering services like money transfer, mobile and electricity bill payment, income tax payment, cash deposit and even air ticket booking.

Chandra Gnanasambandam et al (2012) in his technical report "Online and upcoming: The Internet's impact on India" which was published for the McKinsey and company, has explored and interpreted the role of internet in China, Brazil, Russia, and India facilitating the cashless transactions in last five years. The study assesses the impact of the Internet on various groups of users which has classified them into four broad types: individuals, entrepreneurs, enterprises, and the government.

Dhanajay, B. and Suresh Chandra B. (2015) They have explained in their article entitled on "The Electronic Banking Revolution in India". This article reviews that electronic payment system has progressed in the recent year in so many countries and India also. The RBI was its vision statement has set the objective to promote electronic payment and less cash economy.

Karamjeet Kaur and Dr Ashutosh Pathak (2016) have explained in their research paper titled "E-Payment System on E-Commerce in India" the

different types of cashless transactions methods including their functionality and processing. They have revealed that it is quite difficult, but not impossible, to suggest that which payment system is best. Some systems are quite similar, and differ only in some minor details. Thus there are number of factors that affect the usage of ecommerce payment systems.

Objective of the Research: 1. To identify the different modes of cashless transaction. 2. To examine the various challenges in cashless transaction

Methods of Cashless Transaction: Clumsy and expensive to handle coins and notes are replaced by efficient electronic Payments initiated by various types of plastic cards that have a tantalizing prospect for the twenty-first century. There are various cashless transaction methods such as Credit cards, Debit cards, Bank prepaid cards, Mobile/E Wallets, ATM money transfers, Internet banking transfers, AADHAR Enabled Payment System (AEPS), Unified Payment Interface (UPI), Cheques, Demand drafts, NEFT & RTGS transfers and, E-cash coupons.

Methods of Cashless Transactions in India

Paper Based Methods:-

Cheque: - Cheque is one of the popular modes of cashless payment. In this method one issue a cheque for the specific amount to anyone else. The person deposits the cheque into the concern bank. Within two day bank get cleared the amount. The maximum validity of a cheque is three month from the date of issue. The entire transaction done through cheque gets recorded and there is a proof of payment. Although there is a chance to get dishonor of cheque because of not sufficient balance, mismatch of signature, in order to avoid all these issue in cheque book people can goes through cashless transaction.

Demand Draft: - A demand draft is a negotiable instrument issued by a certain bank. A demand draft is a negotiable instrument similar to a bill of exchange. A bank issues a demand draft to a client (drawer), directing another bank (drawee) or one of its own branches to pay a certain sum to the specified party (payee). It is used for transferring money from one place to another with great convenience and safety.

Electronic Based Method:-

Banking cards (debit / credit / cash / travel / others): One of the basic and method for online payment is through cards issued by the bank which are used to withdraw money from ATM machine and to make online payments. Each card secured by a four digit pin and every time when we make online

transaction we are required to enter the pin and OTP i.e one time password that is send to the registered mobile number. Banking cards offer consumers more security, convenience, and control than any other payment method.

Internet Banking Transfer: - Internet banking or e-banking is the latest series of technological wonders in the recent past which involves use of internet for delivery of banking products and services. It is the service being utilized intensively by most of the consumers of the digital world. It enables customers of a bank or other financial institution to conduct different financial transactions through the financial institution's website. Different financial transactions are.

Mobile Banking: - Mobile banking is a service provided by a bank or other financial institution that allows its customers to conduct financial transactions remotely using a mobile device such as a Smartphone or tablet. Mobile banking is usually available on a 24-hour basis. Transactions through mobile banking may include obtaining account balances and lists of latest transactions, electronic bill payments, and funds transfers between a customer's or another's accounts. It allows you to use your banking services from any place across the country.

Unified Payment Interface (UPI):- UPI is a system that combines multiple bank accounts into a single mobile application (of any participating bank), merging several banking features, seamless fund routing & merchant payments into one hood. A Smartphone with internet facility and Bank Account details, are required for registration. Virtual payment address and UPI pin enables transactions. Example: Phone pay, Google Tez, and BHIM etc.

National Electronic Funds Transfer (NEFT):- National Electronic Funds Transfer (NEFT) is a nation-wide payment system facilitating one-to-one funds transfer. Under this System, individuals, firms and corporates can electronically transfer funds from any bank branch to any individual, firm or corporate having an account with any other bank branch in the country participating in the System. However, cash remittances will be restricted to a maximum of Rs. 50,000/- per transaction.

Real Time Gross Settlement (RTGS) RTGS is the continuous settlement of funds transfers individually on an order by order basis. 'Real Time' means the processing of instructions at the time they are received rather than processing some time later; 'Gross Settlement' means the settlement of funds transfer

instructions occurs individually. This system is primarily meant for large value transactions. The minimum amount to be remitted through RTGS is 2 lakhs and there is no upper ceiling for these transactions.

Aadhaar Enabled Payment System (AEPS):- AEPS is a bank led model which allows online interoperable financial transaction at PoS (Point of Sale / Micro ATM) through the Business Correspondent (BC)/Bank Mitra of any bank using the Aadhaar authentication.

Challenges of Cashless Transaction in India: However, in a country of 1.3 billion people, all are not perfect. Going cashless must be an exponential curve, slow initial buildup then fast paced in later stages, not a digital step signal. That could be counterintuitive to the whole process. India is a large country that needs a change that is systemic and systematic. Here is a list of challenges-

1. **Unbanked population:** - The government along with Reserve Bank of India (RBI) implemented and initiated numerous schemes like Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana, digital India payments limited etc., to promote financial inclusion, especially in rural India. Despite all the efforts, about 19 percent of the Indian population still doesn't have access to banks, according to a study jointly conducted by ASSOCHAM and the consultancy firm, Ernest & Young. Recent data from the government and other sources refute a claim that declared 99% of households to be in possession of bank accounts but the facts are stated above. All the popular methods of payment like E-wallets United Payment Interface and BHIM etc., are dependent on bank accounts, if not also smartphones and internet access.

2. **Cyber Security:** In October 2016 the details of over 30 lakh debit cards was feared to have been exposed at ATMs. It was believed that the card and PIN details might have been leaked due to which customers were advised to challenge the PIN of their ATM-cum-debit cards. Stringent steps issuing new cards were also taken so these are cyber-crimes is very dangerous to use the cashless transaction.

3. **Network Connectivity:** Since the day demonetization was announced, people are trying to use more of card transactions to save that dreaded trip to the bank and to save the last penny of the hard cash in hand. So many people have faced trouble standing in line to pay for a transaction at a shop when the card machines have stopped working due to an overload on

the network. Connectivity issues must be resolved before dreaming about a cashless society.

4. **Internet Facility:** Lack of internet facilities and without it a country cannot think of becoming digital. There are still many rural and urban areas where you might difficulty in having access to 2G network, let alone 3G, 4G. Another issue is that sometimes it becomes difficult to note whether your transaction was successful or not. It may be due to the loss of net connectivity in between, or due to a slow connection, or the bank's server is down.

5. **Charges on Cards Online Transactions:** Heard of convenience charges of course we would have it we do online transactions. These are additional charges that are levied by the vendors when they offer an online payment facility but when the government is forcing us to go cashless should not this compulsory seen on online transaction be taken off. So charges of cards are main problem of cashless transaction.

6. **High Cash Dependency:** India has a high cash penetration in almost all of its transactions that happen as B2C transactions. Total cash flow in the market accounts for 12.04% of the GDP, which is among the highest in developing countries. This goes to show our dependence on cash is acute and it requires time to tackle it.

7. **Lacking infrastructure:** Lacking infrastructure is one of the main problems of cashless transaction retailers and consumers chose to deal in cash because swipe machines are not available on large scale ATMs are available but those are not sufficient. Most of the nationalised banks lacking behind in providing survive customers has to wait in queue for long time for depositing cash in banks. In rural area there are no banks branches. No Atm machines or e lobby facility. Many of the villages where is no electricity and telecom facility so far. The first and foremost requirement of a digital economy is the penetration of internet and smartphone. Not all Indians have mobiles, leave alone net connections. The latest figures from the Indian telecom regulator TRAI, India had a teledensity of 83%, with Bihar, Assam, Madhya Pradesh, and Uttar Pradesh with teledensity of less than 70%. Although a billion mobile subscriptions (not users), only 30% of subscribers use smart phones. With 370 million mobile internet users, over 70% of them are in cities while 70% of Indian population lives in villages.

8. **Lack of Digital Literacy:** There are large number of people is still illiterate in India and can be victim of fraud or other malpractices while using

digital payment options. This is due to lack of training to handle software; people do not know the way to make digital payments and use of debit and credit card. Many Street vendors, shopkeepers don't know how to use Swipe machines. Also these are not available to them. People in rural still don't know what actually Smartphone mean. For them mobile is still a mode of communication only.

Conclusion: - This paper was aimed to find the challenges that are faced by Indian citizens in a move towards cashless economy. To conclude an important growth of cash less transactions has been the inducement to digital economy. It has boost to financial Inclusion efforts. There has been a distinct increase in proper saving flows. There has been a sharp increase in the number of accounts. As an overall review, most of the major developed countries in the world are moving in a very excellent way of cashless economy. A history of delayed in development in India is too long. Now the time, India should progress in full steam ahead and create a new legacy. This is time to embrace the cashless economy like other developed countries and we must make the most of it.

References:

1. Chandra Gnanasambandam et al (2012), technical report "Online and upcoming: The Internet's impact on India", McKinsey and company. <http://www.mckinsey.com/~india.ashx> (date of access 06/02/2017).]
2. Dhananjay. B. and Suresh Chandra B. (2014) "The Electronic Banking Revolution in India" *Journal of internet banking and commerce*, volume -20, Issue-2, pp. 1-15.)
3. Dr. Budheshwar Prasad Singhraul &Yogita Satish Garwal, (2018), "Cashless Economy – Challenges and Opportunities in India" *Pacific Business Review International Volume 10 Issue 9*, pp.54-63
4. Kuldeep Joshi (2018), "Cashless Transaction Challenges and Remedies", *International Journal of Creative Research Thoughts (IJCRT)*, pp. 167-172.
5. J. Raja, M. Senthil Velumurgan, and A. Seetharaman (2008), "E-payments: Problems and Prospects", *Journal of Internet Banking and Commerce*, April 2008, vol. 13, no.1]
6. Karamjeet Kaur et al (2016) "E-Payment System on E-Commerce in India" *Journal of Engineering Research and Applications*, www.ijera.com ISSN: 2248-9622, Vol. 5, Issue 5, and (Part 6) May 2015, pp. 63-73.]
7. Sachin Kumar (2017), Online articles, India riding the ATM wave, <http://www.Hindustantimes.Com/25/02/2017>.
8. Srihari Kulkarni & Abdul Shahanaz Taj , " Digital Payments: Challenges and Solutions" *IOSR Journal Of Business And Management (IOSR-JBM)*, pp 50-55)
9. <http://www.inuth.com>
10. www.Economy.com
11. www.study.com
12. www.investoprdaia.

Covid-19, Muslim Community and Indian Media

Dr. Shivaji Jadhav, Dept. of Journalism & Mass Communication, Shivaji University, Kolhapur.

Abstract: *The Covid-19 has caused a stir in the media around the globe, leading to a major disaster for the world. India is no exception; however the issue is how the media handles the situation. The role of media should be crystal clear in the wake of crisis, also positive to avert the present scenario of the nation. It is necessary to study whether the print, electronic and web media in India have fulfilled their national responsibility while airing the Covid-19. In this regard, the research paper sheds light on the method of journalism used by the Indian media in covering the Corona virus situation. This is a study of how the Muslim community in the country was covered through various media, especially after the Tablighi tribe's program during the lockdown in Nizamuddin, New Delhi. The role of print, electronic and web media in this period has been examined and the issue of credibility of media in India has been discussed.*

Key Words: Covid-19, Mass Media, Muslim Community, Credibility.

Introduction: The Covid-19 has spread around the world. The virus has become a major obstacle to the development and progress of human society. Humanitarian damage to advanced nations such as Italy, United States, and Britain is certainly a cause for concern. In India, the graph of virus spread is exponential. The unexpected rise has affected the nation on all fronts. The effect of this virus is visible on all levels of society. The media is also being affected and the impact will be far-reaching in coming days. In order to convey objective information to the society, the basis of information system must be strong in any situation. The free flow of information was interrupted due to lockdown across the nation, particularly with the discontinuation of print media. The readers were prevented from obtaining objective information. To find a way out of this, the print media carried information based on web versions. The flow of information through electronic and web media is continuous and faster than ever before, but the haste of electronic media and the improper behavior of web media is a picture of society being somewhat alienated from reliable information. In the post-Covid-19 era, there is a likely situation where there could be a huge disparity in the information universe. Web media will take over instead of traditional media giving rise to social complexity. Although web media is highly prevalent in India, its credibility is comparatively low. Instead of constructive work, the media are more concerned about the social health issues. Therefore, it is expected that after Covid-19, the information system in India will raise many serious issues, both socially and economically.

Objectives & Data Collection: Two objectives have been put forward for the research paper presented. 1. To study the coverage of Indian media in

the context of Covid-19 and 2. Find out the medium through which most fake news was disseminated during Covid-19. Secondary sources have been used for this research paper. Research conducted in various countries around the world, Corona's impact on the media and the corresponding information disseminated from various newspapers as well as official websites have been used as references. It is presented in the research paper by analyzing the information based on secondary sources. It is also based on some reference texts.

Review of Literature: Covid-19 is having a negative impact on the finances of media. Many sports competitions were postponed or abandoned to stop the spread of the Covid-19, which resulted in Lockdown situations. This has had an impact on the media economy. On the other hand, people are increasingly using online media for information. (Stefan Hall, 2020) A survey conducted in Vietnam, China, and India has revealed that the economic crisis is bigger than health due to Covid-19. (Laura Oliver, 2020) The World Health Organization (WHO) had to intervene as the Covid-19 pandemic caused a worldwide outbreak. It is a fundamental right of every citizen to get accurate and objective information through the media. Unfortunately during this period, there was an attempt to spread fake news through the media. For this purpose, the World Health Organization issued guidelines on how to collect and transmit the news of this epidemic. (Robin Pomeroy, 2020) if rumors are spread through the media, a fearful atmosphere is created in the society. This increases the risk of epidemics. If information is given objectively, then it helps to maintain proper law and order. Accurate distribution of information is a major challenge facing the media around the world. All the

media are facing many issues in compiling the information of Covid-19. Ground reporting and diversity of information are also limited, especially in the Hotspot territories. Despite this the journalists around the world are risking their lives to get as much information as possible to the target group.

Print is reliable but the Electronic Media is fictitious: India has a glorious tradition of media. Equally important is the active contribution of the media to the emergence of India as the largest democracy in the world. Traditional, print, electronic and web media in India are expanding at all levels and even in the days of Covid-19, all these media outlets are carrying information in their own way. The print media in India has always been an active contributor to neutral and objective journalism since pre-independence times. After 1990, when India became a part of globalization, electronic media expanded in the country. This medium has also captured the minds and imagination of the Indian people. However, in recent times, some electronic media groups in India have come under great scrutiny for their religious coverage. Questions are being raised about the role of some electronic media in India in covering the Tablighi tribe in the context of Covid-19. A religious program of the Tablighi tribe was held in the Nizamuddin area of New Delhi. The event was attended by thousands of people from home and abroad. Some of the Tablighi tribes in the nation who attended the event were infected with Covid-19 due to immigrants. This resulted in a lot of commotion in the country. According to a PTI report, authorities across states have identified more than 6,000 people who attended the Nizamuddin Tablighi Jamaat congregation. The venue has now emerged as the biggest Covid-19 hotspot in the country. According to news agency ANI, Delhi Police in a joint operation conducted by Crime Branch and city government said 275 foreign nationalists who attended the Tablighi Jamaat congregation at Nizamuddin Markaz have been identified and quarantined. The 275 foreign nationalists include 172 from Indonesia, 36 from Kyrgyzstan and 21 from Bangladesh. A study by Ritika Jain (2020) found that the coverage of the Nizamuddin case in Delhi between April 29, 2020 and May 4, 2020 was based on fake news and non-factual coverage. It was also reported through various media outlets that the corona virus had spread through the Tablighi tribe's program at Nizamuddi. However after this, it was reported that the corona virus was spread by Muslims in the country. This created an

atmosphere of suspicion about Muslims. The video was picked up on news channels and went viral on social media. This was an attempt to create a negative atmosphere about Muslims in the nation. The lack of proper management of information through electronic media was the primary reason for situation.

From the very beginning, serious journalism has been practiced in the print media in India. The same thing came to the fore during the airing of Covid-19. This is one of the reasons why people still have faith in print media. Indeed, rumors have it on social media that newspapers could be a source of spread of Covid-19. Initially, no definite official information was available. The administration has not made any official disclosure regarding the spread of pandemic through newspapers. This has resulted in confusion in the minds of the readers. Meanwhile, newspaper distributors also panicked. After the spread of false news, the country's newspapers had to shut down production for forcible time period. Regardless, various newspaper outlets were working tirelessly to convey objective information to the readers through e-papers and websites. Expert interviews conducted by Mohana Basu (2020) revealed the possibility of the virus spreading through newspapers. Newspaper headlines also surfaced in India after the World Health Organization expressed fears that the virus could spread through paper currency. Newspapers could also be a source of spread of Covid-19, therefore some guidelines have been issued by the WHO which includes, use of hand sanitizers for handling newspapers. As a result, newspapers in India gradually started re-publishing. Unfortunately the extent of reading of newspapers has come down a lot during this period. Newspapers haven't been made available at home; readers cannot buy newspapers due to lockdown guidelines. However, there is no doubt in the minds of the readers about the level information in the newspapers, which is the foundation stone of the Indian print media. The TRP of news channels have increased a lot during the period when newspapers were shut down. The use of online media also increased rapidly. Newspaper readers prefer news channels and web media to satisfy their hunger, but at the same time, the media was busy with broadcasting fake news and a special kind of religious agenda that could result in social harm. The Covid-19 era created skepticism about India's electronic and web media, nevertheless the print media managed to maintain its credibility.

Digital media lost credibility: Digital media has been known for negative publicity in India from the very beginning. In the early days, with few exceptions, digital media did not make much effort to increase its credibility. Largely used for political purposes, the media in India played a key role in setting up the Jan Lokpal movement in Delhi under the leadership of senior social activist Anna Hazare. Ankit Lal (2018) has elaborated on the role of social media in this movement. After the message that political interests can be achieved through this medium, social media started being used for political gain. This has eroded the credibility of digital media. Thus media was started to be used as a medium for rumors, misunderstandings, misinformation, fake news, defamation, etc. This led to media being part of many kinds of conspiracies. Rumors spread through social media's like Whatsapp that have led to some incidents of people being crushed by mobs due to the misconception that a gang of child abductors has come to the country. According to a report from Alice Samuels (2020), more than two dozen people were crushed to death by mobs in India due to rumors spread by WhatsApp by mid-2018. The rumors were spread through WhatsApp that a gang was working to kidnap children. As a result, strangers were crushed to death by the accusers. Eventually the consequences of this resulted in some of these incidents have shaken people's confidence on social media.

TikTok, Facebook, Helo on the radar: During the COVID 19 period, lot of fake news was spread on social media. Many posts, especially against the Muslim community, went viral on social media. Numerous fake videos, fake posts, tampered photographs conveying the message that the Muslim community is responsible for the spread of corona in India were deliberately spread using social media. Billy Perigo (2020) describes the fact that, being a Muslim in India was already dangerous, then arrived Coronavirus. Hash tags like 'Corona Jihad', 'Pakistan Connection', 'Tablighi Jamaat Virus' were used to defame the Muslim community as much as possible. Even social media platforms could not control the measure of it. As a result, widespread Muslim hatred spread throughout the country. 'TikTok' disseminated the most misleading information regarding Covid-19 in India. Muslims in the country did not use corona protection accessories. In fact, there was an attempt by Muslims to spread the Corona, with several videos circulating on the subject. According to Surabhi Agarwal (2020), the central government has issued

notices to Tiktok, Facebook, and Helo. Tiktok is responsible for the major outbreak. This created resentment in Indian society. As a result, hashtags such as 'Ban TikTok India', 'Jihad Failata TikTok', 'Data Leak by TikTok' were used intensively on Twitter. Several videos spreading misconceptions about Muslims about Corona also went viral. After analyzing over 30,000 such videos on social media, hundreds of them contained misleading, hateful and blasphemous content about Muslims. These videos brought disrepute to Muslims throughout the nation. Misconceptions were spread and an atmosphere of suspicion was created in the minds of the society about ordinary Muslims. The primary reason for the cause of disruption was the use of social media in improper manner.

News of Nizamuddin incident in Delhi received most coverage in the mainstream media. The electronic media held special coverage to induce the public. The issues in this discussion were communicated to maximum people as possible through social networking sites. This created a rift among the Muslim community. According to Bhupen Singh (2020), although the Nizamuddin case is believed to be the cause, it does not seem to have been done in a planned manner. Corona's first case came to light in January 2020, but the central government did not take immediate action. Questions in this regard with this issue were not put forward by the mainstream media towards the government. Even during the lockdown, other religious practices occurred in various parts of the country. However, none of those religious practices received any criticism from the mainstream media as well as social media. Therefore, while covering the Nizamuddin case in the context of Covid-19, it was clear that the media was targeting the Muslim community. Those responsible include some electronic media as well as some social networking sites.

Conclusion: During the Covid-19 period, both positive and negative coverage was reported in the Indian media. The study found that the print media is doing relatively more responsible journalism compared to Digital Media. Electronic media, however, made it clear that the Muslim community was the primary target. Most of the Hindi news channels as well as some English channels have been spreading misconceptions about Muslims that the corona spread in India was due to the Tablighi Jamati program organized by the Muslim community in New Delhi. Inconvenient information went viral on social

media by collecting false news as well as news analysis. The main three mediums Facebook, TikTok and Helo created lots of confusion about the Muslims. WhatsApp was also a major culprit in the process. India is known worldwide for its secularism and religious harmony. Despite that attempts were made by some media platforms to tarnish this all-encompassing image of India. It has also well undermined the tradition of neutral, objective, and fearless journalism.

References

1. Agarwal Surabhi (2020), *Remove videos spreading Covid-19 lies: Govt to Social media platforms*, <https://economictimes.indiatimes.com/tech/internet/remove-videos-spreading-Covid-lies-govt-to-cos/75016940.cms>
2. Basu Mohana (2020), *Transmission of coronavirus through newspapers, currency possible but unlikely: Experts*, <https://theprint.in/health/transmission-of-coronavirus-through-newspapers-currency-possible-but-unlikely-experts/386194/>
3. Billy Perrigo (2020), *It Was Already Dangerous to Be Muslim in India. Then Came the Coronavirus*, <https://time.com/5815264/coronavirus-india-islamophobia-coronajihad/>
4. Elyse Samuels (2020), *How misinformation on WhatsApp led to a mob killing in India*, <https://www.washingtonpost.com/politics/2020/02/21/how-misinformation-whatsapp-led-deathly-mob-lynching-india/>
5. Laura Oliver (2020), *Most people see Covid-19 as an economic crisis first, health risk second, survey finds*, <https://www.weforum.org/agenda/2020/03/Covid-19-public-perception-economic-health-crisis-coronavirus-pandemic-ipsos/>
6. Lal Ankit (2017), *India Social: How social media is leading the charge and change the country*, Hachette India
7. Ritika Jain (2020), *Covid-19: How fake news and Modi government messaging fuelled India's latest spiral of Islamophobia*, <https://scroll.in/article/959806/Covid-19-how-fake-news-and-modi-government-messaging-fuelled-indias-latest-spiral-of-islamophobia>
8. Robin Pomeroy (2020), *Facts, not fear, will stop Covid-19 - so how should we talk about it?*, <https://www.weforum.org/agenda/2020/03/Covid-19-coronavirus-who-media-guidelines-stigma-language/>
9. Stefan Hall (2020), *Empty stadiums and online streaming: how coronavirus is affecting the media industry*, <https://www.weforum.org/agenda/2020/03/Covid-19-coronavirus-media-entertainment-sports/>
10. Singh Bhupen (2020), *Media in the Time of Covid-19*, *Economic and Political Weekly*, Vol. 55, Issue No. 16, <https://www.epw.in/engage/article/media-time-Covid-19>

Use of ICT in the Teaching of English Language at UG Level

Mr. Ganesh M. Pathode, Dept. of English, S. B. K. Arts College Sakoli Dist. Bhandara

Abstract: *ICT plays a very important role in the 21st century. ICT is potentially powerful tool for extending education opportunities. The use of ICT in acquiring knowledge and skills has become an essential element in education. The proper use of ICT can bring significant changes in the whole teaching learning process by bringing improvement in content and methodology. It also provides the quality of instruction and encourages collaborative learning. It facilitates fast and accurate feedback to learners.*

Use of information and communication Technology in teaching of English language highlights importance of it in pedagogical practices in the English Classroom. The arise of ICT in the world scenario and UNESCO's emphasis on ensuring equity and access to education, quality learning and teaching, teacher's Professional development. The meaning of ICT and its tools in language context, benefits of ICT and use of it is English language teaching in classroom.

Keywords: *ICT, e-book, e-learning, equity, methodology*

Introduction: The use of ICT at UG level enhances student's sense of belonging. It also enhances positive Faculty and peer interaction make institutional environment feel more academically and socially supportive.

Students are connected online almost all the time. They interact, using different platforms in their daily lives; text messages, social media posting, e-mails, and other online media. The most primary way of interaction for college students is by using smartphones and social media network sites such as Facebook, Twitter, Instagram. This large scale use of technology by students instigates new ways of interaction with peers and teachers in university environment.

The present paper "Use of ICT in the Teaching of English Language at UG Level" deals with the use of ICT technology into the contemporary classroom and makes balance between traditional teachings of Blackboard, Chalk with digital technology. It also focuses on ITC devices in general and selection of some digital techniques to make daily teaching more effective and impressive to create interest in the mind of students to attend classes regularly. There is huge gap between theoretical teaching in classroom and practical life. The use of ICT in English Language teaching is not challenge but an opportunity to make our teaching lively.

Use of ICT in teaching learning process: The term "Information and Communication Technology (ICT)" is an extensional term for information Technology (IT). The phrase ICT has been used by academic researchers since the 1980. Because of Dennis Stevenson the ICT became well known. He used it in a report to the UK Govt. in 1997, and then it was revised National Curriculum for English.

ICT covers any product that will store, retrieve, manipulate, and transmit or receiving information electronically in a digital form. For example – Personal Computers, Digital Television, Email, Robot. It is concerned with how these different users can work with each other.

In brief, ICT has become integral to the teaching-learning, interaction, through such approaches as replacing chalkboards, using students own smartphones or other devices for learning during class times and the Flipped classroom model where students watch lectures at home on the computer and use classroom time for more interactive exercises when teachers are digitally literate and trained to use ICT, these approaches can lead to higher order thinking skills, and provide creative and individualized options for students to express their understandings, and leave students better prepared to deal with ongoing technological change in society.

ICT helps teachers to interact with students. It also helps them in preparation their teaching. ICT enables self-paced learning through various tools such as assignments, computer etc. as a result of this the teaching learning enterprise has become more productive and meaningful. ICT helps facilitate the transactions between producers and users by keeping the students updated and enhancing teacher's capacity and ability fostering a live contact between the teacher and the students through e-mail, e-learning, web-based learning. Thus, teachers can empower himself and his students with the use of digital technologies.

What is mean by ICT?

The meaning of ICT can be as follows:-

Information – According to Shore in Hartoyo (2012:2) "It means the processed data in a meaningful and purposeful form."

Communication – According to Potts, “Communication is defined as a process by which we assign and convey meaning in an attempt to create shared understanding.” The person Brown stated “Communication is transfer of information from one person to another, whether or not elicits confidence. But the information transferred must be understandable to the receiver.”

Technology – The word technology is derived from “techno” which means technique, art or skill, and ‘logos’ which means sciences. Therefore technology can be defined as a scientific knowledge of art or skill.

Based on the three components, the utilization of ICT in education has recently started to appeal the potential and significant progress in language learning. 1. It has become a major issue in education world. 2. It has been popularized as potentially powerful enabling for educational change and reform. 3. It improves classroom teaching and learning the better lesson by using many kinds of application. 4. ICT is the best method of teaching English Language than the traditional grammar translation method (which pays more attention to grammatical rules and vocabulary). Audio-lingual Method, Communicative Approach, etc. 5. Some experts of education learning language strongly support to use ICT to improve English language teaching efficiency and effectiveness of learning and acquire mastery in it.

The Benefits of ICT in General – According to Herington 2002, ICT is found to be beneficial as follows –

1. Technology facilitates exposure to authentic language.
2. Technology provides the access to wider sources of information and varieties of language.
3. The technology gives an opportunity to people to communicate with the world outside.
4. It can be applied in three different scopes such as: Curriculum, topics and teaching eye.
5. The learning materials have authenticity and original sources are recognized.
6. Technology allows a learner-centered approach.
7. Technology develops learner’s autonomy.
8. It is aimed to introduce teacher and learner about the effect of technology in language teaching and learning.

ICT tools in language context – There are some kinds of technologies classified into ICT commonly used in language teaching context which are as follows:-

Interactive Multimedia: - It is the integration of digital media including combinations of electronic text, graphics, moving images, and sound into a

structured digital computerized environment which allows students to interact with the data for appropriate purposes. It includes the internet, telecoms and interactive digital television (Finney, 2011:2)

Computer – It is an electronic device which is capable of receiving information (data) and performing a sequence of logical operations in accordance with a predetermined program to produce results in the form of information or signal based. It includes CPU, Monitor, and Keyboard.

Audio Devices – It is used in the form of interactive multimedia with other media. It can be separately utilized as independent tool. Audio devices includes speaker, earphone, CD, etc.

Television – It is a system for converting visual images (with sound) into electrical signals, transmitting them by radio or other means, and displaying the electronically on a screen.

Mobile Gadget – Cell phone and smartphone which are equipped with programs like computer, to perform as mini personal computer, because of advancement of science & Technology, the size and price are getting cheaper and reachable.

Interactive Whiteboard– An interactive whiteboard or IWB, is a large interactive display (such as a touch screen monitor) which is connected to a computer and projector. A projector projects the computer’s desktop on to the board’s surface, where users control the computer using a pen, finger or other devices.

Review of Related literature – According to Kent ICT in education point of view refers to ICT such as computers, communications facilities and features that variously support teaching, learning and arrange of activities in education (QCA schemes of work for ICT in Kent country council 2004) ICT is already practicing in the education of UG & PG courses which provides online services as registration, test/exam forms, payment, exam time table, and declaration of results of exams.

The development of ICT makes the process of communication between the communicator/teacher and the communicator/student can be implemented in easy way by using telephone, internet, email, television, and video. ICT gives facility to conduct lectures in the classroom or teacher can manage his/her work by giving assignment or topic for group discussion to students. This can be carried out by forming groups of students. In other works, we create platform for student’s leadership development. It also

enables student to learn lessons with guidance, instruction, information, or further explanation. ICT develop broad mind thinking process of student by providing reference books.

E-books: Electronic Book or E-book is one that utilizes computer technology to deliver multimedia information in the form of compact and dynamic. It is integrated by impressions “sound, graphics, images, animations, and movie”. The content presented in it is richer than conventional books. The content is stored in a single piece of solid disc CD/DVD and flash.

E-learning – Victoria L. Tinio states that “e-learning includes learning at all levels, formal and informal, which uses a computer network for the delivery of teaching materials, interaction, and /or facilitation. An educational television and radio broadcast is a form which provides complete facility by a special software called learning management System (LMS). It is managed in the absence of face-to-face between teacher and learner (student) with LMS technique a higher achievement in the area of education attains & creates platform or prepare for professional career and social relationship.

Practice – Answer in 3 to 4 sentences, short answer, long answer, appreciation of a poem, such exercises types are possible to be provided with ICT, by sing combination of text, audio and video format. This technique also gives opportunity to English Teacher to analyze student’s responses with appropriate feedback.

Authoring – In applying ICT in English Language learning Teacher can either purchase readymade materials or create their own exercise materials for teaching English compulsory subject and optional also. When we want to teach well-known tragedies of Shakespeare, its audio-videos CD’s available in market. The gap between students culture and English or foreign authors contemporary social culture can be presented by it . This removes difficulty to understand the plot/content of drama/novel/poetry.

Computer-Aided Assessment (CAA)- This device plays an important role in English language teaching and learning multiple choices questionnaires’ can be prepared by teacher to prepare students to read original text which is available on internet. By giving

MCQ we make them familiar with NET/SET/Entrance exams/competitive exams which will be cleared after UG degree.

Publishing – ICT tools helps English teacher to prepare reading material like short stories, formal/informal letter writing formats/ report writing filling various application forms format which is very useful and necessary to UG students as well as common people who uses English for Banking, Co-operative sector in their daily life. Sometimes, English teacher can organize one-day workshop for common people’s literacy in using English language.

Publishing includes audio recording or Mock Interview, Model of group discussion, and digital camera for role-play or One-Act play participation of students. This creates confidence and stage daring, leadership quality can be developed among students.

Conclusion: There is no doubt digital technology has enormous potential for improving self –direct learning. Information and communication technology is playing a significant role in the field of education. ICT can make teaching and learning process more effective and easier. Teaching and Learning has become student centered due to ICT. Students are performing better using ICT tools rather than using traditional methods.

ICT in the teaching of English language at UG level is a bridge between teacher and student. The change of pedagogical practices will never hamper the acquisition of language skills. At the same time English teacher can upgrade themselves to engage with our multi-media student user. It also helps students acquiring technical or professional courses for future career. Above all, English language learning is nota burden but opens new opportunities to venture in the world and not at our own place.

References:

1. ICT – What is it? www.tutoru.net. Retrives 2015-09-01
  2. *Advantages of Digital Technology is Education 2019: Prime Kreation India*
  3. Hartoyo (2008) *Individual Differences in Computer Assisted Language Learning*, Semarang: PelitaInsani Semarang.
  4. Victoria L. Tinio, (1999). *Modification teaching through ICT*. *The American Journal*. 12, 56-63
  5. Department of Education, “*National Curriculum in England: Computing Programmes of Study*.”
-

Amendment and Awareness Protection of Children from Sexual Offences

Dr. Devendra P. Sontakke, Asst. Prof. Athawale College of Social work, Bhandara. Mo. 8623913555

Abstract: Before passing of this act, sexual offence were covered under different section of IPC and did not provide for all types of sexual offences against children. There was also no distinction between an adult and a child victim. For the first time, a special law has been passed to address the issue of sexual offences against children. The offence has been clearly defined for the first time in law such as the offences of sexual assault, sexual harassment and pornography. In order to address the problem of CSA, through less ambiguous and more stringent legal provision, the POCSO Act was formulated in June 2012. The POCSO Act defined a child as any person below 18 years of age. It lists all forms of sexual assaults, including touching and non-touching behavior/gesture.

Key word: IPC, POCSO, Child, Protection.

Introduction: The POCSO Act was enacted on 14 November 2012 throughout India, except the state of Jammu and Kashmir. The Act was enacted to protect children from offences of sexual assault, sexual harassment, and pornography and to provide a child-friendly system for the trial of these offences. Data from a study undertaken by the Ministry of Women and Child Development on 'Child Abuse' in 2007 had revealed that 53.22% of children had faced one or more forms of sexual abuse. The increasing incidence of sexual offences against children had to be addressed through a separate legislation, as the Indian Penal Code, did not specifically provide for sexual offences against children, particularly boys. It recognized limited forms of sexual violence against girls, and considered all physical sexual acts other than rape as amounting to "outraging the modesty of women" and which was punishable with a maximum term of two years and/or fine. The controversially worded Section 377, IPC which criminalized voluntary acts of intercourse against the order of nature, was the only provision available to address penetrative sexual assault against boys.

Article 19 of the CRC – Enjoin the state to protect the child from all form of maltreatment or exploitation including sexual abuse. Principle 9 of declaration of right of child provides that the child shall be protected against all form of neglect, cruelty and exploitation and shall not be the subject of traffic in any form.

India has the largest number of sexually abused children 6,00,000 to 7,00,000, children are sexually abused every year. A child below 16 is raped every 155th minute. A child below 10 every 13th hours and at least one in every 10 children is sexually abused at any point in time.

Threat against child protection : India has the largest number of sexually abused children 6,00,000 to 7,00,000, children are sexually abused every year. A child below 16 is raped every 155th minute. A child

below 10 every 13th hours and at least one in every 10 children is sexually abused at any point in time.

Child Sexual Abuse (CSA): (CSA) is present in a number of forms,

Sexual molestation; usually not physically stressful to the child, kissing, verbal sexual abuse, **rape incest;** incest is any sexual activity between close relative

Commercial sex exploitation (CSE); essentially the prostitution of children, also including the trafficking of children, Pornography; this is steadily on the increase, it involves the use of children to produce pornographic material

Sex Tourism; involves the use of children for sexual gratification very common along the southern and south-western region of India

Net Crimes; gives information on how to access children who have been forced into sexual activity from around the world. Who are the key authorities under The Act and what are their duties?

The key authorities and their duties are as follow:

Police/ Special Juvenile Police Unit: Record Information, Preliminary assessment, Report case within 24 hours, Produce before CWC within 24 hours, if required, Adhere to the medical needs of the child, Keeping parent/guardian informed.

CWC: Placement of child, if required, Provide support person.

District Child Protection Unit: Maintain register and make it available to authorities, Make payments for services of interpreters/translators.

Magistrate: Record Statement.

Special Court/Judge: Conduct in-camera trial, Ensure child-friendly atmosphere, Respect dignity of child, Maintain anonymity of child, Record evidence of child within 30 days, complete trial within 1 year.

Special Public Prosecutor: Prosecution of cases exclusively under the act, **Support Person:** Maintain confidentiality, keeping parent/guardian informed,

and Inform child of his /her role in the judicial process.

Central Government: Provide publicity to the act] Impart training to authorities, Framing rules and guidelines, Pass orders to remove difficulties that may arise in giving effect to the provisions of the act, within two years from the commencement of the Act, i. e. 13 November 2014.

State Government: Designate a court as special court, Appoint special public prosecutor, Provide publicity to the Act, Impart training to authorities, Framing rules and guidelines.

National Commission for Protection of Child Rights / State Commission for Protection of Child Rights: Monitor implementation of the Act, Calling for reports from the CWC on specific cases, Reporting on the implementation of the Act by way of separate chapter in its annual report.

Discussion of POCSO Act: The POCSO Act was enacted on 14 November 2012 throughout India, except the state of Jammu and Kashmir. The Act was enacted to protect children from offences of sexual assault, sexual harassment, and pornography and to provide a child-friendly system for the trial of these offences. Data from a study undertaken by the Ministry of Women and Child Development on 'Child Abuse' in 2007 had revealed that 53.22% of children had faced one or more forms of sexual abuse. The increasing incidence of sexual offences against children had to be addressed through a separate legislation, as the Indian Penal Code, did not specifically provide for sexual offences against children, particularly boys. It recognized limited forms of sexual violence against girls, and considered all physical sexual acts other than rape as amounting to "outraging the modest of women" and which was punishable with a maximum term of two years or fine.

The controversially worded Section 377, IPC which criminalized voluntary acts of intercourse against the order of nature, was the only provision available to address penetrative sexual assault against boys.

Offence under IPC and Special Law: Crime against children under IPC, Murder section 302 IPC, Foeticides; (crime against fetus) SECTION 315 And 316 IPC, Infanticides crimes against newborn child section 315 IPC. Abetment to suicide abetment by other person for commitment of suicide by children section 305 IPC, Exposure and Abandonment (crime against children by parent or other to expose or to

leave them with intention of abandonment) section 317 IPC

Kidnapping and Abduction: Kidnapping for exporting (Section 360 IPC, Kidnapping for lawful Guardianship (section 361) IPC, Kidnapping for Camel Racing (Section 363 IPC, Kidnapping for Begging (Section 363 A IPC , Kidnapping for Slavery (Section 367 IPC , Kidnapping for Stealing its person under 10 year of age only (Section 369 IPC, procurator of minor girl for inducement to force of seduce to illicit intercourse 366 A IPC, Selling of girls for prostitution section 372 IPC , buying of girls for prostitution section 373 IPC, rape section 376 IPC Unnatural offences section 377 IPC

Crime against children punishable under Special Laws: Immoral Traffic prevention Act 1956 (where minors are abused in prostitution). Child Marriage Restraint (Amendment) Act 1929. Child labour (Prohibition and Regulation) Act 1986

Suggestion of this act offence: The term 'child' has been defined to mean "any person below the age of eighteen years". The Act offers several procedural and substantive reliefs to a child victim. They are as follows:

Child friendly processes: The Act requires respect for the dignity and autonomy of the child at every stage of the legal process. It provides for child-friendly procedures for medical examination, recording the statement of the child by the Police and Magistrate, as well as during the examination of the child in court. Cases reported by a child must be recorded by the police/Special Juvenile Police Unit (Here in after referred to as SPJU) in simple language so that the child understands what is being recorded. A qualified translator/interpreter must be provided to the child if the statement is recorded other than the preferred language of the child. The child must be accompanied by a parent, guardian, or any other person whom the child trusts or has confidence in, during procedures involving medical examination, recording statements, or giving testimonies in court. Before any medical examination is conducted, consent by or on behalf of the child must be obtained. Medical examination can be conducted irrespective of whether a First Information Report/Complaint has been filed. Where the victim is a girl, examination must be done by a woman doctor. Also, the child must not be brought face to face with the accused while giving his/her statement to the police or magistrate, or while testifying in court. If necessary, a support person must also be provided to a child to assist him/her during the

investigation and trial. Under no circumstances can the child be asked to remain in the police station at night.

a) Emergency medical care: Child victims who are found to be in need of urgent medical attention are entitled to receive emergency medical care within 24 hours of the Police/ SPJU receiving information about the crime.

b) Care and protection: If the police/SPJU have reasonable grounds to believe that the child is in need of care and protection, they must immediately make arrangements to give the child such care and protection and also alert the Child Welfare Committee (Here in after referred to as CWC), the statutory authority vested with this responsibility. The CWC can take steps to ensure that care and protection is extended to the child. For instance, it can provide the child with a support person to render assistance during the investigation and trial. It can also order that the child be taken out of the custody of her/his family if she/he has been or likely to be sexually abused there.

c) Compensation: It is not essential that the accused needs to be convicted in order to receive compensation, a child victim may receive interim compensation for immediate needs for relief of rehabilitation and final compensation for the loss or injury caused to her/him. The State Government must pay the compensation to the victim within 30 days from the date of the order of the Special Court.

d) Punishment: The Act prescribes punishment for offenders who commit sexual offences against children.

Conclusion: 1. Can a child be charged with an offence under The Act? Yes, a child can be charged with a sexual offence under The Act. However, cases against a child will lie before the Juvenile Justice Board as per procedures laid down under the Juvenile Justice (Care and Protection of Children) Act, 2000 (JJ Act). The child cannot be tried by the Special Court and cannot be punished under The Act. If the child is found to have committed an offence under The Act, the Juvenile Justice Board could pass any of the following orders as per provisions listed under the JJ Act: 1. Advice and admonish the child and send her/him home with parents or guardian after counseling. 2. Direct the child to participate in group counseling and similar activities.

Order the child to perform community service
Order the parent or the child to pay a fine, if such

child is working and is above 14 years of age Release the child on probation of good conduct after executing a bond and place the child in the custody of parent or guardian or fit person.

Release the child on probation of good conduct and place the child in the custody of a fit institution for good behavior and wellbeing of a child for not more than three years.

2. Who is under an obligation to report offences under This Act? All persons are under an obligation to report offences under The Act. According to Section 19 (1), anyone who knows that an offence is committed or believes that it is likely to be committed or where there is an apprehension that a sexual offence is likely to be committed against a child will have to inform the SJPU or the local police. Failure to report the commission of an offence is punishable under section 21 (1) with imprisonment for a maximum term of six months and/or fine. Children too are under an obligation to report offences under This Act. However they cannot be punished for failure to report an offence.

3. Do the personnel in media, studios, photographic facilities, hotels, or hospitals have a special duty to report sexual offences against children? Yes, a special duty has been imposed upon personnel working in the media hotels, clubs, studios, photographic facilities, and hospitals to report cases. If they find materials or objects that are sexually exploitative of children, they must report it to the police or the SPJU. For instance, if the housekeeping personnel come across pornographic pictures of children in a hotel room, they must notify the local police or the SJPU about it. The failure to report will attract imprisonment for a maximum term of six months and/or fine.

Limitation: Children too are under an obligation to report offences under This Act.

References

1. Excerpts from the book, *Frequently Asked Questions on the Protection of Children from Sexual Offences Act, 2012*-Authors: Swagata Raha, Anuroopa Giliyal and Geeta Sajjanshetty;
2. Published by Centre for Child and the Law- (National Law School of India University- A publication jointly supported by Child Rights and You (CRY) and Sir Dorabji Trust
3. *Constitution fundamental Right and Judicial Activism in India* Author raviprakash,premlata Sharma Mangaldeep publication jaypur in India
4. *Constitution in India, second edition up to 98th amendment Govt OF India*
5. Use of internet, www.google.com.

The Contribution of SWADHAR in Childhood Development

Dr. Vidya Mahesh Avachat, HOD, Sociology Department, S. P. College Pune, Maharashtra state in India

Abstract: *Childhood is a very important factor for development of individual as well as nation. Children are the future assets of the country, society, and family. Their healthy and proper development is the only way for the progress and development of the nation. Development of the underprivileged children is a challenging issue in India. There are the below poverty level communities need to create awareness in the area of Child health, hygiene, nutrition, physical, intellectual, emotional and social development of child and better parenting.*

Hence, the concept of childhood development has become a major need and challenge for the country especially in marginalized below poverty level group. Today, Government and Voluntary organizations are making efforts in various ways for the childhood development issues. The main aim of the study is to understand and analyse the role of Non-Governmental Organizations in childhood development issues. This paper is aimed at taking account of work done by the Swadhar was established in 1995 in Pune.

Key Words: *Marginalized group, Childhood, NGO.*

Preamble: - Childhood is a very important factor for development of individual as well as nation. Children are the future assets of the country, society, and family. Their healthy and proper development is the only way for the progress and development of the nation. Development of the underprivileged children is a challenging issue in India. There are the below poverty level communities for whom it is required to create awareness in the area of child health, hygiene, nutrition, physical, intellectual, emotional and social development of a child and better parenting. Hence the concept of childhood development has become a major need and challenge for the country especially in marginalized or below poverty level group. Today Government and Voluntary organizations are making efforts in various ways for the childhood developmental issues. The main aim of the study is to understand and analyse the contribution of Non-Governmental Organizations in childhood developmental issues.

This paper is aimed at taking account of work done by the Swadhar was established in 1995 in Pune. Swadhar means self-reliance. It was registered as Swadhar IDWC (Institute for Development of Women and children) in 2002. Akshadeep project started in 1998. This project focuses on education and overall development of underprivileged children from birth up to 18 year in an urban slum community with the collective participation of parents and community. Some of the activities are conducted at construction sites and at temporary wastes of nomadic tribes in addition to the community center.

Objectives of the Study: 1. To study the philosophy and funding sources of Swadhar. 2. To study the activities of swadhar in the field of marginalized group. 3. To study the impact of Swadhar's activity on marginalized group.

Methodology: The data was collected from secondary and primary sources. Primary data was collected from the officers of the NGO. Secondary data was obtained from various documents and references available in libraries. In addition, the annual reports, journals, press clippings, and website relating NGO were studied and the material was used for the study.

The Paper opens with a discussion of fundamental concepts. In the next part after presenting briefly the nature of activities of this NGO, the researcher has attempted analysis of the impact of these activities on marginalized group. The paper will throw light on the qualitative and quantitative changes taken place because of the activities of the NGO.

The concept:- Concept of NGO:- Today, according to the UN, any kind of private organization that is independent from government control can be termed an 'NGO', provided it is not-profit, non-criminal and not simply an opposition political party.

The term Non-Governmental organization (NGO) is very broad. Any organization, which functions in a manner distinct from government, may be termed as a non-governmental organization ranging from a global charity to a local self-help group. It may be research institute, a Co-coordinating agency, or a lobby group. NGOs in India are known as voluntary agencies, pressure groups, social action groups, self-help organizations non-party processes, alternative development agencies. (Mathew, 1999: PP 529-534).

Childhood: The concept of childhood emerged during the 17th and 18th centuries, particularly through the educational theories of the philosopher John Locke. Childhood is the age of span ranging from birth to adolescence. According to Piaget's theory of cognitive development, childhood consists of two stages; preoperational stage and concrete operational

stage .In developmental psychology, childhood is divided up into the developmental stages of toddlerhood (learning to walk),early childhood (play age) and adolescence (puberty through post puberty).

Childhood development: “A nation’s children are its supremely important asset and the nation’s future lies in their proper development. An investment in children is indeed an investment in nation’s future. A healthy and educated child of today is the active and intelligent citizen of tomorrow. Bestow blessing on those little innocent lives bloomed on earth, who have brought the message of joy from heavenly garden.” R.N Tagore.

Child development focuses more on the process itself. Child development puts more emphasis on the roles played by environment and experience than child psychology does.

Child development however has six objectives to find out what are the characteristic age changes in appearance, behaviour, interests and goals from one developmental period to another, to find out when these changes occur, to find out under what conditions these changes occur, to find out how these changes influence the child’s behaviour, to find out whether or not these changes can be predicted and finally to find out whether these changes are individual or characteristic of all children.

Marginalized group: The Encyclopaedia of Public Health defines marginalized groups as,” To be marginalized is to be placed in the margins and thus excluded from the privilege and power found at the centre” Different groups of people within a given culture, context and history at risk of being subjected to multiple discrimination due to the interplay of different personal characteristics or grounds, such as sex, gender, age, ethnicity ,religion, or belief ,health-status ,disability ,sexual orientation ,gender identity, education or income ,or living in various geographic localities.(source –Information provided by European Union Agency for Fundamental Rights (FRA) and the office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (UN OHCHR) <https://eige.europa.eu>

Definition & meaning of marginalized- Reference from Collins English Dictionary <https://www.collinsdictionary.com>. To marginalize a group of people means to make them feel isolated and unimportant

High dropout rate, poverty, malnutrition, Physical and behavioural problem, lack of play and playground these are the main issues, challenges regarding the child development. From marginalised Indian groups.

Children from marginalized Indian communities who are not exposed to literacy materials like books and stories, and formal access to language, reading and writing development do not see brain development at par with their more privileged peers.

If the child development is integral to overall socio, economic development of a nation. To meet this challenge every citizen of India has to make some contribution .Hence, there is a strong need for sustainable holistic approach to childhood development which emphasizes the child’s issues.

Historical Development of Swdhar: Swadhar IDWC, Pune is a registered organization working in Pune since 1995 with a mission to provide services to women and children in order to ensure protection of their rights, self –reliance and empowerment for leading a dignify life. Swadhar means self- reliance.

It was observed that this NGO conducted their activities on the basis of projects. SWADHAR has mentioned multi- dimensional objectives in constitutions. A study of the objectives revealed that Swadhar wanted to improve the quality of life of individuals and families through education, guidance, training, and counselling. Swadhar also want to address the issue of survival amongst children deprived of care, protection, and development. Hence Swadhar wants to work as a master, as a guide for the other organizations.

About funding sources: The sources of income were both internal and external. Among the main internal sources were membership fees and donations on the one hand and income earned from sale of produce, service charges from beneficiaries on the other. The external sources of income mainly comprised grants-in-aid received from various government departments and NGOs. This NGO having sufficient external funds as well as successes in create own funds. Financial study of Swadhar’s shows the contribution of internal source (own funds) is less than external funds. (Government grants +Sponsors grants). With the help of funding agencies Give India, We care (Capgemini),Vitrag Foundation, Stock Holding corporation of India, Bajaj Auto and individual; donors, Save the children, Canada and UK, Wipro cares, Emitec Emission control Technologies India Pvt Ltd, Give in India, Department of women and child development,Vibhuti investment and individual donors. Anijauja Bahubali Charitable trust, Vitrag foundation, Shri Nemichand Munot charitable trust, ASMAE, vidyalaya org. Foundation Rotract club,Wipro carestrust,Yardi

software india pvt ltd, Bajaj Auto limited, Forbes Marshall group of companies, Softenger private limited India, Stock holding corporation of India ltd, Asha For Education , US. Swadhar completed their project work. It shows that Swadhar is economically dependent on other sources but there is no problem for the funds. Names of funding agencies- ; Give India, We care (Cap Gemini) Vitrag Foundation, stock Holding Corporation of India, Bajaj Auto and Individual donors.

Activities of SWADHAR: Rays of Hope: For children coping with HIV/Aids. **Akshardeep:** Access to education for children out of school and guidance for under privileged children. **Vikasdeep:** Early childhood care and Development program. **Scope:** Educational support and library facility for under privileged children. **RCP:** Reading class program (RCP) for children in municipal corporations schools. **Songbird:** Balwadi and Day- care centre for construction site worker families. **Support classes:** Tuition classes in Marathi and maths for the school going children so as to improve their academic performance. **Abhyasika /study class:** This NGO provide school going children with quiet place, curricular and reference books to study on their own. **Library:** Storybooks, novels, magazines made available for home lending to develop the culture of reading. Earning centre has been opened under the Akshardeep and Host projects to train the girls and boys from the marginalized communities in computer skills .The centre aims at training them in basic computer use and use of computer in learning school curricula.

Mohor: - This project started in Day care started in August 1997 and Night shelter in November 2007 for the children of sex workers. Mohar was started in 1997 as a small centre open for an hour every day. More than 70 children in day care and night shelter. This NGO focus on their holistic development providing nutritious meals, schooling and medical care in order to ensure a joyous childhood.. We strongly believe in providing both mental as well as physical wellbeing to the children. Swadhar's efforts are focused on grooming and nurturing the children with formal education and social skills to be able to live a confident and self-reliant life. Project objectives to help children in need of survival care, protection and development. To understand the need of these children in order to create relevant and evidence based intervention. It provides long term care, rehabilitation, repatriation to break the cycle of

exploitation through education and by creating choices.

All our activities are focused largely with the intention of achieving the following- Overall grooming to be able to live a confident and a positive life. Holistic development of infants and toddlers from birth up to three years. Providing a safe and secure place of residence in the form of day care and night shelter. Kindergarden for kids in the age group of three year to six years to facilitate preschool progress and introduction to language and mathematics. Regular mainstream schooling for children from six years to fifteen years.

Success story: Hamida Sheikh (name changed) an uneducated women from west Bengal came to Pune due to domestic problems, found herself in the red light area and in desperation got prostitution .She admitted her son Rehan (name changed) age three years, to this centre as she wished him to be an educated and responsible citizen of the society. This NGO continued to counsel her in addition to providing complete care and education to rehan, she saved the money she earned and bought a small house in her native place. She quit prostitution and along with her son went to her native place. NGO referred her to an NGO in Kolkata. She is now settled there.

Akshardeep: Program for overall development of underprivileged children. Akshardeep started in 1998, with the SETU initiative. Over the period the project has grown and now runs several other initiatives like reading class program, Abhyasika, full-fledged library, Balwadi, construction site ,Resource centre ,support classes, Vikasdeep (Early childhood Development program)right to education act awareness program and E –learning .

Akshardeep project focuses on education of the children in the community through the following activities; Balwadi ,support class, Resource Center, Vikasdeep, E-learning, Abhyasika, Library and reading class project. Some of the activities are conducted at construction sites and at temporary wastis of nomadic tribes in addition to the community centres. RTE act awareness program, support classes 6 to 14 age group, reading class project, full fledge library, community study centre, resource centre and e-learning centre. CD awareness program 0 to 6 age group.

Swadhar's Publications: Swadhar has regularly publishes an informative book, in local language In addition, following are some of the well-appreciated SWADHAR publications. **Akash chi Goshta** - A

book published as an outcome of working with children living with HIV/AIDS. **Law Books-** Books on laws pertaining to women and children. **Pintoche Pustak** – A pictorial workbook for pre-reading stage. **My personal safety** – An original book on child sexual abuse by TULIR, a Chennai based organization translated into Marathi by Swadhar IDWC.

Challenges for Swadhar: 1. Given the sensitive nature of the area, it is difficult for us to get volunteers and supporting staff, especially for night shelter. 2. In spite of NGO efforts, mothers take away their children even during the exams as they do not realize the importance of education. 3. As NGO get children from different states, language poses a problem.

Impact of activity: Swadhar is recognized as well-known institution by various government departments. Thus, study proves that role of Swadhar for childhood development is as mediator between government and non-government funding agencies and marginalize group. Swadhar works as facilitator, educator, for the participant child groups and various participants of their programme. Swadhar is clear in the concept of development and committed about the vision and mission of the clear objectives and appropriate strategies. Swadhar's work proves professional competence on one side and commitment on the other. Swadhar's activities are children centered, process oriented, and gender, class sensitive. Awareness generation activities of NGO prove that because of this activity participant gets knowledge regarding health and education. They learn the new techniques of learning. The lack of knowledge about health is an obstacle for personality as well as national development. The study shows that this NGO engaged in disseminating knowledge through formal and informal education to people through various activities. The workshops, Seminars, demonstrations, publications, libraries and courses prove that NGOs become a good source of knowledge provider in marginalized area for various age groups of people.

This NGO create awareness regarding personal hygiene in the early childhood stage among the slum area. Swadhar also provide the relevant information about health, illness, and disability. NGO has help and empower women in distress and marginalized children through education, guidance, training, and counselling along with health and nutrition. Swadhar tries to improve the quality of life of families through individuals. Swadhar prevent second generation prostitution, by defending the rights and dignity of the children, working towards providing the children with a safe environment and supporting their education and health. Swadhar has undertaken initiatives for changing the perspective of society towards the children of commercial sex workers. Through the Akahdeep project Swadhar has create a model for the education and overall development of underprivileged children from birth up to 18 years in an urban slum community with the collective participation of parents and community. Thus NGO perform the role of awareness among the masses which is very important for the health development as a starting point.

Findings: The Paper identifies that NGO can effectively and efficiently work for the childhood development of marginalized group in India

Conclusion: - I will conclude this paper by arguing that the marginalized/ underprivileged group needs to support of NGOs .for the childhood development.

References:

1. Bava, Noorjahan; 1997; *Non-Governmental Organisation in Development: Theory and Practice*; New Delhi; Kaushik Publishers.
2. Mathew, G; 1999; 'the centralized Institutions: Governmental and voluntary Sector'; *Economic and Political Weekly*, Vol 34(9).
3. Tikku, Normal. September 2004; 'NGO s in three North Indian states –evaluation of NGO s working in the areas of nutritional and health status of women and children' *Social Change*: vol 34 no 3.
4. R Kumar 1988; 'Child Development in India' *Health welfare and Management*; Ashish Publishing House; New Delhi.
5. Jennifer Kipgen 2014; 'The sociology of childhood'; Pearl Books; New Delhi.
6. Reports: Swadhar annual reports.

HEGEMONIC MASCULINITY IN INDIAN MEDIA AND FILMS

Amol M Khandwe, Department of English, S. N. Mor and Smt. G. D. Saraf College, Tumsar. Dist. Bhandara

Abstract: *On a global scale, hegemonic masculinity is a representation of society's ideal of how male behaviour should be. In reality, its function is to legitimate the social ascendancy of men over women in all aspect of life, which is evident in many societies all over the world. In addition hegemonic masculinity also emphasises the superiority of manly men. The medium of films representing social and historical practice regarding gender approach is a crucial phenomenon in sociological studies. It can be said that media are crucial in the construction of gender ideologies and in gender socialization. Film and cinema are the most commonly used mass media to communicate with the public. Mass Media, especially cinema and television are important devices that build and strengthen male and female roles in society*

Key Words: *hegemony, masculinity, gender, mass media.*

Introduction: The concept of hegemonic masculinity was formulated two and half decades ago by Australian sociologist Raewyn Connell (1987) to refer to those traits that various cultures ascribe to real men and which not only set out such 'real men' from women and all other men, but also justify all men to generally be in a position of domination over women. On local and regional levels, hegemonic masculinity manifests itself in varying forms, and is constantly evolving leading researchers to conceive the idea of multiple hegemonic masculinities. Women's position within media power structures and media representation of women is persistent concerns in every society because negative stereotyping and lack of female input both reflect and reinforce wider gender inequalities. Films, indeed in the most effective manner maintain the diffusion of traditional female gender roles, which women are depicted in culture and society. The study of the images of women in cinema were a central concern of the second wave feminism of the 1960s and 1970s, criticizing women's image in film and women's roles in film industry.

What is Masculinity? : The term "masculinity" not only refers to the binary opposition to femininity but may also refer to the tropes of sexual difference. To understand the contemporary notions to masculinity, one needs to understand the contemporary formations of gender relations. The cultural construction of masculinity is considered as the binary opposite of the term femininity. In the dominant formulation of this binary relation, the term masculinity enjoys a position of superiority over the term femininity. The binary between male/female follows the binary between knowledge and experience, reason and emotion etc. To understand the dialogue between the feminist politics and the representation of masculinity in Hindi cinema, one needs to address the notion of masculinity within

feminist discourse. Sex and gender are two pivotal terms. The term sex is biologically determined and the term gender is culturally constituted. Thus, the feminist politics challenge the cultural construction of masculinities and femininities without the questioning of the biological sex. It is important to understand that while the difference between masculinity and femininity is a crucial element for feminism of equality, the difference between each sexual being is important for feminism of difference. The historical and geographical difference among women not only addresses the difference between women across the culture but also within a single culture. Here difference lies within political sameness. According to Elizabeth Grosz "difference resists the homogenisation of separate political struggles/ in so far as it implies not only women's differences from men , and from each other oppressed groups"(Grosz:2002,p94). Further she argues, "Struggles around the attainment of women's autonomy imply that men's struggles against patriarchy, while possibly allied with women's in some circumstances, cannot be identified with them. In acknowledging their sexual specificity, men's challenge to patriarchy is necessarily different from women's, which entails producing an identity and sexual specificity for themselves"(Grosz:2002,p94). Following this tradition of understanding, my work on masculinity would not only take account of the difference within each representation of masculinities of but world would propose a distinct politics for men.

What is hegemonic masculinity? : A common misunderstanding of hegemonic masculinity is when the concept is used to refer to boys or men behaving badly, or to refer to 'alpha male'. While in some contexts the concepts refers to men engaging in toxic practices, including physical violence. Such practices are not always the defining characteristics. Cultural ideals of masculinity need not confirm to the

personalities of actual men or the realities of everyday achievements of men.

Trujillo (1991) expanded the definition of hegemonic masculinity by identifying five major features that define when masculinity is hegemonic in media culture. These are 1 'when power is defined in terms of physical force and control' (particularly in representation of the body), 2) when it is defined through occupational achievements in an industrial and capitalistic society, 3) when it is represented in terms of familial patriarchy, 4) when it is symbolised by daring, romantic frontiersmen, 5) when heterosexually defined and centred on the representation of the phallus. (Trujillo 1991 pp 291-2)

Representation of Hegemonic Masculinity in Film and Media: Local or regional equivalents of the male icons created by Hollywood now dominates local or regional film and television industries in other parts of the world, from India's Bollywood to Nigeria's Nollywood. Adding to this inventory of images are the music video industry and the widespread practice in advertising to stress gender difference implicitly and even explicitly reaffirming the natural dissimilarities of males and females. And then there the inescapable military and sports symbolism proliferate in all forms of media including films and video games all enhancing the association of masculinity with 'ideal masculinity'. Gray and Ginsberg states that, women's rise in power has created a crisis in masculinity all over the world. Particular in cultures in which the traditional role of bread winner and protector has declined. The pursuit of masculinity has become one of the few ways to left for men to exhibit their masculine selves.

By helping to differentiate masculinity from femininity, images of masculine aggression and violence- including violence against women- afford young males across class, race and geographical boundaries a degree of self-respect and 'security' within the more socially valued masculine role. In many parts of the world, magazine and television advertisements aimed at men rife with advertisements featuring violent male icons such as cricket players, big fisted boxers, and military figures. And the past 20 years has seen a mushrooming of advertisements for products designed to help men develop muscular physiques- from weight training machines to

nutritional supplements and services to enhance their muscles. These advertisements exploit men's feeling of not being big, strong, or violent enough by promising to provide them with the products that will enhance these qualities. The image of muscular male is hegemonised in Indian films where the place of women has always been a secondary and subordinate. Patriarchy in the society has been reflecting in the films and other media forms. Women have always portrayed in the films as an object of lust and beautification. Females are being represented as dependent on males and needs to be taken care of.

Conclusion: Being a man in society is as difficult as being a woman which is process that carries big responsibilities and burdens. Men have been socialising with a numbers of codes in society since they were born. The socialization which started in the family at first continues with other ideological apparatus of the state. Mass media such as films, television are effective on this process. Masculinity does not exist on its own. Although their ideal masculinity characteristics change over time. Men can appear in society with these qualities. Masculinity which is developed with hegemony notion generated by Gramsci refers to the hierarchical relations among the different masculinities. Multiple masculinities by Connel tell that gender has been generated with different ways in different cultures and different eras, particularly in culture such as at a school or a workplace we may encounter with these masculinities. As a result it has been found that male representation in films and television are produced with similar myths, symbols, metaphor, and messages, similar gender languages are used in different media, and fictional male characters in cinema and television have common characteristics.

References:

1. Connel R. W. & Messerschmidt J. W.(2005). *Hegemonic Masculinity: Rethinking the Concept. Gender and Society*19(6)
2. Whannel Garry 2002. *Media sport stars: Masculinities and Moralities*. London Routledge
3. Butler Judith.(1999) *Gender Trouble: feminism and the subversion of Identity*, 2nd edition. United States: Routledge.
4. Gabriel Karen.(2010) *Melodrama and the Nation- Sexual Economics of Bombay Cinema 1970-2000*.
5. Raewyn C.(1987). *Gender and Power: the person and sexual politics*, CA: Stanford University Press

Domestic Violence against Women

Dr. Vinayak Sakharkar, Head of Dept. (Sociology), Kumbhalkar Social Work Eve, College, Nagpur

---

Introduction: Domestic violence can be described as the power misused by one adult in a relationship to control another. It is the establishment of control and fear in a relationship through violence and other forms of abuse. This violence can take the form of physical assault, psychological abuse, social abuse, financial abuse, or sexual assault. The frequency of the violence can be on and off, occasional or chronic.

The Protection of Women from Domestic Violence Act, 2005 says that any act, conduct, omission, or commission that harms or injures or has the potential to harm or injure will be considered domestic violence by the law. Even a single act of omission or commission may constitute domestic violence – in other words, women do not have to suffer a prolonged period of abuse before taking recourse to law. The law covers children also.

Domestic violence is perpetrated by, and on, both men and women. However, most commonly, the victims are women, especially in our country. Even in the United States, it has been reported that 85% of all violent crime experienced by women are cases of intimate partner violence, compared to 3% of violent crimes experienced by men. Thus, domestic violence in Indian context mostly refers to domestic violence against women.

Domestic violence is the most common form of violence against women. It affects women across the life span from sex selective abortion of female fetuses to forced suicide and abuse, and is evident, to some degree, in every society in the world.

The World Health Organization reports that the proportion of women who had ever experienced physical or sexual violence or both by an intimate partner ranged from 15% to 71%, with the majority between 29% and 62%.

India's National Family Health Survey-III, carried out in 29 states during 2005-06, has found that a substantial proportion of married women have been physically or sexually abused by their husbands at some time in their lives. The survey indicated that, nationwide, 37.2% of women "experienced violence" after marriage. Bihar was found to be the most violent, with the abuse rate against married women being as high as 59%. Strangely, 63% of these incidents were reported from urban families rather than the state's most backward villages. It was

followed by Madhya Pradesh (45.8%), Rajasthan (46.3%), Manipur (43.9%), Uttar Pradesh (42.4%), Tamil Nadu (41.9%), and West Bengal (40.3%).

The trend of violence against women was recently highlighted by the India's National Crime Records Bureau (NCRB) which stated that while in 2000, an average of 125 women faced domestic violence every day, the figure stood at 160 in 2005.

A recent United Nation Population Fund report also revealed that around two-thirds of married women in India were victims of domestic violence. Violence in India kills and disables as many women between the ages of 15 and 44 years as cancer and its toll on women's health surpasses that of traffic accidents and malaria combined.

Even these alarming figures are likely to be significantly under estimated given that violence within families continues to be a taboo subject in both industrialized and industrializing countries.

Domestic violence: Domestic violence against women is an age old phenomenon. Women were always considered weak, vulnerable and in a position to be exploited. Violence has long been accepted as something that happens to women. Cultural mores, religious practices, economic and political conditions may set the precedence for initiating and perpetuating domestic violence, but ultimately committing an act of violence is a choice that the individual makes out of a range of options. Although one cannot underestimate the importance of macro system-level forces (such as cultural and social norms) in the etiology of gender-based violence within any country, including India, individual-level variables (such as observing violence between one's parents while growing up, absent or rejecting father, delinquent peer associations) also play important roles in the development of such violence. The gender imbalance in domestic violence is partly related to differences in physical strength and size. Moreover, women are socialized into their gender roles in different societies throughout the world. In societies with a patriarchal power structure and with rigid gender roles, women are often poorly equipped to protect themselves if their partners become violent. However, much of the disparity relates to how men-dependence and fearfulness amount to a cultural disarmament. Husbands who batter wives typically feel that they are

exercising a right, maintaining good order in the family and punishing their wives' delinquency - especially the wives' failure to keep their proper place.

Domestic Violence and its Health Implications:

Violence not only causes physical injury, it also undermines the social, economic, psychological, spiritual and emotional well-being of the victim, the perpetrator and the society as a whole. Domestic violence is a major contributor to the ill health of women.

It has serious consequences on women's mental and physical health, including their reproductive and sexual health. These include injuries, gynecological problems, temporary or permanent disabilities, depression and suicide, amongst others.

"Many forms of verbal and psychological abuse appear relatively harmless at first, but expand and grow more menacing over time, sometimes gradually and subtly. As victims adapt to abusive behavior, the verbal or psychological tactics can gain a strong 'foothold' in victims' minds, making it difficult for them to recognize the severity of the abuse over time." (Witness Justice, MA, USA)

These physical and mental health outcomes have social and emotional sequelae for the individual, the family, the community, and the society at large.

Over both the short term and long term, women's physical injuries and mental trouble either interrupts, or ends, their educational and career paths leading to poverty and economic dependence. Family life gets disrupted which has a significant effect on children, including poverty (if divorce or separation occurs) and a loss of faith and trust in the institution of the family. These sequelae not only affect the quality of life of individuals and communities, but also have long-term effects on social order and cohesion.

In India, one incident of violence translates into the women losing seven working days. In the United States, total loss adds up to 12.6 billion dollars annually and Australia loses 6.3 billion dollars per year.

The physical health consequences of domestic violence are often obscure, indirect and emerge over the long term. For example, women who were subject to violent attacks during childhood are bothered by menstrual problems and irritable bowel syndrome in later life.

Domestic violence and reproductive health:

There is enough evidence to support that higher reproductive morbidity is seen among women experiencing domestic violence. Studies conducted in

North India have shown elevated odd's ratio of gynecological symptoms, while comparing women with husbands reporting no domestic violence and women who experienced physical and sexual violence. It may be attributed to the fact that abusive men were more likely to engage in extra marital sex and acquire STDs, thereby placing their wives at risk of acquiring STDs. There was also lesser condom use reported among such men. These make women more susceptible to HIV infection, and the fear of violent male reactions, physical and psychological, prevents many women from trying to find out more about it, discourages them from getting tested and stops them from getting treatment.

Studies in the northern state of Uttar Pradesh have also shown that unplanned pregnancies are significantly more common among wives of abusive men. Besides this, research has shown that battered women are subject to twice the risk of miscarriage and four times the risk of having a baby that is below average weight. In some places, violence also accounts for a sizeable portion of maternal deaths.

Reproductive health care that incorporates domestic violence support services is needed to meet the special needs of abused women.

Psychological and emotional violence:

Psychological and emotional violence covers "repeated verbal abuse, harassment, confinement and deprivation of physical, financial and personal resources".

Quantifying psychological abuse is extremely difficult, and very few studies have been conducted to establish prevalence rates of this type of violence. Qualitative studies that have been undertaken conclude that it is just as damaging to one's health to be continuously psychologically abused as it is to be physically abused. Undermining an individual's sense of self-esteem can have serious mental and physical health consequences and has been identified as a major reason for suicide. For some women, the incessant insults and tyrannies which constitute emotional abuse may be more painful than the physical attacks because they effectively undermine women's security and self-confidence.

Violence against women has a far deeper impact than the immediate harm caused. It has devastating consequences for the women who experience it and a traumatic effect on those who witness it, particularly children.

Impact of Domestic Violence on Children:

Children who witness domestic violence may develop

serious emotional, behavioral, developmental, or academic problems.

As they develop, children and teens that grows up with domestic violence in the household are: more likely to use violence at school or community in response to perceived threats. More likely to attempt suicide. more likely to use drugs. More likely to commit crimes, especially sexual assault. More likely to use violence to enhance their reputation and self-esteem. More likely to become abusers in later life.

Economic dependence has been found to be the central reason. Without the ability to sustain them economically, women are forced to stay in abusive relationships and are not able to be free from violence. Due to deep-rooted values and culture, women do not prefer to adopt the option of separation or divorce. They also fear the consequences of reporting violence and declare an unwillingness to subject themselves to the shame of being identified as battered women. Lack of information about alternatives also forces women to suffer silently within the four walls of their homes.

Some women may believe that they deserve the beatings because of some wrong action on their part. Other women refrain from speaking about the abuse because they fear that their partner will further harm them in reprisal for revealing family secrets.

Violence against women is a violation of basic human rights. It is shameful for the states that fail to prevent it and societies that tolerate and in fact perpetuate it. It must be eliminated through political will, and by legal and civil action in all sectors of society.

Addressing Domestic Violence: An effective response to violence must be multi-sectorial; addressing the immediate practical needs of women experiencing abuse; providing long-term follow up and assistance; and focusing on changing those cultural norms, attitudes and legal provisions that promote the acceptance of and even encourage violence against women, and undermine women's enjoyment of their full human rights and freedoms. The health sector has unique potential to deal with violence against women, particularly through reproductive health services, which most women will access at some point in their lives. However, this potential is far from being realized. Few doctors, nurses or other health personnel have the awareness and the training to identify violence as the underlying cause of women's health problems.

The health sector can play a vital role in preventing violence against women, helping to identify abuse early, providing victims with the necessary treatment and referring women to appropriate care. Health services must be places where women feel safe, are treated with respect, are not stigmatized, and where they can receive quality, informed support. A comprehensive health sector response to the problem is needed, in particular addressing the reluctance of abused women to seek help

Role of Public health personnel: Domestic violence against women has been identified as a public health priority. Public health personnel can play a vital role in addressing this issue. Since violence against women is both a consequence and a cause of gender inequality, primary prevention programs that address gender inequality and tackle the root causes of violence are all essential. Public health workers have a responsibility to build awareness by creating and disseminating materials and innovative audio-visual messages, which project a positive image of girl child and women in the society. An integrated media campaign covering electronic, print and film media that portrays domestic violence as unacceptable is the need of the hour. The role of increasing male responsibility to end domestic violence needs to be emphasized. Programs are required which intend to address battered women's needs, including those that focus on building self-efficacy and livelihood skills. The significance of informal and local community networks should be acknowledged in this regard. The survivors of domestic violence can be involved in program planning and implementation in order to ensure accessibility and effectiveness. Rather than spotlighting women as victims in non-negotiable situations, they should be portrayed as agents capable of changing their own lives. The public health experts have a vital role to play in networking with NGOs and voluntary organizations and creation of social support networks. The public health experts have a potential to train personnel specialized to address the needs of victims of domestic violence. In the field of research, public health personnel can contribute by conducting studies on the ideological and cultural aspects which give rise to and perpetuate the phenomenon of domestic violence. Similarly, the execution and impact of programs must be assessed in order to provide the necessary background for policy-making and planning. However, the health sector must work with all other sectors including education, legal and

judicial, and social services. India implemented its first law aimed at tackling domestic violence (*The Protection of Women from Domestic Violence Act, 2005*) to protect the rights of women who are victims of violence of any kind occurring within the family and to provide for matters connected therewith or incidental thereto. It also defines repeated insults, ridiculing or name-calling, and demonstrations of obsessive possessiveness and jealousy of a partner as domestic violence. The big challenge in front now is to enforce it in true sense. "A law is as good as its implement ability, despite the lofty aspirations. The responses to the enactment are polarized, with one section fearing misuse by an elite class in metro cities and another segment predicting its futility for the mass of rural women saddled with the yoke of patriarchy to which courts are as yet alien" A bill alone will not help in preventing domestic abuse; what is needed is a change in mindsets.

Concerted and co-ordinated multi-sectorial efforts are key methods of enacting change and responding to domestic violence at local and national levels. The Millennium Development Goal regarding girls' education, gender equality and the empowerment of women reflects the international community's

recognition that health, development, and gender equality issues are closely interconnected.

Hence the responses to the problem must be based on integrated approach. The effectiveness of measures and initiatives will depend on coherence and coordination associated with their design and implementation. The issue of domestic violence must be brought into open and examined as any other preventable health problem, and best remedies available be applied.

References:

1. Agnes F., *Domestic violence act - A portal of hope*. Combat Law. 2005.
  2. Burlon B, *Justice, and Human Rights: Centre for Development and Population Activities*. Washington DC: 2000.
  3. WHO, *Multi country study on Women's health and domestic violence against women*. Geneva: World Health Organization; 2007.
  4. Martin S L, *Sexual behaviors and Reproductive health outcomes: Associations with wife abuse in India*. JAMA. 1999.
  5. 5. National center *Domestic violence: Older women can be victims too. On elder abuse*. Washington DC:2005
  6. 6. Stephenson R., *Domestic violence and symptoms of gynecological morbidity among women in North India*. Plan Perspex. 2006
  7. 7. Zimmerman C. *Plates in a basket will rattle: Domestic violence in Cambodia: The Asia Foundation*; 1994.
-

Reading Revolution, Vision & Mission

Dr. Prashant S. Pagade, Librarian, Vidarbha Arts & Com. College, Lakhani Dist. Bhandara M. 7588770820

Abstract: Reading is means of seeking knowledge, information, or entertainment through the written words. Reading is said to be a means of language acquisition. Communication and sharing information ideas. It is an activity that helps in the development of the brain and a building block for learning in any educational setting. Developing a good reading culture in central and bedrock to the attainment any success in education. In digital era reading of books is in hand just because of reading revolution.

Key Words: Reading Revolution, Vision.

Introduction: - Reading is perfect interaction between ocular function and interpretive factors. One interprets that he reads in the light of his background, associate it with past experiences and projects beyond it in terms of ideas, judgments, application, and conclusions. Reading is means for learning seeking knowledge to illustrate Bacon it is the knowledge gained through the study by means of reading and understanding the world by other means makes the man perfect. To him studies have three different purposes one: for Pleasure; for ornament i.e. to get degrees etc.; for practice and profession.

Reading is not a natural act, there are no reading genes, and rather it is a cultural activity that has. for the current demanding era of globalization the people who like reading is the nation's most valuable asset as their future life depends on what they are learning today. It expands our minds and broadens our perspectives. It opens up new worlds. Reading is an art. It is more than just comprehending words on paper. Reading stimulates imagination encourages quick learning, and Present and future generation are at risk of goings from expands horizons. It encourages imagination and curiosity. Reading enhances acquisition of life and creates a new ideas and opinion are introduced. Theories are proven or discovery in its most basic element.

Reading Revolution: - Annotating puts actively and immediately in a "dialogue" with an author and the issues and ideas that encounter in a written text. The first reading revolution that occurred as a result of the invention and spread of the press. Scholars who have claimed that printing led to the first reading and Walter Ong. Rolf Engelsing has argued of the existence of a reading revolution. Until 1750, people began to read "extensively" finding as many books as they could, increasingly reading them alone. Reading was a solitary silent process only for the educated elite who could afford to purchase books. For the rest of the population as Danton pointed out reading was a

social activity took place in workshop, sheds and hostelry while children played, women sewed and men repaired tools.

Leisure Reading Revolution: - In the 18th Century Gutenberg invention become commercialized and industrialized. Sociologist Wendy Griswold pointed out that during the height of the industrial revolution reading became a extensive leisure activity as the postindustrial information Society developed, reading became necessary for many occupations in the skilled labor force. Leisure reading also known as recreational reading Pleasure reading free voluntary reading, and independent reading, is independent, self-selected reading of a continuous text for a wide range of personal and social purposes. It can take place in and out of school, at any time. Leisure reading is a proportion of the amount of time that is spends reading, as a part of the amount of time daily devoted to leisure activities outside of work or school. In terms of reading materials, books, magazines, and newspapers only were considered part of the total reading count. The reading students choose to do on their own, as opposed to reading that is assigned to them, also referred to as voluntary reading. Spare time reading, recreational reading independent reading outside of school, and self-selected reading, Leisure reading, leisure reading involves personal choice, choosing what one wants to read and reading widely from a variety of sources not just books. The term leisure reading as inclusive of fiction reading pleasure reading and recreational reading, The definition includes the selective reading of fiction, nonfiction, graphic novel, comic books, newspaper magazines, and online reading done leisure time activity. It also includes audio-books, just as it includes any sort of reading aloud, whether oral reading done by parents to children or one adult reading an audio-book to a listener. Leisure reading includes silent reading and aloud, as comprehension are important parts of leisure reading or have some level of responsibility in

choosing the text. Book group member also have the choice to read the text and the choice to attend the meeting and participate in the discussion.

Digital Revolution: - The second revolution came with the invention of e-books and e-readers. It is clear that the revolution in e-books is only just beginning. It is pretty clear that more e-books will be read in future as out- of book in the past year. According to a new study by the pew internet project. What's more, readers of e-books read an average of 10 books more per year than readers of print books. Devices such as kindle and pad are changing the way we think about books.

Mobile reading revolution: - Mobile phones are causing a reading revolution UNESCO is pointing to a "mobile reading revolution" in developing countries after a year-long study found that adults and children are increasingly reading multiple books and stories on their phones. The study, says UNESCO in its report, found that "people read more when they read on mobile devices, that they enjoy reading more, and that people commonly read books and stories to children from mobile devices." Mobile technology has the power to boost reading habit. Mobile devices can help people develop, sustain, and enhance their literacy skills. This is important because literacy opens the door to life-changing opportunities and benefits. Reasons given by respondents for reading on mobiles were convenience affordability and luck of access to books. Mobile reading is a "huge tool of empowerment for women. Men use mobiles for reading most but the most active readers are women. Part of the high value placed on reading may have something to do with the intellectual. We work in

countries where there is a serious shortage of books but where cell phones are plentiful. We are hoping people will realize the potential of mobile reading and that governments and partners will get behind not only us but other organization using mobile technology to help provide learning and books, and help improve literacy skills.

Conclusion: - The most important thing to understand about digital technology is that is a tool rather than an identity. It is not suited to every situation. The practice of reading helps to strengthen literacy proficiency. The more you read the better reader you become. A significant co-relation exists between the frequency of reading books and literacy levels, similarly student. Who read of write a letter in their leisure time at home score significantly better on literacy scores? There are two aspects of reading books on paper. It doesn't take heat from the hands and fingers as readily as does plastic. Books are simply warmer and consequently more comfortable to hold. Tablets demand a precise touch, sloppy fingering cause mischief. Pages of the books are thumbed, flapped and ruffled and ruffled without fear.

Reference

1. Alvermann, D. (2001). *Reading adolescents' reading identities: Looking back to see ahead Journal of Adolescents and Adult Literacy*,44 (8),676-690
  2. Greaney, V. (1980) "Factors related to the amount and type of leisure reading. " *Reading Research Quarterly*, 15:3, 337-357
  3. Hughs-Hassell, S; & Rodge, P. (2007, September) *The Leisure Reading Habits of Urban Adolescents. Journal of Adolescent & Adult Literacy*,51 (1), 22-33
  4. Knulst, W, & Kraaykamp, G. (1998) "Trends in leisure reading: forty Years of research on reading in the Netherlands." *Poetics*, 26:1 (September) 21-4
-

खेल का महत्व और संस्थागत प्रमुख की भूमिका

डॉ. मोहम्मद एजाज शेख, शारीरिक शिक्षा विभाग प्रमुख, डी. बी. सायंस कॉलेज, गोंदिया जि. गोंदिया.

संक्षेपः— यह एक स्थापित तथ्य है कि प्रत्येक मनुष्य के लिए, खुशहाल जीवन जीने के लिए अच्छे स्वास्थ्य को बनाए रखने के लिए खेल ऑक्सीजन के लिए दूसरे स्थान पर है। खेल की भूमिका अन्य पाठ्यतर गतिविधियों के बीच महत्वपूर्ण स्थान रखती है। इस संबंध में, शैक्षणिक संस्थान एक नाविक के रूप में कार्य करते हैं, जिनका युवाओं पर प्रभाव समाज में बहुत मायने रखता है। ये संस्थान समुदाय में खेल के महत्व को उजागर करने के लिए जिम्मेदार हैं। खेल की गतिविधियों के लिए, एक पर्याप्त जगह की आवश्यकता होती है जो विशेष रूप से शहरी क्षेत्रों में उपलब्ध नहीं है। शैक्षणिक संस्थान इस समस्या का समाधान प्रदान करते हैं क्योंकि उनके पास इस तरह की गतिविधियों को आगे बढ़ाने के लिए उनके अधिकार क्षेत्र में विशाल आधार हैं। इस संदर्भ में, शैक्षणिक संस्थान के प्रमुख की अपने संबंधित संस्थान में खेलों का नेतृत्व करने और उन्हें व्यवस्थित करने में महत्वपूर्ण भूमिका होती है। इन संस्थानों में, दैनिक, साप्ताहिक, मासिक और वार्षिक आधार पर खेल आयोजित करने के लिए अलग-अलग फंड हैं। संस्था के प्रमुख की चिंताओं और हितों को पाठ्यतर गतिविधियों विशेषकर खेल को संस्थागत बनाने के लिए बहुत महत्वपूर्ण है।

कुंजी शब्द: खेल, संस्था प्रमुख की भूमिका, खेल का महत्व.

प्रास्ताविकः— इंसान का शरीर बहुत ही कीमती है इसकी हिफाजत करना हमारी जिम्मेदारी है। स्वस्थ शरीर में स्वस्थ दिमाग रहता है। शिक्षा के साथ साथ खेल से मनुष्य का सर्वांगीण विकास होता है। खेल से मनुष्य का शरीर स्वस्थ रहता है। मनुष्य चुस्त एवं फुर्तीला रहता है। खेल मनुष्य के व्यक्तित्व को विकसित कर उसमें निखार लाता है। खेलते वक्त इंसान दुनिया की सारी चिंताओं को भूल जाता है। खेल मनुष्य को नियमों का पालन करना सिखाता है, अनुशासित करता है। खेल मनुष्य के जीवन में उच्च आदर्शों का निर्माण करता है एवं उच्च सिद्धांतों पर कायम रहना सिखाता है। मनुष्य के जीवन की सफलता के लिए शारीरिक, मानसिक और आध्यात्मिक तीनों शक्तियों का विकास होना आवश्यक है।

शिक्षा का अभिप्राय केवल पुस्तकों का ज्ञान अर्जित करना ही नहीं, अपितु शिक्षा का उद्देश्य व्यक्ति के मानसिक विकास के साथ-साथ उसके शारीरिक विकास की ओर भी ध्यान देना है। अच्छे स्वास्थ्य के लिए खेल-कूद का महत्व किसी से कम नहीं। यदि शिक्षा से बुद्धि का विकास होता है तो खेलों से शरीर का। ईश्वर ने मनुष्य को शारीरिक, मानसिक तथा आत्मिक—तीन शक्तियाँ प्रदान की हैं। जीवन में सफलता प्राप्त करने के लिए इन तीनों का संतुलित रूप से विकास होना आवश्यक है। शिक्षा तथा खेल एक-दूसरे के पूरक हैं। एक के बिना दूसरा अपंग है। शिक्षा यदि परिश्रम, लगन, संयम, धैर्य तथा भाईचारे का उपदेश देती है तो खेल के मैदान में विद्यार्थी इन गुणों को वास्तविक रूप में अपनाता है। जैसे कहा भी गया है— 'स्वस्थ शरीर में ही स्वस्थ मस्तिष्क का निवास होता है।' व्यक्तित्व विकास में जितना महत्व शिक्षा का है उतना ही महत्व खेलों का भी है। शारीरिक व मानसिक रूप से स्वस्थ व्यक्ति ही शिक्षार्जन का लाभ उठा सकता है और इसके लिए खेलों को जीवन से जोड़ने की जरूरत होती है और यह जरूरत स्कूल, कॉलेजों के संस्थाप्रमुख अपने अपने स्कूल, कॉलेजों में छात्रों को खेल की सुविधा उपलब्ध कराके पूरी कर सकते हैं। इसी संदर्भ में खेलों का महत्व बढ़ाने में संस्थागत प्रमुख की भूमिका महत्वपूर्ण होती है।

इस दुनिया की स्थापना के बाद से, भोजन मानव के स्वास्थ्य के रखरखाव के लिए मानव प्रकार के लिए पहली प्राथमिकता थी।

जैसे-जैसे समय बीतता गया लोग भोजन और स्वास्थ्य के अलावा विभिन्न गतिविधियों में व्यस्त हो गए, खेल उनके आराम का प्रमुख विकल्प बन गया। इस संबंध में, खेल लोगों के लिए प्रकृति और पर्यावरण की महारत बढ़ाने के लिए एक उपयोगी तरीका है। खेल का इतिहास हमें सामाजिक परिवर्तनों और खेल की प्रकृति के बारे में बहुत कुछ सिखा सकता है। लगता है कि खेल में बुनियादी मानव कौशल को शामिल किया जा रहा है और उनकी उपयोगिता के लिए व्यायाम किया जा रहा है, समानांतर में उनकी उपयोगिता के लिए व्यायाम किया जा रहा है। यह यह भी दर्शाता है कि कैसे समाज ने अपनी मान्यताओं को बदल दिया है और इसलिए नियमों में बदलाव किया है। निश्चित रूप से, जैसा कि हम इतिहास में आगे जाते हैं घटते सबूत, खेल की उत्पत्ति और उद्देश्यों के सिद्धांतों को समर्थन देना मुश्किल बनाते हैं। जब एक अच्छा स्पोर्ट्स मैने संस्थानों का प्रमुख बन जाता है तो एक प्रभावी और कुशल तरीके से ऊंचा प्रदर्शन होगा (हैक्स एंड एकलैंड, १९७६)।

यह अध्ययन समाज के हर सदस्य के सामाजिक और शारीरिक स्वास्थ्य के साथ खेलों के अत्यधिक महत्व और संभावना से संबंधित है। संस्था के प्रमुख की ओर से, जागरूकता और प्रेरणा पहला काम है जो इससे दूर हो जाता है। यह तीन मुख्य भागों में आयोजित किया जाता है, प्रत्येक में साहित्य का एक प्रमुख पहलू होता है। 'पहली बार सबूतों के पूर्वनिर्धारण की समीक्षा करता है जो वर्षों से जमा हुआ है जो एथलेटिक भागीदारी और छात्र-एथलीटों की अकादमिक सफलता के बीच मजबूत और सकारात्मक संबंध का दस्तावेज है।' दूसरा खंड खेल और शिक्षा के बीच इस संबंध के सामाजिक स्रोतों के साथ-साथ कुछ सामाजिक समूहों, विभिन्न प्रकार के खेलों के लिए और विभिन्न प्रकार की स्कूल सेटिंग्स के लिए संबंध भिन्न होता है। 'रिपोर्ट का तीसरा और अंतिम खंड नीति निर्माण, कार्यक्रम डिजाइन और प्रशिक्षण के साथ-साथ भविष्य के अनुसंधान और विश्लेषण के लिए निहितार्थ पर प्रकाश डालता है।' खेल के माध्यम से, लक्ष्य और इरादे शैक्षिक संभावनाओं और चौराहों के एथलेटिक्स (एल्विन और लूथर, १९७७) की संभावनाओं पर ध्यान केंद्रित करना है।

जरूरत है कि खेलों को एक विज्ञान के रूप में माना जाए और इसे सार्वजनिक और निजी दोनों स्तरों पर शैक्षणिक संस्थानों में सोचा और खोजा जाए। 'भागीदारी और शैक्षिक उपलब्धि और संस्था का एक सफल प्रमुख बनना, खेल छात्रवृत्ति में सबसे अधिक चर्चा, बहस और शोध किए गए विषयों में से एक है, खासकर जब कोई खेल और समाज की बातचीत और उनके परिणामों पर केंद्रित सामाजिक वैज्ञानिक अनुसंधान को देखता है'। दर्जनों शोध प्रबंध इस विषय पर लिखे गए हैं और नए अध्ययन और कागजात इस वर्ष की रिपोर्ट में सबसे अच्छे और महत्वपूर्ण हैं जिनकी समीक्षा की जाती है।" (डी बोअर, २०००)।

शैक्षिक संस्थानों में खेल:— स्कूल और कॉलेज स्तर पर, इनडोर और आउटडोर खेलों की वार्षिक प्रतियोगिता होती है। उनमें से एथलेटिक्स, हॉकी, क्रिकेट, फुटबॉल को आउटडोर रखा गया है जबकि बैडमिंटन, वॉलीबॉल, बास्केटबॉल, टेबल टेनिस सूचना और ज्ञान प्रबंधन है। कई कारकों के बीच जो दुनिया में कहीं और अपने समकक्षों से कॉलेजों और विश्वविद्यालयों को अलग करते हैं, इंटरकॉलेजिएट एथलेटिक्स प्रमुख स्थान पर है। विश्वविद्यालय के जीवन के प्रत्येक पर्यवेक्षक को इंटरकॉलेजिएट एथलेटिक्स की व्यापक, सर्वव्यापी संस्था को संलग्न करना होगा जो इतने सारे छात्रों, शिक्षकों, कर्मचारियों, पूर्व छात्रों और दोस्तों को रखता है और पर्याप्त संस्थागत संसाधनों का उपभोग करता है "हांक एंड एकलैंड, १९७६)। कुछ आलोचकों ने संस्थानों के इस प्रमुख को कॉलेज अकादमिक खेल प्रतियोगिता के लिए जुनून के रूप में देखा है जो शरीर अकादमिक के लिए एक अत्यधिक लगाव के रूप में है, जिसे हटाना हर गंभीर व्यक्ति का लक्ष्य होना चाहिए। इंटरकॉलेजिएट खेलों के कुछ पक्ष एथलेटिक प्रतियोगिता को बेहतर उच्च शिक्षा संस्थानों के एक अनिवार्य घटक के रूप में देखते हैं। 'इन मूल्यांकनों में से कोई भी सही नहीं है, क्योंकि शिक्षा संस्थानों में एथलेटिक्स की एक लंबी और स्थायी परंपरा है जो लगभग हर प्रकार की उच्च-शिक्षा संस्थान की गतिविधियों के भीतर एक मौलिक निर्माण का प्रतिनिधित्व करती है और पर्याप्त राजकोषीय और प्रबंधकीय चुनौतियों के सामने इसकी जीवन शक्ति और महत्व को बनाए रखती है। (एल्विन एंड लूथर, १९७७)।

२१ वीं सदी की शुरुआत में, छात्र-संगठित प्रतियोगिताओं के पेशेवर ढांचे और संचालन के लिए इंटरकॉलेजिएट एथलेटिक्स के अनुयायियों की संख्या काफी है। हालांकि, उपलब्ध साहित्य में, इस मुद्दे के बारे में सार्वजनिक आदान-प्रदान इंटरकॉलेजिएट स्पोर्ट्स (बोअर, २०००) के गुणों और हानि के बारे में हाइपरबोलिक तर्क में तेजी से पतित हो जाता है। 'यह माना जाता है कि खेल चरित्र का निर्माण करते हैं, आधुनिक दुनिया में सफलता के लिए आवश्यक प्रशिक्षण प्रदान करते हैं, और टीमवर्क, आत्म-बलिदान, अनुशासन और उपलब्धि के व्यक्तिगत मूल्यों को विकसित करते हैं'। बदले में, अन्य लोग कॉलेज के खेल को अकादमिक जीवन पर एक भ्रष्ट प्रभाव के रूप में देखते हैं जो अच्छे मूल्यों को विकृत करते हैं, छात्रों और खेल प्रशंसकों को जीतने के लिए धोखा देने के लिए सिखाते

हैं, और गुणवत्ता और अखंडता के विश्वविद्यालय के मूल्यों को कमजोर करते हैं। दोनों दृष्टिकोण आंशिक रूप से सही हैं। यहां हमारा उद्देश्य मूल्यों के मुद्दे को सुलझाना नहीं है, बल्कि यह समझना है कि कैसे कुछ सबसे सुरक्षित और अकादमिक रूप से शक्तिशाली अनुसंधान संस्थानों (मार्श और क्लेइटमैन, २००३) में भी खेलकूद को इतनी अधिक दृश्यमान कॉलेजिएट उपस्थिति मिली है।

कॉलेज एथलेटिक्स की कुछ अन्य महत्वपूर्ण विशेषताओं को भी इस शुरुआत से पहचाना गया था। इसी तरह, हॉकी और फुटबॉल अन्य कॉलेज के खेल में अच्छी तरह से रणनीति, कंडीशनिंग, अनुशासन, बलिदान और टीम वर्क के मूल्यों को प्रबलित किया जा सकता है, लेकिन उनका प्रमुख उद्देश्य जीतना रहा। यद्यपि यह स्पष्ट दिखाई दे सकता है, क्योंकि हर कॉलेज खेल जीतने के लिए चुनौतीपूर्ण चुनौती के इस कोड को प्रमुखता से उजागर करता है क्योंकि कॉलेज के खेल के चारों ओर नियम और कानून, एसोसिएशन, चुनौतियां, पैसा, धोखाधड़ी और भ्रष्टाचार, का विकास होता है नायक और पुरस्कार विजेताओं की पहचान करने के उद्देश्य से कार्य करते हैं (लिप्सकॉम्ब, २००६)। 'संगठित खेल एक उच्च शैली और संरचित स्थल में शक्ति, कौशल, रणनीति और प्रतिस्पर्धी मूल्यों का परीक्षण करने का अवसर प्रदान करते हैं, जहां परिणाम स्पष्ट विजेता और हारने वाले पैदा करते हैं'। खेल खुद को बार-बार याद करते हैं, हर बार एक नई शुरुआत से। हम खेल मॉडल के जीवन की प्रतियोगिता को फिर से शुरू नहीं कर सकते हैं, लेकिन हम खेल की अंतहीन प्रक्रिया में विकराल रूप से भाग ले सकते हैं, जहां प्रत्येक एपिसोड, खेल या सीजन नए सिरे से शुरू होता है, जिसमें कोई पूर्वनिर्धारित विजेता या हारने वाला नहीं होता और सफलता की उम्मीद के साथ कम नहीं होता।

खेल का महत्व :— खेल का विनियमन इस प्रकार समुदायों को मजबूत करते हुए खेल को फैलाने और विकसित करने के लिए हर अवसर की उपलब्धियों और उपलब्धि पर शोषण करने का एक प्रयास है। यह पृष्ठभूमि प्रदान करेगा जो एक ऐसे वातावरण का समर्थन करेगा जिसमें सभी नागरिकों, बुनियादी ढांचे और मानव संसाधन विकास में बेहतर भागीदारी और उत्कृष्टता के लिए अभियान को बढ़ावा देने के लिए भागीदारी बढ़ेगी, एक समन्वित खेल नीतियां जो एथलीटों के विकास और उच्च को प्रगति का समर्थन करती हैं। संस्थानों के प्रमुख द्वारा उठाए गए कदमों से खेल विकास के माध्यम से प्रदर्शन और आर्थिक विकास और समृद्धि, खेल और शारीरिक शिक्षा को खेल के विकास और अंतर्राष्ट्रीय सहयोग नीतियों और कानूनों में शामिल किया गया है, यह सुनिश्चित करने के लिए संस्था प्रमुख का नेतृत्व आवश्यक है। खेल विकास लक्ष्यों और राष्ट्रीय विकास की उपलब्धि में खेल की रणनीतिक भूमिका को समाप्त नहीं किया जा सकता है। यह महत्वपूर्ण है कि संस्था समुदायों को मजबूत करने (हांक और एकलैंड, १९७६) को मजबूत बनाने के लिए अर्थव्यवस्था को विविधता लाने और विकसित करने के हर अवसर का दोहन करने में सक्रिय है।

खेल के विषय में संस्था का प्रमुख लक्ष्य निर्धारित करने के लिए प्रतिबद्ध है और सभी स्तरों पर गंभीर और उत्पादक साझेदारी को आमंत्रित करता है ताकि यह सुनिश्चित हो सके कि खेल प्रणाली एक पारदर्शी, सिंक्रनाइज और प्रभावी तरीके से कार्य करती है। यह एक नया दृष्टिकोण है, जो खेल के माध्यम से बढ़ी हुई भागीदारी, आर्थिक विकास और समृद्धि के लक्ष्यों को प्राप्त करने के लिए सभी हितधारकों के बीच साझा नेतृत्व और सहयोग को बढ़ावा देता है और बढ़ाया जाता है, भौतिक और सामाजिक बुनियादी ढांचे और एक अधिक समन्वित और एकीकृत खेल प्रणाली को बढ़ाया जाता है। इस ढांचे को विकसित करने में इसका मतलब होगा कि सभी स्तरों पर मानव पूंजी को मजबूत करने वाली नीतियों पर अधिक जोर देना, शिक्षण संस्थानों में और समुदायों में खेल के विकास पर हमारा मजबूत रिकॉर्ड बनाए रखने और शिक्षा और प्रशिक्षण की गुणवत्ता में सुधार के माध्यम से। संस्था के प्रमुख खेल और पर्यावरण संरक्षण के मुद्दों को काटने और तेजी से जलवायु परिवर्तन से संबंधित उभरते मुद्दों को प्राथमिकता देने के लिए प्रतिबद्ध हैं और खेल और सूचना और ज्ञान प्रबंधन में डोपिंग के खिलाफ दृढ़ रुख जारी रखते हैं। सभी छात्रों के बीच स्वस्थ जीवन शैली और स्वस्थ आदतें और साथ ही विशेष जरूरतों वाले उन व्यक्तियों की पूर्ण भागीदारी के लिए प्रणालीगत बाधाओं को दूर करना। अंत में हमें ऐसी नीतियां बनाने की आवश्यकता है जो संघर्ष के शमन और शांति निर्माण और विकास (एल्विन और लूथर, १९७७) के लिए एक वैध साधन के रूप में खेल के मूल्य को स्वीकार करती हैं।

संस्था के प्रमुख को शारीरिक गतिविधियों, शारीरिक फिटनेस, मानसिक संवारने और सामाजिक संपर्क में योगदान करने वाले सभी प्रकार के खेल, मनोरंजन, संगठित या प्रतिस्पर्धी खेल, सभी स्तरों पर स्वदेशी खेल और खेलों को प्रोत्साहित करना चाहिए। यह दृष्टिकोण खेल के सभी समावेशी धारणाओं पर आधारित है। विकलांग व्यक्तियों के अधिकारों पर अधिवेशन के हस्ताक्षरकर्ता के रूप में, नीति उन सभी स्तरों पर मुख्यधारा की खेल गतिविधियों में विकलांग लोगों के लिए संभव हद तक भागीदारी को बढ़ावा देने और प्रोत्साहित करने की मांग करती है जो भागीदारी, समावेश, नागरिकता के रूप में खेल को स्वीकार करते हैं। मानवीय मूल्यों जैसे प्रतिद्वंद्वी के लिए सम्मान, बाध्यकारी नियमों की स्वीकृति, टीमवर्क और निष्पक्षता “(बोअर, २०००)। संस्था के प्रमुख के बारे में संशोधित खेल नीति एकीकृत और सामंजस्यपूर्ण समन्वय और खेल के प्रशासन के लिए कहता है। शिक्षा संस्थानों में खेल का समन्वय और प्रशासन विकेंद्रीकृत और काफी जटिल है। इसमें सरकारी और गैर-सरकारी, राष्ट्रीय और अंतर्राष्ट्रीय संरचनाओं का मिश्रण शामिल है। सहयोग और समन्वय चुनौतीपूर्ण है और यह हितधारकों के परामर्श में प्रकाश डाला जाने वाला क्षेत्र है और उनके इनपुट की आवश्यकता है। सार्वजनिक संसाधनों में सीमा के कारण खेल नीति के कार्यान्वयन में सर्वोत्तम संभव परिणाम प्राप्त करने के लिए जगह-जगह पर संस्था की शासन प्रणाली बाधित है। इसका परिणाम अभिविन्यास, और मूल्यांकन की

संस्कृति की कथित कमी। एक उद्योग के रूप में खेल का विकास भी चल रहा है (एल्विन और लूथर, १९७७)।

संस्था के प्रमुख ने खेलों को एक क्रॉस कटिंग वाहन के रूप में देखा जाना चाहिए, जो राष्ट्रीय विकास और एक स्वस्थ समाज को प्राप्त करने में योगदान देगा। ‘खेल व्यक्तियों में योगदान देता है। व्यक्तिगत, भावनात्मक, शारीरिक, सामाजिक, सांस्कृतिक और शैक्षणिक विकास, यह नेतृत्व कौशल, रचनात्मक आउटलेट्स के अवसर प्रदान करता है और आम तौर पर जीवन की व्यक्तिगत गुणवत्ता को बढ़ाता है। शारीरिक रूप से सक्रिय होने के लिए, खेल में भागीदारी एक स्वस्थ जीवन शैली को अपनाने और बीमारी की रोकथाम में योगदान करती है। शारीरिक गतिविधि सकारात्मक मानव विकास के लिए मौलिक है और स्वस्थ, लंबे और अधिक उत्पादक जीवन में योगदान करती है। सभी उम्र में खेल और शारीरिक गतिविधियों में भागीदारी से हृदय रोग, कैंसर, मधुमेह, ऑस्टियोपोरोसिस, गठिया और मोटापे और मानसिक स्वास्थ्य विकारों जैसे रोगों का प्रतिरोध बढ़ जाता है। खेलों में निवेश में वृद्धि का मतलब है स्वास्थ्य की गुणवत्ता में वृद्धि और स्वास्थ्य देखभाल की लागत में कमी (मार्श एंड क्लेमैन, २००३)।

संस्था के प्रमुख द्वारा खेल नीति उन कार्यक्रमों के लिए बुलाती है जो एथलीटों के विकास का समर्थन करेंगे और मानसिक स्थिती संवारने के लिए प्रयास करेंगे। उच्च प्रदर्शन वाले एथलीटों के विकास के लिए एक व्यवस्थित, विश्लेषणात्मक और सहयोगी दृष्टिकोण की आवश्यकता भी है। यह नीतिगत लक्ष्यों में से एक है और परामर्शदाता प्रक्रिया में हितधारकों के रूप में अतीत और वर्तमान एथलीटों का इनपुट भी महत्वपूर्ण है। स्पोर्ट प्रोफेशन बढ़ रहे हैं और अब कई गैर-पारंपरिक क्षेत्र हैं जैसे कि, सुविधाएं प्रबंधन, खेल सुविधाओं का निर्माण, मनोवैज्ञानिक, खेल चिकित्सा पेशेवर और कई अन्य क्षेत्र खेलों के विकास के लिए और एक उच्च प्रदर्शन कार्यक्रम के विस्तार और स्थिरता सुनिश्चित करने के लिए ये सभी महत्वपूर्ण हैं।

स्थानीय और राष्ट्रीय दोनों स्तरों पर शैक्षिक संस्थान, खेल के लिए पर्याप्त और प्रभावी प्रशासनिक संस्थान प्रदान करते हैं। पेशेवर एथलीट के समग्र विकास की सुविधा वाले बहु-उपयोगी मनोरंजक और प्रतिस्पर्धी खेल, सहायक सुविधाओं और सेवाओं के लिए नए और उन्नत सामुदायिक सुविधाओं की सख्त आवश्यकता है। खेल संस्थानों को अपनी सुविधाओं को उन्नत करने के लिए अतिरिक्त सहायता प्रदान करने के लिए खेल विकास फाउंडेशन को एक बढ़े हुए आवंटन के साथ प्रदान किया जाना चाहिए। स्कूलों और समुदायों में शारीरिक शिक्षा और संगठित खेल कार्यक्रम बढ़ाए जाने चाहिए।

खेल अकादमियां अंतरराष्ट्रीय खेल के लिए उच्चतम मानकों के भीतर स्थापित और संचालित हो रही हैं। प्रमाणीकरण और एक प्रतियोगिता आधारित और शिक्षा प्रशिक्षण कार्यक्रम की शुरुआत सहित खेल कर्मियों के प्रशिक्षण के लिए अंतर्राष्ट्रीय सर्वोत्तम प्रथाओं को अपनाना आज जरूरी हो गया है। अन्य तृतीयक संस्थान अब खेल विकास कार्यक्रमों की शुरुआत करके अपने पाठ्यक्रम को

मजबूत करने में लगे हैं। संस्था के प्रमुख को सिद्धांतों और मानकों के पालन और सुविधा के लिए आवश्यक उपकरण और स्वायत्तता प्रदान की गई है जो जवाबदेही और पारदर्शिता के आधार हैं। सरकार को उम्मीद है कि खेल संगठन उच्चतम नैतिक मानकों का पालन करेंगे क्योंकि यह भी मांग करता है कि समाज के शासन में समग्रता है। सरकार को उम्मीद है कि निजी क्षेत्र, पेशेवर संघ, सूचना और ज्ञान प्रबंधन, अंतरराष्ट्रीय संगठन इन सिद्धांतों का पालन करेंगे।

निष्कर्ष :- खेल के विकास और भविष्य के विकास के लिए नवीन और रचनात्मक सोच की आवश्यकता है। इसके लिए निर्भीक और निडर नेतृत्व और यथास्थिति से परे जाने की इच्छा की आवश्यकता है। अवसर और संभावनाएं असीम लगती हैं। हालांकि, आर्थिक रूप से चुनौतीपूर्ण समय में दुर्लभ संसाधनों के लिए प्रतिस्पर्धा, कुछ हद तक खेल के विकास की दिशा को परिभाषित करता है। खेल के प्रति उनकी मजबूत भावना और महान प्यार वाले लोग सबसे बड़ी प्राकृतिक संपत्ति प्रदान करते हैं। खेल विकास में संस्था के प्रमुख के सुरक्षात्मक आयाम एक स्थायी प्रक्रिया हो सकती है जो नेतृत्व का निर्माण करती है, स्वस्थ व्यवहार और जीवन शैली के साथ-साथ समुदायों के बीच शांतिपूर्ण सह-अस्तित्व का समर्थन करती है। खेल का उपयोग सरकारी और गैर-सरकारी संगठनों, व्यवसायों, शैक्षणिक संस्थानों, खेल संघों और अन्य संस्थानों द्वारा व्यवस्थित रूप से गरीबी को कम करने, शांति का निर्माण, संघर्ष को कम करने और समुदायों के भीतर धन बनाने के लिए किया जा सकता है। खेल हमारे युवाओं के विकास के लिए आवश्यक है।

खेल युवा व्यक्तियों को एक-दूसरे के संपर्क में लाता है और तनाव और तनाव से मुक्ति का काम करता है। यह शैक्षणिक उन्नति और सामाजिक गतिशीलता के लिए एक महत्वपूर्ण अवसर भी है। संक्षेप में खेलों का महत्व बढ़ाने में संस्थागत प्रमुख की भूमिका महत्वपूर्ण है।

References:-

1. Hanks, Michael and Bruce Eckland. (1976). *Athletics and social participation in the educational attainment process. Sociology of Education*, 49, 271-294.
2. Alwin, Duane F. and Luther B. Otto. (1977). *Athletics, aspirations, and attainments. Sociology of Education*, 50 (2), 102-113.
3. Coleman, J. S. (1991). *Sport as an educational tool. School Sports and Education*, (Chicago: University of Chicago), National conference issue, 3-5.
4. De Boer, H. (2000). "Institutional governance: consequences of changed relationships between government and university", paper presented to an OECD/IMHE seminar, Tokyo, 2000.
5. Marsh, H. W., & Kleitman, S. (2003). *School athletic participation: Mostly gain with little pain. Journal of Sport & Exercise Psychology*, 25(2), 205-228.
6. Lipscomb, S. (2006). *Secondary school extracurricular involvement and academic achievement: A fixed effects approach. Economics of Education Review*, 26(4), 463-472.
7. Hughes, R., and Coakley, J. (1991). *Positive deviance among athletes: The implications of over conformity to the sport ethic. Sociology of Sport Journal*, 8(4), 307-325.

दहेज प्रथा एक गंभीर समस्या

प्रा. अनिलकुमार हनुमानदास गुप्ता, समाजशास्त्र विभाग, जि. के. कला व विज्ञान महिला महाविद्यालय, कावराबांध तह. सालेकसा जि. गोंदिया

प्रस्तावना :- भारतीय समाज में अनेक प्रथाएं प्रचलित हैं। जिसमें से एक दहेज प्रथा भी है। पहले इस प्रथा के प्रचलन में भेट स्वरूप बेटी को उसके विवाह पर उपहार स्वरूप कुछ दिया जाता था परंतु आज दहेज प्रथा एक बुराई का रूप धारण करती जा रही है। दहेज के अभाव में योग्य कन्याएं अयोग्य वरों को सौंप दी जाती हैं। लोग धन देकर लड़कियों को खरीद लेते हैं। ऐसी स्थिति में पारिवारिक जीवन सुखद नहीं बन पाता। गरीब परिवार के माता-पिता अपनी बेटियों का विवाह नहीं कर पाते क्योंकि समाज के दहेज-लोभी व्यक्ति उसी लड़की से विवाह करना पसंद करते हैं जो अधिक दहेज लेकर आती है।

हमारे देश में दहेज प्रथा एक ऐसा सामाजिक अभिशाप है जो महिलाओं के साथ होने वाले आपराधों चाहे वे मानसिक हो या फिर शारीरिक को बढ़ावा देता है। इस व्यवस्था ने समाज के सभी वर्गों को अपनी चपेट में ले लिया है। अमीर और संपन्न परिवार जिस प्रथा का अनुसरण अपनी सामाजिक और पारिवारिक प्रतिष्ठा दिखाने के लिए करते हैं वहीं निर्धन अभिभावकों के लिए बेटी के विवाह में दहेज देना उनके लिए विवशता बन जाता है। क्योंकि वे जानते हैं कि अगर दहेज ना दिया गया तो यह उनके मान-सम्मान को तो समाप्त करेगा ही साथ ही बेटी को बिना दहेज के विदा किया तो ससुराल में उसका जीना तक दूभर बन जाएगा। सम्पन्न परिवार बेटी के विवाह में किए गए व्यय को अपने लिए एक निवेश मानते हैं उन्हें लगता है कि बहू मूल्य उपहारों के साथ बेटी को विदा करेंगे तो यह सीधा उनकी अपनी प्रतिष्ठा को बढ़ाएगा इसके अलावा उनकी बेटी को भी ससुराल में सम्मान और प्रेम मिलेगा।

दहेज यह आज समाज के लिए एक अभिशाप बन गया है। इसका समाज पर क्या प्रभाव पड़ा है। इसका वर्णन निम्न लेख में करने का प्रयत्न कर रहे हैं।

दहेज का वास्तविक अर्थ:- दहेज-प्रथा के औचित्य को जो लोग धार्मिक आधार पर स्पष्ट करते हैं, वे वास्तव में इसके मौलिक अर्थ से परिचित नहीं होते। दहेज से सम्बन्धित वास्तविक अर्थ को समझने के लिए आवश्यक है कि हम अपनी उन धार्मिक मान्यताओं को समझने का प्रयत्न करें जिनके द्वारा विवाह के समय कन्या को वस्त्र और आभूषण देने का प्रावधान किया गया था। अधिकांश प्रमाणों से यह स्पष्ट होता है कि भारत में स्मृति-काल से पहले तक वैवाहिक मामलों में स्त्रियों के अधिकार पुरुषों से कहीं अधिक थे तथा वे अपनी इच्छानुसार अपने पति का चुनाव करने में स्वतन्त्र थीं। स्वाभाविक है कि इस समय तक कन्या-पक्ष द्वारा वर-पक्ष को किसी प्रकार के उपहार अथवा विशेष सुविधाएं देने का प्रचलन नहीं था। आज से लगभग दो हजार वर्ष पहले जब स्मृतियों की रचना होना आरम्भ हुई तथा इनके द्वारा व्यवहार के नये नियमों को निर्धारित किया जाने लगा, तब विवाह के क्षेत्र में स्त्रियों की स्वतन्त्रता को भी समाप्त कर दिया गया। इस समय से 'मनुस्मृति' को हिन्दुओं के

सर्वोच्च धर्मग्रंथ के रूप में मान्यता दी जाने लगी। मनुस्मृति में हिन्दू विवाह के आठ स्वरूपों का उल्लेख करते हुये यह स्पष्ट किया गया की विवाह के सभी स्वरूपों में ब्राह्म तथा प्रजापत्य विवाह सर्वोत्तम हैं। स्वाभाविक है की यह स्वरूप न केवल बहुत अधिक प्रभावपूर्ण बन गये बल्कि इनसे संबंधित नियमों का पालन करना व्यक्ति एक धार्मिक कर्तव्य के रूप में देखने लगे इस स्थिति में यह आवश्यक है की दहेज के वास्तव्य अर्थ को ब्राह्म तथा प्रजापत्य विवाह के संदर्भ में समजा जाय।

मनुस्मृति में कहा गया है की कन्या के पिता द्वारा जब किसी विद्वान व शीलवान वर को आमन्त्रित करके कन्या को उत्तम वस्त्रों और आभूषणों से अलंकृत करके कन्या दान किया जाता है। तो उसे ब्राम्ह विवाह कहा जाता है। (मनुस्मृति ३/२७) मनु के अनुसार ऐसे विवाह से उत्पन्न पुत्र संपत्तिवान तेजस्वी और रूपवान होते हैं। तथा वे सौ वर्ष तक जीवित रहते हैं (३/३८, ३९, ४०) मनुस्मृति का यही विधान है जिसने कन्या के विवाह के समय उसे विभिन्न प्रकार के वस्त्र और आभूषण देने के प्रचलन को एक अनिवार्य प्रथा का रूप दे दिया। बाद में वस्त्र और आभूषण देने की परम्परा के साथ जब प्रदर्शन और प्रतिष्ठा की भावना जुड़ गयी तो इसने एक रूढ़ि का रूप ग्रहण कर लिया। यह एक नियम है कि व्यवहार का कोई भी ढंग पहले समाज के उच्च वर्ग से आरम्भ होता है और बाद में सामान्य व्यक्ति भी उसे अपनी प्रतिष्ठा का आधार मानकर उसी के अनुसार व्यवहार करना आरम्भ कर देते हैं, उसके पास चाहे साधन हों अथवा न हों। स्वाभाविक है कि इस दशा में विवाह के समय कन्या को विभिन्न प्रकार के उपहार देना एक आवश्यक कृत्य बन गया। धीरे-धीरे ऐसे विचार पनपते गये कि जो व्यक्ति विवाह के समय अपनी कन्या को तरह-तरह के उपहार नहीं देता, वह अधार्मिक है तथा ऐसा विवाह शास्त्र-सम्मत नहीं है।

स्पष्ट है की जिस प्रचलन को आज हम 'दहेज' कहते हैं, मौलिक रूप से वह माता-पिता द्वारा कन्या को उसके विवाह के समय वस्त्र और आभूषण देने की एक ऐच्छिक प्रथा मात्र थी। वह प्रथा भी समाज के सभी लोगों के लिए अनिवार्य नहीं थी क्योंकि मनुस्मृति में ब्राह्म विवाह के साथ ही प्रजापत्य विवाह को उतना ही अधिक पवित्र और महत्वपूर्ण माना गया। प्रजापत्य विवाह बाह्य विवाह से केवल इसी अर्थ में भिन्न है कि इसके अन्तर्गत वैदिक रीति से विवाह करने के बाद भी कन्या को वस्त्रों और अलंकारों का उपहार देना आवश्यक नहीं था। तात्पर्य यह है कि दहेज का वास्तविक अर्थ विवाह की एक शर्त के रूप में कन्या के माता-पिता द्वारा वर-पक्ष को एक निश्चित राशि तथा उपहार देना नहीं है बल्कि इसका तात्पर्य अपनी इच्छा से एक धार्मिक प्रतीक के रूप में कन्या को कुछ वस्त्र तथा आभूषण देना रहा है।

दूषित रूप में एक गंभीर समस्या:- वर्तमान समय में हिन्दू समाज में दहेज-प्रथा जिस रूप में विद्यमान है, वह एक ओर धार्मिक

मान्यताओं से बिल्कुल भिन्न है तो दूसरी ओर, इसकी पृष्ठभूमि में पवित्रता की धारणा उतनी महत्वपूर्ण नहीं है जितनी कि आर्थिक लाभ को प्राप्त करने की इच्छा। वास्तविकता यह है कि भारत में जब जाति-व्यवस्था से सम्बन्धित नियमों को व्यवहार का आवश्यक आधार मान लिया गया तो सम्प्रान्त और कुलीन परिवारों ने अपनी ऊँची सामाजिक स्थिति का लाभ उठाते हुए कन्या-पक्ष को अधिक-से-अधिक उपहार देने के लिए बाध्य करना आरम्भ कर दिया। इसके फलस्वरूप समाज में दहेज-प्रथा का जो विकृत रूप सामने आया, उससे सम्बन्धित प्रमुख विशेषताओं को इस प्रकार समझा जा सकता है।

१. वर्तमान युग में व्यावहारिक रूप से दहेज प्रथा वर-मूल्य, इतपकम, हतववउ चतपबमद्ध का पर्याय बन गया है। तात्पर्य है कि जो व्यक्ति जितना अधिक शिक्षित, सम्पन्न तथा कुलीन परिवार से सम्बद्ध होता है, उसके विवाह के समय कन्या-पक्ष से उतना ही अधिक दहेज पाने का प्रयत्न किया जाता है।

२. आज माता-पिता द्वारा अपनी कन्या के विवाह के समय उसे वस्त्र, आभूषण तथा अन्य उपहार देना स्वेच्छा का विषय नहीं बल्कि उन्हे विभिन्न प्रकार के उपहार देने के लिय बाध्य होना पड़ता है। इसका तात्पर्य है कि एक विकृत प्रथा के रूप में दहेज विवाह की एक आवश्यक शर्त होती है जिसे साधारणतया विवाह सम्बन्ध निश्चित होने से पहले ही तय कर दिया जाता है।

३. दहेज का सम्बन्ध आज वस्त्र और आभूषणों से उतना नहीं है जितना कि विवाह के समय कन्या-पक्ष से एक नकद राशि को प्राप्त करने से है। सबसे बड़ा आश्चर्य तो यह है कि विवाह भारत में स्वतन्त्रता प्राप्ति के बाद जैसे-जैसे शिक्षा, नारी-जागरण तथा आर्थिक सम्पन्नता में वृद्धि हुई है, विवाह के समय दहेज के रूप में नकद राशि के भुगतान की सीमा भी निरन्तर बढ़ती जा रही है।

४. एक विकृत प्रथा के रूप में वर-पक्ष के द्वारा अधिक-से-अधिक दहेज प्राप्त करने के लिए अब कुछ ऐसे विचौलियों की सेवाएँ ली जाने लगी हैं जो कन्या-पक्ष से अधिक-से-अधिक दहेज तय करवाने के विशेषज्ञ होते हैं। कुछ समय पहले तक यह कार्य केवल वैयक्तिक रूप से किया जाता था लेकिन आज अनेक व्यावसायिक एजन्सीया भी वर और कन्या पक्ष के बिच दहेज की राशि तय करवाने का कार्य करने लगी हैं।

स्पष्ट है कि वर्तमान युग में दहेज प्रथा ने इतना विकृत रूप धारण कर लिया है कि लड़की का विवाह करना ही नहीं बल्कि पुत्री के जन्म को ही एक भावी विपत्ति के रूप में देखा जाने लगा है। इसके फलस्वरूप लड़की की भ्रूण-हत्या जैसे अपराध में वृद्धि होने के साथ दहेज के कारण होने वाली हत्याओं में भी तेजी से वृद्धि हो रही है। नेशनल क्राइम ब्यूरो के ऑकड़ों के अनुसार केवल सन २०१० के दौरान दहेज के कारण ८३९१ महिलाओं को जान गंवानी पड़ी। इसमें सबसे अधिक दहेज हत्याएँ उत्तर प्रदेश में (२६.४० प्रतिशत) हुई जबकि बिहार का स्थान दूसरा (१५ प्रतिशत) पाया गया। हिन्दुओं के अतिरिक्त अब मुस्लिम समुदाय में भी दहेज-हत्याओं के प्रतिशत में वृद्धि हो रही है। आज जैसे-जैसे

विवाह सम्बन्धों के निर्धारण में लड़की के शारीरिक सौन्दर्य का महत्व बढ़ता जा रहा है। उन लड़कियों के विवाह में दहेज और भी विषम रूप धारण कर लेता है जो अधिक सुन्दर नहीं हैं। सामान्य आर्थिक स्थिति वाले परिवारों को इस प्रथा ने जितने गम्भीर रूप से प्रभावित किया है, उसकी साधारणतया कल्पना भी नहीं की जा सकती।

दहेज प्रथा के कारण:- दहेज प्रथा के कुछ मुख्य कारणों को निम्न प्रकार समझा जा सकता है।

१. कुलीन विवाह का नियम:- कुलीन विवाह के नियम के कारण एक ओर कुलीन परिवारों के लड़कों की मांग अत्यधिक बढ़ जाती है तो दूसरी ओर, जीवन-साथी के चुनाव का क्षेत्र बहुत सीमित रह जाता है। इस स्थिति में वर-पक्ष को कन्या-पक्ष से अधिक-से-अधिक दहेज प्राप्त करने का पूरा अवसर मिल जाता है।

२. बाल-विवाह:- भारत में बालविवाहों का अत्यधिक प्रचलन होने के कारण माता-पिता के सामने ऐसा कोई आधार नहीं होता जिससे वे लड़की की योग्यता को जान सकें। इस स्थिति ने दहेज में दी गई राशी ही लड़की की योग्यता की कसौटी बन जाती है।

३. धार्मिक विश्वास:- हिन्दूओं के इस धार्मिक विश्वास ने भी दहेज-प्रथा को प्रोत्साहन दिया है कि माता-पिता द्वारा अपनी कन्या को अधिक-से-अधिक सम्पत्ति, आभूषण और उपहार देना विवाह संस्कार से सम्बन्धित एक धार्मिक कृत्य है। आरम्भ में यह विश्वास धार्मिक परम्परा से सम्बद्ध थे, जबकी परिवर्तन की वर्तमान प्रक्रिया के अन्तर्गत इसे आज एक समझौते का रूप प्राप्त हो गया है।

४. आर्थिक प्रतिस्पर्धा:- वर्तमान युग में आर्थिक प्रतिस्पर्धा समाज के प्रत्येक वर्ग के जीवन की एक प्रमुख विशेषता बन चुकी है। इस प्रतिस्पर्धा के अन्तर्गत धन को सर्वोच्च सामाजिक मूल्य के रूप में देखा जाने लगा है। इस स्थिति में प्रत्येक व्यक्ति अधिक-से-अधिक धन और सुविधाएँ प्राप्त करने का प्रयत्न करता है, चाहे इसे किसी भी तरीके से प्राप्त किया जाय।

५. काले धन में वृद्धि:- वर्तमान समय में काला धन दहेज की बढ़ती हुई सीमा का एक बहुत महत्वपूर्ण कारण है। व्यक्ति काले धन को न तो बैंक में रख सकता है और न ही इसे व्यापार में लगा सकता है। स्वाभाविक है कि इस स्थिति में वह काले धन की सहायता से अपनी लड़की के लिए उच्च-से-उच्च स्थिति के वर को प्राप्त करने का प्रयत्न करता है। यही कारण है कि हमारे देश में काले धन में जितनी वृद्धि होती जा रही है, दहेज में दी जाने वाली नकद राशि और अपव्यय की सीमा में भी उतनी ही वृद्धि हो रही है।

उपरोक्त प्रमुख कारणों के साथ-साथ पुरष-प्रधान सामाजिक व्यवस्था, संस्कृतिकरण की प्रक्रिया, सामाजिक प्रतिष्ठा का प्रतिक तथा माता-पिता का प्रभुत्व आदी कारण भी दहेज प्रथा बढ़ रही है।

समाज पर दहेज के कुप्रभाव:- दहेज प्रथा के कुप्रभावों को निम्न प्रकार समझा जा सकता है।

१. पारिवारिक विघटन:- दहेज प्रथा का सबसे बड़ा दुष्परिणाम पारिवारिक विघटन के रूप में हमारे सामने आया है। जब कभी भी वर-पक्ष को दहेज में इच्छित सम्पत्ति और उपहार प्राप्त नहीं हो पाते तो इसके प्रतिकार के रूप में नव-वधू को तरह-तरह से अपमानित

किया जाता है। इससे नव-दम्पति का पारिवारिक विघटन हो जाना बहुत स्वाभाविक है।

२. बेमेल विवाह:— आर्थिक समस्याओं के कारण जो माता-पिता दहेज के लिए आवश्यक सुविधाएँ नहीं जुटा पाते, वे अक्सर अपनी कन्या का विवाह किसी अधिक आयु के व्यक्ति अथवा विकलांग व्यक्ति से करने पर भी मजबूर हो जाते हैं। यह स्थिति भी दाम्पत्य जीवन को विघटित बना देती है।

३. विवाह का व्यापारीकरण:— परम्परागत रूप से हिन्दू विवाह एक धार्मिक संस्कार था लेकिन दहेज प्रथा के कारण इसका बहुत तेजी से व्यापारीकरण होता जा रहा है। एक और वर-पक्ष विज्ञापनों के द्वारा अधिक-से-अधिक दहेज प्राप्त करने का प्रयत्न करने लगा है तो दूसरी ओर, कितने ही माता-पिता आर्थिक कठिनाईयों के कारण आजीवन अपनी कन्या का विवाह नहीं कर पाते।

४. बाल-विधवाओं की समस्या:— अतीत में दहेज प्रथा के कारण बेमेल विवाहों को प्रोत्साहन मिलने से भारत में बाल-विधवाओं की संख्या में अभूतपूर्व वृद्धि हुई। इस समस्या की गंभीरता को इसी तथ्य से समझा जा सकता है कि भारत में विधवा स्त्रियों की संख्या संसार के किसी भी दूसरे देश से कहीं अधिक है।

५. स्त्रियों की निम्न स्थिति:— यह प्रथा स्त्रियों की सामाजिक स्थिति को गिराने वाला एक प्रमुख कारण सिद्ध हुई है। दहेज प्रथा के कारण प्रत्येक परिवार में पुत्री के जन्म को एक 'भावी विपत्ति' के रूप में देखा जाने लगा है। इसी के फलस्वरूप लड़कियों को पारिवारिक और सामाजिक जीवन में लड़कों के समान अधिकार प्राप्त नहीं हो पाते। उपरोक्त कुप्रभाव के साथ-साथ ऋणग्रस्तता, मानसिक असन्तुलन, अपराधों को प्रोत्साहन, हत्या बनाम आत्महत्याएँ तथा अविवाहित जीवन की समस्या आदि भी दहेज के कुप्रभाव हैं।

सरकार के प्रयत्न:— भारत में दहेज प्रथा का उन्मूलन करने के लिए सरकार ने सर्वप्रथम सन १९६१ में एक 'दहेज निरोधक अधिनियम' पारित किया जिसके द्वारा लड़के या लड़की के विवाह की स्वीकृति के रूप में किसी भी प्रकार का दहेज लेने अथवा देने पर प्रतिबन्ध लगा दिया गया। अधिनियम में दहेज को परिभाषित करते हुए कहा गया है कि विवाह के पहले या बाद में **विवाह की एक शर्त के रूप में** एक पक्ष या व्यक्ति द्वारा दूसरे पक्ष को प्रत्यक्ष या अप्रत्यक्ष रूप से दी गयी कोई भी सम्पत्ति या मूल्यवान वस्तु 'दहेज' कही जायेगी। विवाह के अवसर पर भेट के रूप में दी जाने वाली नगद रक्कम आभूषण, वस्त्र या अन्य वस्तुओं को दहेज नहीं माना जायेगा। यदि कोई व्यक्ति दहेज देता है या लेता है या इस कार्य में मदद करता है तो उसे छः माह का कारावास और पाँच हजार रुपये तक का दंड दिया जा सकता है। दहेज लेने या देने से सम्बंधित कोई समझौता गैर-कानूनी होगा। विवाह के समय दिय गये उपहार या धनराशी का उद्देश्य कन्या लाभ के लिये होगा। इस प्रकार ऐसी सभी वस्तुओं और धन को कन्या की सम्पत्ति समझा जायेगा। धारा ७ में यह उल्लेख है कि न्यायालय के द्वारा इसे अपराधों पर तभी विचार किया जायेगा जब ऐसी शिकायत किसी व्यक्ति द्वारा लिखित

रूप में विवाह होने के एक वर्ष के अंदर ही कि जाए। इसकी सुनवाई प्रथम श्रेणी मजिस्ट्रेट के कोर्ट में होगी।

इस अधिनियम की उपर्युक्त विशेषताओं से स्पष्ट होता है कि अनेक प्रक्रिया सम्बंधी दोष होने के कारण यह अधिनियम दहेज प्रथा का उल्लंघन करने में अधिक सहायक सिद्ध नहीं हो सका। इसके पश्चात भी दहेज प्रथा की समस्या की गंभीरता को देखते हुये इस अधिनियम को और अधिक व्यवहारिक बनाने की आवश्यकता महसूस की गई। इसके फलस्वरूप विभिन्न राज्य सरकारों द्वारा अनेक अध्यादेश पास करके विवाह में व्यय की जाने वाली अधिकतम राशी निर्धारण करना आरंभ कर दिया गया है। दहेज निरोधक अधिनियम को अधिक प्रभावपूर्ण बनाने के लिए अब भारत सरकार ने सन १९८३ में 'अपराधी कानून' में संशोधन करके यह व्यवस्था कर दी है कि अब यदि किसी भी विवाहीत स्त्री के प्रति उसके पति अथवा रिश्तेदारों द्वारा इस तरह कूर व्यवहार किया जाये की वह स्त्री आत्महत्या करने के लिये विवश होने लगे तो ऐसे पति या उसके रिश्तेदारों के लिये ३ साल की जेल तथा जूमनि सजा दी जा सकती है। इसके अतिरिक्त सरकार ने सन १९८५ में एक नया कानून बनाया जिसे 'दहेज निरोधक (संशोधित) अधिनियम १९८४' कहा गया। यह सम्पूर्ण भारत में २ अक्टो. १९८५ से लागू हो गया है। इसमें दहेज के अर्थ को स्पष्ट करते हुये कहा गया है कि विवाह के सम्बंध में जो भी सम्पत्ति या मूल्यवान वस्तु वर-वधू या किसी दूसरे व्यक्ति को दी गई, उसे दहेज माना जायेगा। कोई भी व्यक्ति जो प्रत्यक्ष अथवा अप्रत्यक्ष रूप से दहेज की मांग करेगा, उसे छः माह से लेकर दो वर्ष तक के कारावास एवं दस हजार रु. तक के जूमनि की सजा दी जा सकती है। सन १९८६ में सरकार ने इस कानून में पुनः संशोधन किया इसका उद्देश्य दहेज से सम्बंधित अपराधों को संज्ञेय बनाकर पोलिस को अधिक अधिकार देना है सन २००५ में घरेलू हिंसा से महिलाओं का संरक्षण कानून लागू हो जाने से अब दहेज या दूसरे आधार पर स्त्रियों का शोषण करना बहुत कठिन हो गया है।

निष्कर्ष:— दहेज एक समस्या इस लेख का अवलोकन करे तो यह स्पष्ट होता है कि आज यह एक भीषण अभिशाप का रूप धारण कर चुका है इस पर रोग लगाने के लिये सरकार द्वारा कई कदम उठाये गये किन्तु ये सारे कदम उतने कारगर सिद्ध नहीं हो पाये क्योंकि सरकार द्वारा बनाये गये कानूनों का पालन करना देश के नागरिकों का कर्तव्य होता है किन्तु संकूचित मानसिकता एवं धन के लालच ने मनुष्य को सही एवं गलत का फर्ज समझने लायक नहीं रखा दहेज मुक्त समाज के लिये नागरिकों को अपने विचारों में परिवर्तन लाना होगा तभी इस अभिशाप से समाज को मुक्ति मिल सकती है।

संदर्भ

१. www.pravakta.com
२. www.khayalrakhe.com
३. www.hindikiduniya.com
४. भारतीय समाज मुद्दे एवं समस्याएँ जी.के. अग्रवाल एस.बी.पी.डी. पब्लिशिंग हाऊस आगरा

वर्तमान सामाजिक समस्या और कबीर की प्रासंगिकता

प्र. वेदिका यादगलाल बनेठे, शोधछात्रा, श्री सत्य सॉई विद्यापीठ, शिहोर, भोपाल. जी. के. कला व विज्ञान महिला महाविद्यालय,
कावराबाँध त. सालेकसा जि. गोंदिया पिन ४४१९१६ मो. क्र. ९०६७५९३२५७

प्रस्तावना : — सामाजिक समस्याओं के अध्ययन में सामाजिक विचारकों का ध्यान सहज रूप से इसलिए आकर्षित हुआ है क्योंकि ये सामाजिक जीवन का अविभाज्य अंग है। मानव समाज न तो कभी साजिक जीवन का अविभाज्य अंग है। मानव समाज न तो कभी सामाजिक समस्याओं से पूर्ण मुक्त रहा है और न ही रहने की सम्भावना निकट भविष्य में नजर आती है, परन्तु इतना तो निश्चित है कि आधुनिक समय में विद्यमान संचार की क्रान्ति तथा शिक्षा के प्रति लोगों की जागरूकता के फलस्वरूप मनुष्य इन समस्याओं के प्रति संवेदनशील एवं सजग हो गया है। सामाजिक समस्याओं के प्रति लोगों का ध्यान आकर्षित करने में जन संचार के माध्यम, यथा टेलीविजन, अखबार एवं रेडियो ने अति महत्वपूर्ण भूमिका का निर्वहन किया है। मुख्यतः टेलीविजन पर प्रसारित विभिन्न चैनलों के कार्यक्रमों तथा स्थानिय, प्रादेशिक एवं अन्तर्राज्यीय अखबारों की भूमिका प्रशंसनीय है।

मानव समाज में संरचनात्मक एवं सांस्कृतिक भिन्नताएं पाई जाती हैं। परन्तु भिन्न भिन्न समाजों में इनका स्वरूप, प्रकृति एवं गहनता अलग-अलग होती है। सामाजिक समस्याओं का सम्बन्ध समाजशास्त्र विषय के अन्तर्गत विद्यमान गत्यात्मक एवं परिवर्तन विषय से सम्बन्ध रहा है। मानव समाज में संरचनात्मक एवं सांस्कृतिक भिन्न भिन्न समाजों में इनका स्वरूप, प्रकृति एवं गहनता अलग-अलग होती है।

जो समाज जितना अधिक गत्यात्मक एवं परिवर्तनशील होगा उसमें उतनी ही अधिक समस्याएं विद्यमान होंगी। समाज का ताना-बाना इतना जटिल है कि इसकी एक इकाई में होनेवाला परिवर्तन अन्य इकाईयों को भी प्रभावित करता है। इस परिवर्तन का स्वरूप क्या होगा? एवं इसके प्रभाव क्या होंगे? यह समाज की प्रकृतिपर निर्भर करता है। विभिन्न युगों में सामाजिक परिवर्तन की गति अलग-अलग रही है। इसलिए भिन्न-भिन्न समाजों में सामाजिक समस्याओं की प्रकृति एवं स्वरूप भी अलग-अलग पाये जाते हैं। वर्तमान समय में सामाजिक परिवर्तन अति तीव्र गति से हो रहा है। इस तरह बदलते आधुनिक समाज के स्वरूप ने सामाजिक समस्याओं में बेतहाशा वृद्धि की है। मानव समाज इन सामाजिक समस्याओं का उन्मूलन करने के लिए सदैव प्रयासरत रहा है क्योंकि सामाजिक समस्याएं सामाजिक व्यवस्था में विघटन पैदा करती हैं जिससे समाज के अस्तित्व को खतरा पैदा हो जाता है।

वर्तमान समय में भारतीय समाज:— वर्तमान समय में भारतीय समाज अनेक सामाजिक समस्याओं से पीड़ित है जिनके निराकरण के लिए राज्य एवं समाज द्वारा मिलकर प्रयास किये जा रहे हैं। भारतीय समाज की प्रमुख समस्याओं में जनसंख्या में बहुतेतरी, निर्धनता, बेरोजगारी, असमानता, अशिक्षा, गरिबी, आतंकवाद, घुसपैठ, बाल श्रमिक, असंतोष, छात्र असंतोष, भ्रष्टाचार, नशाखोरी, जानलेवा बीमारियाँ, दहेज प्रथा, बाल विवाह, भ्रूणबालिका हत्या, विवाह-विच्छेद की समस्या, बाल अपराध, मद्यपान, जातिवाद, अस्पृश्यता की समस्या ये सभी सामाजिक समस्याओं के अन्तर्गत आती हैं। सामाजिक समस्याओं के निराकरण के लिए यह अत्यावश्यक है कि इनकी प्रकृति को समझा जाए एवं स्वरूपों की व्याख्या की जाए। भिन्न-भिन्न सामाजिक समस्याओं के मध्य पाए जाने वाले परस्पर सम्बन्धों का विश्लेषण एवं अनुशीलन कर हम इन समस्याओं के व्यावहारिक निराकरण के लिए एक नई सोच प्रस्तुत कर सकते हैं।

वर्तमान संदर्भ में कबीर का सामाजिक दर्शन: — कबीर काव्य की पृष्ठभूमि—निर्माण में कबीर का व्यक्तिगत जीवन विशेष सहायक रहा है। जन्म स्थान काशी का धर्मान्ध वातावरण, माता—पिता के कारण प्राप्त विरोधी संस्कार, पारिवारिक जीवन से असन्तुष्टि, जातिगत विद्रोह, जुलाहा व्यवसाय, पर्यटनशीलता, अशिक्षा और रामानन्द जैसे गुरु की दीक्षा इन सब ने एक साथ मिलकर कबीर—काव्य का स्वरूप निर्मित किया है। इन सन्तों का प्रमुख लक्ष्य समाज के निम्न वर्ग को जागृत करके उच्च वर्ग के समस्तर पर लाना था। उच्च—निच, जाति—पाति का विरोध करके इन्होंने एकता तथा समानता का सन्देश दिया था। कबीर के काव्य में भेदभाव विहीनता, सर्वात्मवाद, निगुण भक्ति, कर्म और वैराग्य का समन्वय, अनन्य प्रेम भावना, नाम साधना, सेवक सेवा भावना इत्यादि अनेक बातें सन्त नामदेव के प्रभाव स्वरूप भी आई हैं। कबीर उच्च दृष्टिकोण वाले सन्त थे उनका सामाजिक चिन्तन जनसामान्य, समाजोन्मुख तथा उत्थान के लिए है। निर्गुण निराकार के उपासक सन्त कवियों ने समाज में व्याप्त बुराईयों रूढ़ियों, कुरीतियों से साधारण जता को निजात दिलाने का प्रयास किया। कबीर की तरह ही गुरुनानक देव, रैदास, धर्मदाय, दादूदायल, सुन्दरदास, मलूकदास आदि सन्तों ने भी समाज के सन्मार्ग पर चलने का संदेश दिया। मानवता, मनुष्यता आदि संवेग कबीर के मन की हितैष्णा को जाहिर करते हैं। उनके उपदेश उनकी वाणी में समाज का हित छिपा हुआ है। कबीर की वाणी मूलतः अपने मौखिक रूप में ही रही है। उन्होंने स्वयं उन्हें लिपीबद्ध नहीं किया। माना गया है कि कबीर के शिष्य धर्मदास ने उनकी बानियों का संग्रह 'बीजक' नाम से किया था। इसमें सारखी, शब्द और रमैनी तीन छन्दों में लिखित रचनाएँ हैं। 'आदि ग्रन्थ' एवं 'गुरुग्रन्थ साहब' में भी कबीर की वाणी संकलित है।

कबीर की प्रासंगिकता:— भक्तिकाल को सामाजिक—सांस्कृतिक जागरण का काल माना जाता है, जिसमें प्रगतिशीलता सामाजिक उन्नयन के रूप में सामने आयी। कबीर ने अपने विचारों से समाज को जितना अधिक प्रभावित किया उतना और उन्नयन के रूप में सामने आयी। कबीर ने अपने विचारों से समाज को जितना अधिक प्रभावित किया उतना और किसी ने नहीं। आज भी कबीर की सामाजिक दर्शन उतनी ही प्रासंगिक है जितनी भक्तिकालीन समय में थी। कबीर ने जिस निर्भीकता और साहस के साथ अपनी वाणी प्रवाहित की, उनकी प्रबल आत्मवृत्ता का उदाहरण आज भी है। अपने समय की सामाजिक कुरीतियों, व्याप्त असमानता को कबीर ने यथार्थ के धरातल पर महसूस किया। उनकी वाणी से निकले शब्द स्वानुभूत सत्य से जुड़े थे, उन्होंने स्वयं ही सामाजिक यंत्रणाओं को भोगा था। उनका भोगा हुआ यथार्थ ही उनकी अभिव्यक्ति का सशक्त माध्यम बनी। कबीर को अनेक चुनौतियों का सामना करना पड़ा था। तत्कालीन समय में जिस जीवतता के साथ वे समाज को बदलने निकले थे वो अपने आप में ही एक चुनौती है। जातिगत, धर्मगत, वर्गगत, वर्णगत, सम्प्रदायगत जा कटुता समाज में व्याप्त थी उससे अकेला कबीर जीवन पर्यन्त संघर्ष करता रहा कबीर ने कब और कैसे इन सामाजिक भेद—विभेद से संघर्ष किया उसे सरल ही समझा जा सकता है। कबीर ने सभी मानव को एक ईश्वर की संतान माना। उन्होंने ईश्वर की पुजा करने का अधिकारी सभी को माना है और इसका विरोध करने वालों को झूठा कहा है —

“पण्डित वाद बंदी सो झूठा”

जातिगत संघर्ष एवं चुनौती, जाति के आधार पर समाज का बँटवारा और सार्वजनिक द्वारा उसे मान्यता देने के बाद ‘जाति’ से संबंधित विभिन्न दृष्टिकोणों से कबीर को दो-चार होना पड़ा। कबीर का कार्य क्षेत्र तो भक्ति और उपासना का था और यहाँ पर भी भेदभाव उन्हें सबसे ज्यादा अखरता था। कबीर ने हमेशा कर्म और परिश्रम जातिगत संघर्ष एवं चुनौती जाति के आधार पर समाज का बँटवारा और सार्वजनिक द्वारा उसे मान्यता देने के बाद ‘जाति’ से संबंधित विभिन्न दृष्टिकोणों से कबीर को दो-चार होना पड़ा। कबीर का कार्य क्षेत्र तो भक्ति और उपासना का था और यहाँ पर भी भेदभाव उन्हें सबसे ज्यादा अखरता था। कबीर ने हमेशा कर्म और परिश्रम को महत्व दिया। वे मेहनत से जीवन यापन करने, परिश्रम से धन प्राप्ति करने और बेवजह धन संग्रह करने के घोर विरोधी थे –

“साईं इतना दीजिए, जामें कुटुम समाय।

मै भी भूखा न रहूँ, साधु न भुखा जाए।।

माया, धन सम्पत्ति आदि का लालच करने वालों को कबीर ने भटका हुआ राही कहा है। कबीर एक सशक्त क्रांतिकारी भी थे। तद्युगीन समाज के वातावरण को देखते हुए उन्होंने प्रत्येक क्षेत्र में क्रांति और परिवर्तन की आवश्यकता अनुभव की। समाज और धर्म के प्रत्येक क्षेत्र में पुरातन व गलित रूढ़ियों को नष्ट एवं समाज के भेद-भाव तथा बाढ़ाडम्बरो को दूर करने के लिए वे निर्भीक होकर सामने आये। समाज सुधार उनके अन्तः की प्रेरणा थी। इसलिए उनमें यह निर्भीकता स्वतः आ गई। वो ‘सत्य’ को ही धर्म मानते थे। ईश्वर में विश्वास रखते थे, भगवद् प्रेम को ही श्रेष्ठ मानते थे, वाणी की शीतलता पर बल देते थे—

“ऐसी वाणी बोलिए, मन का आपा खोइ।

औरण को सीतल करै, आपहुँ सीतल होई।।

आज के भौतिकवादी युग में मानव जाति वाणी की शीतलता और आपा दोनों ही दिन-प्रतिदिन खोते जा रहे हैं। एक इंसान दूसरे इंसान के महत्व को भूलते जा रहे हैं। कबीर की सामाजिक दर्शन आज भी उतनी ही प्रासंगिक लगती है जितनी पहले थी।

कबीर की लोक चिन्ता स्वीकृत पखाण्डी धर्मों से अलग एक नयी विचारधारा को स्वीकार तथा नये मार्गों का अनुसंधान करने के लिए थी। अपने समय के श्रेष्ठ जनवादी कवि थे। कविता उनका उद्देश्य नहीं अपितु साधन मात्र थी, मूलतः वे एक चिन्तक, सुधारक तथा लोकवादी विचारक थे। अनपढ़ होते हुए भी कबीर का संपूर्ण

साहित्य अशिक्षित लोगों के लिए अत्यंत महत्वपूर्ण रहा है। जनकल्याण का भाव उनकी रग-रग में था। कविता करना उनका ध्येय नहीं अपितु कविता तो उनके लिए फोकट का माल है। समाज को परिवर्तित करने पर कविता साधन की तरह प्रयुक्त हुई। सामाजिक दोषों पर कबीर ने व्यंग्य भी किये। आज की परिस्थितियाँ कबीर के चिन्तनात्मक मस्तिष्क की व्यापकता का बोध कराती हैं। आधुनिक संदर्भों में कबीर द्वारा कही गयी बातों का नैतिक मूल्य है। वास्तव में कबीर द्वारा कही गयी बातों का नैतिक मूल्य है। वास्तव में कबीर ने मनुष्य को मूल्य परक जीवन जीने की राह दिखाया। केवल यही कारण है कि समय के साथ परिवर्तन केवल बाहरी रूप में हुआ, आंतरिक रूप से हर व्यक्ति की मनः स्थिति अभी भी भ्रमपूर्ण है। एक नियत और निश्चित रूप को तय कर पाना अभी असम्भव लक्ष्य है कबीर की सोच, उनका चिन्तन यदि अंशतः भी क्रियान्विति की ओर बढ़ता तो आज समाज का ढाँचा किसी मजबूत आधार पर खड़ा होता और अधिकारिक समाज का स्वरूप निश्चित होता।

निष्कर्ष : — वस्तुतः एक नवीन विषय के रूप में समाज के उद्भव, विकास एवं परिवर्तन की पृष्ठभूमि में सामाजिक समस्या की अवधारणा ने महत्वपूर्ण भूमिका का निर्वहन किया है। समाज का विकास समस्या मूलक परिवेश एवं परिस्थितियों का अध्ययन करने एवं उनका निराकरण करने के प्रयासों के रूप में हुआ है। निष्कर्ष रूप में कहा जा सकता है कि कबीर का काव्य उनके व्यक्तित्व का मूर्त रूप है। उनकी अवखड़ता, फक्कड़ता निर्भीकता, स्पष्टवादिता, क्रांतिकारिता और अहंभाव आदि सभी विशेषतायें उनके काव्य में झलकती हैं जो युगों-युगों प्रेरणा देती रहेगी। कबीर के प्रभावशाली अद्वितीय व्यक्तित्व ने स्वभाविक रूप में उनके काव्य में भी युगान्तकारी प्रभाव शक्ति का सृजन किया है जो आज के दौर में भी अति प्रासंगिक है।

सन्दर्भ सूची : —

- वर्तमान समय और कबीर की कविता — राहुल प्रसाद
- कबीर काव्य में सामाजिक चेतना — नीलम शर्मा
- श्री लता डॉ. के. कबीर कवि और युग का एक पूर्वमूल्यांकन प्रथम स.१९९७ जवाहर पब्लिकेशन, प्र. १०७
- दास डॉ. श्यामसुंदर— कबीर ग्रंथावली पृ.८८,
- दास डॉ. श्यामसुंदर कबीर ग्रंथावली पृ.१०३
- दास डॉ. श्यामसुंदर कबीर ग्रंथावली पृ.१२३
- दास डॉ. श्यामसुंदर कबीर ग्रंथावली पृ.१४०

जैवविविधतेचा परिस्थितीकी मधील सहभाग

डॉ. अल्का दुधबुरे, alka_d9@rediffmail.com

प्रस्तावना:— समस्त सजीव सृष्टीकरिता शुद्ध हवा, पाणी, अन्न आणि अधिवास या अनिवार्य गरजा आहेत. श्वास, पाण्याचा घोट आणि अन्नाचा घास कुणामुळे मिळत असेल तर तो आहे निसर्ग आणि म्हणूनच निसर्गाशी या पर्यावरणाशी आपली नाळ घट्ट बांधली गेली आहे. जिल्ह्यातील नवेगांव राष्ट्रीय उद्यान व नागझिरा वन्यजीव अभयारण्य हे नानाविध वनस्पतींनी सुगम, विविध प्रजातीचे प्राणी, पक्षी यांचे दर्शन घडविणारे निसर्गसौंदर्य, डोंगर, येथील वातावरण, जलाशय जैवविविधतेच्या दृष्टीने हे अत्यंत महत्वाचे आरक्षित क्षेत्र आहे. महाराष्ट्रातील पूर्व विदर्भातील ईशान्येस असलेल्या गोंदिया जिल्ह्यातील नागझिरा वन्यजीव अभयारण्य व नवेगांव राष्ट्रीय उद्यान जैवविविधता क्षमता असलेला व पर्यटन विकासास चालना देणारा आहे. येथील जंगल परिसंस्था, तळी परिसंस्था व पर्यावरण परिसंस्था पोषक असून नागझिरा वन्यजीव अभयारण्य व नवेगांव राष्ट्रीय उद्यानातील जैवविविधतेचा परिस्थितीकी मधील महत्वाचा सहभाग आहे. त्यामुळे सजीवांच्या विकासाचा आर्थिक सामाजीक व प्रादेशिक विकासावर प्रभाव पडतो.

नागझिरा वन्यजीव अभयारण्य : नागझिरा या ठीकाणाला ५०० वर्षांचा इतिहास आहे. गोंदिया जिल्ह्याच्या उत्तरेस सडक/अर्जुनी तालुक्यात १५२.५८ चौ.कि.मी. क्षेत्रात रेखांशिय विस्तार ७९°५८' ते ८०°११' पूर्व व अक्षांशीय विस्तार २१°१२' ते २१°२१' उत्तर असा विस्तार आहे. ३ जून १९७० ला डब्ल्यू. एल. पी. १६ ६९/२२८-६०१ वन्यजीव अभयारण्य नागझिरा हे शासनमान्य झाले. नागझिरा वन्यजीव अभयारण्य गायखुरी टेकड्यांत पसरलेले आहे. खैरा हे डोंगर समुद्रसपाटीपासून ६११ मीटर तर झोंडा ४५४ मीटर उंचीवर आहे. नागझिरा वन्यजीव अभयारण्य हे जैवविविधतेने ओतप्रोत असून येथील जैवविविधता पर्यटकांना, पक्षीमित्रांना, निसर्गवाचकांना व संशोधकांना नेहमीच आकर्षित करित असते. पक्षीनिरिक्षण, शैक्षणिक सहलींचे आयोजन त्याचप्रमाणे धकाधकीच्या चाकोरीबद्ध व दैनंदिन जीवनामुळे मानव आपले आरोग्य आणि मनोरंजन या निमित्त पर्यटक येथे भेटी देतात. या क्षेत्रातील गावे, गुरांची चराई, वनउपज गोळा करणे आणि पर्यटन इत्यादी व्यवहार वनअधिकारी नियंत्रीत करतात. नागझिरा अभयारण्यात नागझिरा, चोरखमारा असे मोठे जलाशय आहेत. त्याचप्रमाणे नैसर्गिक व कृत्रीम पानवठे, म्यान आहेत.

नवेगांव बांध राष्ट्रीय उद्यान : नवेगाव येथील जलाशयाला घातलेल्या बांधामुळे नवेगावबांध असे नामकरण करण्यात आले. तर इंग्रजीतील कंड या शब्दाचा मराठी अर्थ बांध असा होतो. म्हणूनच नवेगाव जलाशयाला बांध असेही संबोधले जाते. गोंदिया जिल्ह्यातील दक्षिणेकडील अर्जुनी/मोरागाव तालुक्यात नवेगावबांध राष्ट्रीय उद्यान आहे. राष्ट्रीय उद्यानाचा भौगोलिक रेखांशिय विस्तार २०°४५'७" ते २१°०२' पुर्व रेखांश व अक्षांशीय विस्तार ८०°५८' ते ८०°१५' उत्तर अक्षांश आहे. राष्ट्रीय उद्यानाचा क्षेत्रीय विस्तार १३३.८८ चौ.कि.मी. आहे. समुद्रसपाटीपासून ३० मीटर ते ७०२ मीटर च्या दरम्यान उंच

पर्वतमय अद्भूत विविधता पाहावयास मिळते. नवेगावबांध राष्ट्रीय उद्यान २२ नव्हेंबर १९७५ यावर्षी घोषित करण्यात आले. ११ चौ. कि.मी. क्षेत्रफळात पसरलेल्या या मालगुजारी तलावाभोवती सुमारे १३३.८८ चौ.कि.मी. मध्ये नवेगाव राष्ट्रीय उद्यानाचा परिसर आहे. येथील वने दक्षिण उष्णकटीबंधीय शुष्क पानझडी या हवामान प्रकारात मोडतात. शुष्क, कोरडे व दमट असे संमिश्र नानाविध प्रकारची औषधी गुणधर्मांची वनसंपदा येथे आढळते. या क्षेत्रात वन्यप्राण्यांच्या अनेक प्रजाती आढळतात. पृष्ठवंशीय प्राण्यांच्या विशिष्ट प्रदेशातील किंवा कालखंडातील प्राण्यांच्या व माशांच्या अनेक जाती आढळतात राष्ट्रीय उद्यान म्हणजे अमूल्य नैसर्गिक संपत्ती, निसर्ग सौंदर्य, शुद्ध हवा, आनंदी वातावरण त्याचबरोबर जैवविविधता संरक्षणाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाचे व जैवविविधता क्षमता असलेले उद्यानाबरोबरच तलाव, संजय कुटी, बालोद्यान, इत्यादी पर्यटन स्थळे आहे. या संरक्षित क्षेत्राला राष्ट्रीय पातळीवर पर्यावरणत्मक महत्त्व प्राप्त असलेल्या घटकांच्या संरक्षणासाठी घोषित करण्यात आले आहे. राष्ट्रीय उद्यानांना अभयारण्यापेक्षा उच्च दर्जाचे संरक्षण आहे. कोणत्याही प्रकारचा मानवी हस्तक्षेप, मानवी हक्क किंवा संसाधनांचा वापर यावर येथे प्रतिबंध असून याठिकाणी चराई, वृक्ष तोडीस संपूर्ण बंदी असते.

परिसंस्था: नैसर्गिक परिसंस्थेतील भूपृष्ठीय परिसंस्था यात जंगल परिसंस्था, जलीय परिसंस्था यात तलाव किंवा तळी परिसंस्था तर वातावरणीय परिसंस्था यात पर्यावरण आणि अधिवास अभ्यासलेला आहे. नागझिरा वन्यजीव अभयारण्य व नवेगांव राष्ट्रीय उद्यान येथील भौगोलिक घटकांचा परिसंस्थेच्या रचनेत व आकृतीबंधात वैशिष्ट्यपूर्ण अंतर्भाव होतो. जंगल परिसंस्थेत प्राणी, पक्षी व वनस्पती यांचे अध्ययन केलेले आहे.

जंगल परिसंस्था: नागझिरा वन्यजीव अभयारण्य व नवेगांव राष्ट्रीय उद्यान हे चॅपीयन व सेट यांनी केलेल्या वर्गीकरणानुसार दक्षिण उष्णकटीबंधीय पानझडी वने (Southern tropical dry Deciduous forest 5A/c3) या प्रकाराचे आहे. यातील वनस्पती आणि प्राण्यांची विविधता ही तापमान, पर्जन्य, मृदा, आर्द्रता या घटकांवर अवलंबून आहे. येथील जंगल परिसंस्थामुळे परिस्थितीकीय क्षमता असल्याचे दिसून येते.

सारणी क्र.१.१ तालुका निहाय वनव्याप्त क्षेत्र

अ.क्र.	तालुका	वनव्याप्त क्षेत्र (हेक्टर)	टक्केवारी
१	गोंदिया	६,८२५	३.९८
२	गोंरेगाव	१९,२७०	११.२२
३	तिरोडा	६,८२५	३.९८
४	अर्जुनी/मोरागाव	३१,३३७	१८.२६
५	देवरी	५४,४५६	३१.७२
६	आमगाव	५,९१२	३.४४
७	सालेकसा	१९,८३७	११.५६
८	सडक अर्जुनी	२७,१८९	१५.८४
	एकूण	१,७९,६५१	१००

वनस्पती: वनस्पती ह्या उत्पादक स्वयंपोशी, सर्वत्र आढळणाऱ्या अचल स्वरूपाच्या असतात. त्याची वाढ प्रकारानुसार ठराविक व विशिष्ट भागातच होऊ शकते.

वृक्ष प्रजाती – साग, ऐन, धावडा, मोहा, बिजा, सालई, गराडी, जांभूळ, सुर्या, किन्ही, सावर, आसना, आवळा, कुसुम, कळम, लेडी, बिजा, बेहडा, इत्यादी वृक्ष प्रजाती प्रामुख्याने नागझिरा अभयारण्य व नवेगांव राष्ट्रीय उद्यान या परिसरात मोठ्या प्रमाणात आढळतात.

झुडूपे – शेंबारी, अडुळसा, शतावरी, वाघाटी, भोगली, मुरुमशेंग, घाणेरी, रानतूळस, धायरी, भूईरिंगीनी, निरगुंडी इत्यादी प्रजातींचे झुडूपवर्गीय वनस्पती आढळतात.

वेली – गुंज, पळसवेल, रानजाई, अरबट तेल, काजरवेल, अनंतमूळ, खाजकोयली, करटोपी, नागलकूडा, घाटेवेल, गूडवेल, तोराई याशिवाय सिलारी, भारजांभूळ, आघाटा, काटे-माठ, टाकळा, माका, जंगली हळद, राजमेदी, धोतरा, तांदूळजीरा, दूधी, भूरुंडई, दिंडी, रानभेंडी, रान आवळा, भूई वांगणी, तूळशीजीरा, भूईनिम अशी लहान झुडूपे व वेलीवर्गीय वनस्पती प्रजाती देखील अभयारण्य व राष्ट्रीय उद्यानात विपूल प्रमाणात आहेत. यामध्ये अनेक औषधी वनस्पती आहेत. बांबुच्या रांजी (कटांग व मानवेल) जवळजवळ सर्वत्र आढळतात.

प्राचीन हिंदू साहित्य असे मानते की, वनस्पतींमध्ये एक प्रकारची सुप्त जाणीव असते. उदायन यांनी आपल्या किरणावली या प्रसिद्ध ग्रंथात पृथ्वीनिरूपणम् या प्रकरणात जमीनीचे प्रकार वर्णन करतांना वनस्पतींमध्ये प्राण, मरण, झोप, रोग आणि हालचाल या विषयी उद्‌घापोह केला आहे. गुणरत्नांनी देखील वनस्पतींमधील जाणीवांचा खल करून हसणाऱ्या व चालणाऱ्या वनस्पतींची यादीच सादर केली आहे. प्राचीन भारतीयांची ही ज्ञानगंगा कदाचित गुप्त राहिली असती परंतु 'जगदीशचंद्र बोस' या आधुनिक भारतीय शास्त्रज्ञाने वनस्पतींच्या अतिसुक्ष्म संवेदना शास्त्रीय उपकरणांद्वारे प्रकट करून दाखविल्यामुळे या प्राचीन ज्ञानावर झगझगीत प्रकाश पडला आहे. (बोस १९२४) प्राचीन भारतीयांनी वनस्पतींचे वर्गीकरण तीन गोष्टींच्या आधारे केलेले आहे. उध्द्विद विरेचनादि (औषधी गुणांच्या आधारे) आणि अन्नपानादि (अन्न गुणांच्या आधारे)

औषधी – ज्यांना विपूल प्रमाणात फुले-फळे येतात व फलधारणेनंतर जी मरून जातात.

वनस्पती– ज्यांची फुले अतिसुक्ष्म असून दिसत नाहीत पण फलधारणा होते.

वृक्ष – मोठी झाडे (मनु स्मृतीकार मनुने आपल्या वनस्पती वर्गीकरणात असे स्पष्ट केले.

गुच्छ (मल्लिका) – झुडूपे

गुल्म – रसाळ, मांसल पानांच्या वनस्पती

तृण – गवत

प्रताण – सरपटणाऱ्या किंवा आरोही वेली

वल्ली – तणाव्यांच्या सहाय्याने आधारावर चढणाऱ्या वनस्पती.

नवेगाव-बांध तलावाच्या संदर्भात संशोधन करित असतांना असे निदर्शनास आले आहे की, पाणी शुद्ध राखण्यासाठी गाद, चिला (duckweed), देवधान, मल्लार गवत आहे. नानाप्रकारची कमळ व कुमुदिनी आहे. किनाऱ्यावर खस तसेच उथळ पाण्यात देवधान आढळतो. यामुळे मातीची धूप होत नाही. बांधावर प्रामुख्याने आवळा, बेहडा व हिरडा ही औषधी झाडे तसेच निर्मळीची झाडे आहेत. मोहा-चारोळी व टेंबुरणी ही फळझाडे दिसून येतात. नवेगाव राष्ट्रीय उद्यानातील चुटिया, बदबद्या, बोदराई, झंकारगोंदी झेंडा पहाड आणि घोडदेव या भागात बांबुची समृद्ध वने आहेत. येथील वनाला बांबुच्या बेटांमुळे घनदाटपणा आला आहे. नागझिरा व नवेगाव परिसरात विविध प्रकारचे वृक्ष, वेली व औषधी गुण असणारे वृक्ष आढळतात

सारणी क्र.१.२ अभयारण्य व राष्ट्रीय उद्यानातील वनस्पती प्रकार

अ.क्र.	वनस्पती प्रकार	वनस्पती प्रजाती
१	वृक्षवर्गीय	१२४
२	झुडूपवर्गीय	३८
३	वेलवर्गीय	३२
४	गवत	२८
५	फुलवर्गीय	०२
६	औषधीवर्गीय	९१
७	बांबूवर्गीय	०२
८	ताड	०४
९	परजीवी	०२

प्राणी: समष्टीला काही गुणधर्म असतात त्यामुळेच ती इतर लोकसंख्येपासून वेगळी ठरते. वाढीचा दर, मृत्यूदर, जन्मदर, घनता, वयोगट, लिंग गुणोत्तर प्रमाण, समुह (कळप) इत्यादी समष्टीचे गुणधर्म आहेत. नागझिरा अभयारण्य व नवेगांव राष्ट्रीय उद्यान या क्षेत्रात वाघ, बिबट, , चितळ, अस्वल, साळींदर, तरस, रानडुकर, रानकुत्रा, रानमांजर हे हिंस्र वन्यप्राणी याशिवाय चित्तळ, नीलगाय, रानगाय, सांभर, काळविट, चिंकारा, काळी व लालतोंडी माकडे, रानगवे, चौसिंगा, मोर, भेडकी, राई, इत्यादी शाकाहारी वन्य प्राणी व विविध प्रजातींचे पक्षी आढळतात. घोरपड, अजगर, खारू या प्रकारचे सरपटणारे प्राणी येथे वास्तव्यास आहेत. सापांच्या प्रजातीत विषारी साप (नाग, दांडेकार, संतरंज्या, कवच्या, महादोर, धूळ नागीन, हरानाग, मण्यार, आगी मण्यार, रातसर्प, भारतीय (चष्मा) नाग, बंगाल गायखुरी नागराज, घोणस, फुरसे व वेणूनाग तर विनविषारी साप (मांडवल, कवडया सर्प, कानेर साप, अजगर, अंधासाप, गरगर, मंजेरसाप, गवत्या, धोंडया, नानेटी (सितेच्या जटा), डोंगरयेल्या, हिरवा येल्या, धामन, डुरक्या, कुकरी) प्रजाती प्रामुख्याने येथे आहेत.

सारणी क्र. १.३ वन्यजीवांच्या प्रजाती

अ.क्र.	गट	प्रजाती	
		नागझिरा वन्यजीव	नवेगांव
१	सस्तन प्राणी	३८	७२
२	पक्षी	२७६	३१२
३	सरपटणारे प्राणी	३६	४२
४	फुलपाखरू	४९	६६
५	जंतु	०९	०९
६	मासे	५२	५७

नागझिरा वन्यजीव अभयारण्य या क्षेत्रात २७६ पक्ष्यांच्या प्रजाती, ३६ सरपटणाऱ्या प्राण्यांच्या प्रजाती ३८ सस्तन प्राण्यांच्या प्रजाती तर

४९ ह्या फुलपाखरांच्या प्रजाती आहेत. त्याचप्रमाणे येथे २९५ प्रकारची वनस्पती व औषधी वनस्पती आढळते. या उद्यानात ३१२ पक्ष्यांच्या जाती, ४२ सरपटणाऱ्या प्राण्यांच्या जाती, ७२ सस्तन प्राण्यांच्या प्रजाती आढळतात. तर ६६ प्रजातीचे फुलपाखरू आणि माशांच्या ५७ प्रजाती आढळतात स्थलांतरित पक्षी हे नवेगाव बांधाचे प्रमुख आकर्षण आहे. दरवर्षी सायबेरियन, हिमाचल, तिबेट, उत्तर प्रदेश क्षेत्रातील दुर्मिळ पक्षी येथे स्थलांतरण करतात. तलावात असलेले चिला, भिसी कांदा, देवधान जलवनस्पती व पक्षी खाद्य या पक्ष्यांना वारंवार आकर्षित करते. प्राणी तसेच स्थानिक व स्थलांतरित पक्षी या जलाशयाच्या आकर्षणेने इथे अधिवास निर्माण करतात.

पक्षी: विदर्भातील भंडारा, गोंदिया, चंद्रपूर आणि गडचिरोली हे जिल्हे सरोवराचा प्रदेश (संबा कपेजतपबज) म्हणून गेल्या अनेक शतकांपासून ओळखले जातात. या जिल्ह्यातील सुमारे ५० टक्क्यांपेक्षा अधिक भाग समृद्ध अरण्यांनी व्यापला आहे. या वनांना पाण्याचे साहचर्य प्राप्त झाले आहे. साहजिकच या भूप्रदेशात जसे अरण्यवासी पक्षी आढळून येतात तसेच विपूल प्रमाणात पाणपाखरे दिसून येतात. असा पर्यावरणाचा मेळ देणाऱ्या इतरत्र कुठे आढळून येत नाही. विशेषतः गोंदिया जिल्हा पक्ष्यांच्या विविध निवासस्थानांसाठी प्रसिद्ध आहे. जंगली जनावर बघायची तर नागझिऱ्याला जावं. अन् पाखरं पाहायची तर नवेगाव बांधला यावं. इथे वर्षभर पक्षी दिसतात वसंत ऋतू बहुतेक पक्ष्यांच्या विणीचा काळ, झाडावर, दरडीत घरी बांधतात. हिवाळा आला की बांधाकाठचं देवधान पिकू लागते. सैबेरियातून स्थलांतर करित आलेले रानबदकांचे, हंसचक्रवाकांचे थवे सरोवरात उतरू लागतात. हिरवीगार चिला (Duckweed) पाण्याच्या पृष्ठभागावर पसरलेली असते. चिला हे रानबदकांचं अतिशय आवडत खाद्य होय. छोटी कोळंबी त्या जलवनस्पतीच्या आश्रयाने राहतात. त्यांचा हा प्रवास जगण्यासाठीच्या संघर्षाचा काहींच्या मते सुर्याच्या स्थानावरून ते दिशा ठरवितात. ताऱ्यांच्या नकाशावरूनही मार्ग निश्चित करतात. काहिना हा तर्क अमान्य आहे. पक्षी हे पृथ्वीच्या चुंबकीय क्षेत्राबाबत अधिक संवेदनशील असतात. त्यातूनच ते आपल्या प्रवासाची दिशा ठरवीत असल्याचे दुसरा मतप्रवाह आहे. दिवसा तारे व रात्री सुर्य नसतो. त्यामुळे हा तर्कच योग्य, मत दुमत असले तरी या पक्ष्यांचा हा प्रवास आश्चर्यजनकच! हिवाळ्याचं आगमन होताच स्थलांतर करून वीणीच्या स्थानाकडे हे पक्षी निघून जातात.

येथे मोर, लहान भारत, हळद्या, निलकंठ, हरियल, रानकोंबडा, स्वरगिय नर्तक, नाचन, परित, धावीक, जंगली लावा, तितरी, बदके, शेकाटे, पानकावळे नवेगावबांध, शृंगारबांध, शिवणीबांध, नागझिरा, चोरखमारा व ईटियाडोह या जलाशयात पक्ष्यांचे दृश्य आढळते. नवेगावबांध येथे येणाऱ्या पक्ष्यांमध्ये प्रामुख्याने युरोप, चीन, लद्दाख, तिबेट, इंग्लंड आदी शीत प्रदेशातून पक्षी येतात. त्यामध्ये नार्दन, पीनटेल, शाऊलर, रेड क्रेस्टेड, पिचार्ड, ब्राम्हणी डक्स, गार्गणी, कोमडक, युरेशियन डक, ग्रेलेग गूज, ब्लॅक विंग स्टील्स, येलो अँड व्हाईट बॅगटेलस, व्हाईट अँड पिचार्ड, कॉमन पिचार्ड, कुट्स, मालार्ड आदींचा समावेश आहे. याशिवाय इतरही बऱ्याच अनोळखी प्रजातीचे पक्षी येथे पाहावयास मिळतात. या स्थलांतरित पक्ष्यांचा

मुक्काम परिसरातील नवेगावबांध, शृंगारबांध, शिवणीबांध, नागझिरा, चोरखमारा व ईटियाडोह या जलाशयात असल्याचे संशोधनात दिसून आले आहे.

स्थलांतरणाचे कारण : पक्ष्यांच्या उच्च उड्डाण क्षमतेमुळे त्यांचे प्रतिकूल वातावरणापासून रक्षण होते. त्यांना विपूल अन्नाचे स्रोत शोधणे त्यांच्या स्थलांतरणाने शक्य झाले. या स्थलांतरणामुळे पक्ष्यांचे प्रजनन सुद्धा शक्य झालेले आहे. काही पक्षी स्थानिकरित्या तर काही पक्षी हजारो मैल अंतर पार करून गोंदिया जिल्ह्यातील नवेगाव बांध येथे येतात.

१. थंड प्रदेशातील असल्या थंडीमुळे हे पक्षी उष्ण प्रदेशात आश्रयाला येत असले, तरी गोंदिया जिल्ह्यामधील विशिष्ट जल वनस्पतींचे त्यांना विशेष आकर्षण आहे.

२. हिमवृष्टीच्या काळात हक्काच्या बर्फाळ प्रदेशात पक्ष्यांना अन्न मिळविणे कठिण होते. त्यामुळे अन्नाच्या शोधात हजारो पक्षी हजारो किलोमिटरचा प्रवास करून नवेगावबांध परिसरात दाखल होतात.

३. स्थलांतरित पक्ष्यांचे मुख्य खाद्य 'वाइल्डराइस' असून ते नवेगावबांध तलावाच्या काठावर मोठ्या प्रमाणात उगवते.

४. चिला, भिसीकांदा, देवधान हे खाद्य जलवनस्पती नवेगावबांध जलाशयाचे वैशिष्ट्य आहे. व स्थलांतरित पक्ष्यांचे ते आवडते खाद्य असल्यामुळे नवेगाव बांध जलाशय स्थलांतरित व स्थानिक रहिवासी पक्ष्यांच्या आकर्षणाचे केंद्र आहे.

सारणी क्र. १.३ नवेगाव-बांध येथील पक्षी स्थलांतरणाचे प्रकार

अ.क्र.	पक्षी स्थलांतरणाचे प्रकार	पक्ष्यांच्या प्रजातींची संख्या
१	रहिवासी	२४७
२	सामान्य रहिवासी स्थलांतरण	८
३	हिवाळी स्थलांतरण	७८
४	प्रजननाकरिता स्थलांतरण	२
५	मार्ग स्थलांतरण	३
६	सामान्य रहिवासी	१५९
७	ऋतुमानानुसार रहिवासी	३१
८	असामान्य रहिवासी	९९

सारणी क्र. १.४ ग्रीज अँड डक्स वर्गातील पक्षी

अ.क्र.	नाव	प्रकार	डिसेंबर २०१४	जानेवारी २०१५
१	पर्पल स्वॉमफेन	रहिवासी	२५०९	५१७२
२	कॉमन हूट	रहिवासी	१७७७	३९४०
३	लेसर विस्टेलींग	रहिवासी	५९२	२२२२
४	कॉटन टील	स्थलांतरित	१३८८	२६८४
५	युरेनियन बेगन	स्थलांतरित	४२३	१४७९
६	गार्गनी	स्थलांतरित	७२१	१०१३
	एकूण		७४९०	१६५०२

किंग फिशर वर्गातील सर्वाधिक रहिवासी पक्षी

१	रेड रॅम्पड स्वॉलो	रहिवासी	७६३	३२७६
२	वायर टेल्ड स्वॉलो	रहिवासी	४१५	२२७०

स्रोत : वन्यजीव विभाग, गोंदिया

जलीय परिसंस्था: नवेगाव येथील तलाव मालगुजार कोलु पाटील डोंगरवार यांनी आपल्या कौशल्य व दूरदृष्टीतून १८ व्या शतकाच्या पुर्वार्धात साकारला. नवेगाव बांध तलाव ११ चौ.कि.मी. क्षेत्रफळात पसरलेले आहे. तलावाचे पाणलोट क्षेत्र ५६.९८ वर्ग मीटर तर संचय क्षमता ४५.९४ द.ल.घ.मि. आहे. मुख्य बांधाची खोली ७१० मीटर, उंची ९.१४ मीटर, मुख्य धरणाचे मातीकाम सात

हजार घनमीटर तर उपबांधाचे मातीकाम ४०.३१८ घनमीटर आहे.या तलावालाच 'बांध' असेही म्हटले जाते आणि म्हणूनच या परिसराचे नवेगाव बांध असे नामकरण करण्यात आले. तलावाच्या १,०३४ हेक्टर बुडीत क्षेत्रात रांजी, गफी, ब्राम्हणी, अंजनगाव, रिठी, कोहळीटोला, मालडोंगरी, रांजीटोला ही गावे आहेत. या तलावातुन नवेगाव, मुंगली, देवलगाव, येरंडी व खोली या पाच गावांना मोफत पाणी मिळते. एकूण १००० हेक्टर क्षेत्राला सिंचनाची सोय याच तलावातून उपलब्ध करून देण्यात आली आहे. अधिकच्या पाण्यासाठी ८७ मीटर लांबीचा सांडवा तयार करण्यात आला आहे. डॉ. सलीम यांच्या नवेगाव बांध तलाव, राष्ट्रीय उद्यान व पक्षी निरीक्षण यामुळे या परिसराला एक वेगळे महत्त्व प्राप्त झाले आहे. नागझिरा तलाव हा नैसर्गिक तलाव असून नवेगाव बांध तलाव मानव निर्मित आहे. पावसाळ्यात डोंगर उतारावरिल पावसाचे पाणी या तलावात साचते व यामुळे शुद्ध पाण्यातील आवास निर्माण होऊन तळी परिसंस्था विकसित झालेली आहे. नागझिरा तलाव हा नागझिरा वन्यजीव अभयारण्याचाच भाग असून जलाशयाचे एकूण क्षेत्र १०.३९ हेक्टर असून १३ करोड घन लिटरची पाण्याची साठवण क्षमता आहे. नवेगाव—बांध व नागझिरा या तलावात दरवर्षी सायबेरियन, हिमाचल, तिबेट, उत्तर प्रदेश क्षेत्रातील व्हाईट आब पोचाई, चक्रवाक हार्टर, टेप्टेड, पीनटेल, जकाना, डक, पोचाई, पेटेड स्टॉक इत्यादी परदेशी स्थलांतरित व दुर्मिळ पक्षी येथे अधिक प्रमाणात येत असतात. याबरोबरच येथील तलावात विविध प्रकारच्या माशांच्या प्रामुख्याने चिलवा, नालशिंगाली, कतला, राहू, शिवडा, इल, झिंगे, वाडीस, कोरशी, गागर, मरळ, दानक्या इत्यादी माशांच्या प्रजाती आढळतात. त्याचबरोबर चिला (Duckweed) पक्ष्यांचे खाद्य हे या तलावाचे वैशिष्ट्य आहे. चिला, कुमुदिनी, देवधान, भिंसीकांदा इत्यादी जलवनस्पती मोठ्या प्रमाणात येथील जलाशयात आहेत. हे खाद्य या पक्ष्यांना येथे वारंवार खेचून आणते.

सारंश — गोंदिया जिल्ह्यात अशी काही ठिकाणे आहेत की, ते अजूनही दुर्लक्षित आणि पर्यावणीय दृश्य अनभिज्ञ आहेत. लोक अशा परिसरात वास्तव्यास असतात. पण तरीही ठिकाणे ही दुर्लक्षित आहेत. गांधारी, सिरोली गिधाड पहाडी, शृंगारबांध तलाव, प्रतापगड जंगल, यात प्रतापगड किल्यावरून पाहिल्यास आजुबाजुचे गावे, ईटियाडोह व प्रतापगड जंगलाचे विलोभनिय दृश्य दिसते. प्रतापगड जंगल, नवेगाव जंगल, नागझिरा जंगल यात अनेक वनस्पतीच्या जाती दृष्टीस पडतात. गोंदिया जिल्ह्यात नवेगाव बांध व राष्ट्रीय उद्यानाबरोबरच नागझिरा अभयारण्य व तलाव या परिसरात अनेकविध प्राणी, स्थलांतरित पक्षी व औषधी वनस्पती व जल वनस्पती आढळतात. गोंदिया जिल्ह्यात अधिक जंगलक्षेत्र व तलाव याबरोबरच पर्जन्याची योग्य पूर्तता होत असल्यामुळे या जिल्ह्यात औषधी वनस्पती अधिक प्रमाणात आढळते. नवेगाव बांध राष्ट्रीय उद्यानाला व तलावाला लागूनच असलेली सात बहिर्नीची पार व चिंधी पहाडी या

परिसरात नानाविध वनस्पती व जल परिसंस्थेचा विकास झालेला दिसून येतो. इटियाडोह व शृंगारबांध परिसर हा स्थलांतर करणाऱ्या परदेशी पाहुण्यांचा (पक्ष्यांचा) अधिवास बनलेला असल्याचे आढळून आले. इटियाडोह धरणातून अर्जुनी/मोर. तालुक्याला पाणी पूरवठा केला जातो. नहराच्या काठांनी जलीय वनस्पतींचा (गवत, शिकारा) विकास झाल्याचे दिसून येते. गांधारी तलाव, शृंगार बांध, शिरेगाव बांध, अर्जुनी या ठिकाणी तळी परिसंस्था विस्तारीत असल्याची सुचिन्हे दिसतात. या प्रदेशात (स्थलांतरीत पक्षी) हिवाळी पाहुणे जसे धनेश, पळसमैना, कलहंस पक्ष्यांची हिवाळ्यात गर्दी दिसून येते. प्रतापगडच्या डोंगर, गायखुरी डोंगर, नवेगाव डोंगर व चिचगडच्या दऱ्या खोऱ्यात औषधी वनस्पतींचा खजिना दिसून येतो. तसेच नागझिरा, उमरझरी, देवरी, सालेकसा नवेगाव व प्रतापगड या घनदाट जंगल असलेल्या क्षेत्रात दृर्लभ करुचे झाड पाहावयास मिळते. तसेच या परिसरात विविध प्राणी, पक्षी दिसून येतात. गोंदिया जिल्ह्यातील गोरेगाव, आमगाव, गोंदिया या तालुक्यात सारस पक्ष्यांचे वास्तव प्रामुख्याने धान शेतीत दिसून येते. नागझिरा अभयारण्य व नवेगावबांध येथील प्रमुख जलाशय याव्यतिरिक्त जवळच्या गाव शिवारातील छोटीमोठी तळी व माळरान शेत या परिसरात एकंदरीत असे म्हणता येते, की गोंदिया जिल्ह्यात जैवविविधता विस्तारित आणि विकसित स्वरुपाची दिसून येते. वन्यजीव अभयारण्य व राष्ट्रीय उद्यान या क्षेत्राचे, वन्य प्राणी व वनस्पतींच्या संरक्षणासाठी संरक्षित क्षेत्राची Core zone, Buffer zone, Tourism Zone अशा तीन भागात वर्गवारी केलेली आहे. Core zone; क्षेत्रात वन्यजीव व वनस्पतींच्या संरक्षणासाठी अतीसंरक्षित क्षेत्राचे महत्त्व अधिक दिले जाते. Buffer zone या क्षेत्रात वन व्यवस्थापनाच्या गोष्टी वगळता कोणतेही मानवी व्यवहार अर्थात पर्यटनासही बंदी असु शकते. Torism zone मध्ये पर्यटनाकरिता पर्यटकांना भ्रमंतीकरिता वाव असतो.

संदर्भ ग्रंथ सूची —

१. ओझा रघुनाथ, पारिस्थितीकी एवं पर्यावरण प्रबंध, किताबधर, कानपूर
२. चितमपल्ली मारुती, पक्षी जाय दिगंतार, नवेगाव बांधचे दिवस, साहित्य प्रसार केंद्र, नागपूर
३. डॉ.नागतोडे पी. एम., पर्यटन भूगोल,भूगोल शास्त्रीय संशोधनतंत्राची मूलतत्वे, विद्या प्रकाशन, नागपूर
४. डॉ.सवदी ए.बी.जयकुमार मगर, भूगोल व पर्यावरण, भारतीय परिस्थितीकी एवं पर्यावरण संस्थान,नई दिल्ली
५. Rev. Charles A. Hall, F.R.M. S. Pond life, A & C. Black LTD Shoho square, London, W.I. 1928
६. Deputy conservator of Forest Wildlife, checklist of Birds Navegaon National park, Deputy conservator of Forest Wildlife, Nagpur
७. Dr. Karlekar Shrikant, Dr. Kale Mohan, Statistical Analysis of Geographical Data, Diamond Publication, Pune 30
८. Nag p., Kuma v., Signh Jagdish, Geography and Environment, concept publication New Delhi
९. गोंदिया जिल्हा पर्यटन माहिती पुस्तिका, जिल्हा माहिती कार्यालय गोंदिया

‘बलात्कार’ गुन्ह्यांचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण

डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे, विभागप्रमुख, समाजशास्त्र विभाग, व. ना. शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था, नागपूर.

सारांश: जगात आणि भारतात सर्वसाधारण दिसणारा हिंसाचाराचा प्रकार म्हणजे “बलात्कार” होय. हा विषय खुपच संवेदनात्मक असल्यामुळे आणि मोकळेपणाने बोलले जात नसल्यामुळे अशा प्रकारच्या अत्याचाराबद्दल खुपच कमी संशोधन केले गेले आहे. मध्यंतरी सहा प्रगतिशील देशांमध्ये झालेल्या सर्वेक्षणात भारतातील पुरुषांबाबत धक्कादायक माहिती बाहेर आली. सर्वेक्षणात १५०० पुरुषांपैकी २४ टक्के पुरुषांनी जोडीदारांवर लैंगिक अत्याचार केल्याची कबुली दिली आहे. त्यात ६५ टक्के पुरुषांचे मत आहे की लैंगिक गुन्हे थांबविणे हे जसे खुपच कठीण आहे तसे या प्रकाराबद्दल तक्रार करणे हे देखील अवघड आहे. त्यामुळे अशा अत्याचाराची माहिती मिळणे पण अशक्यप्राय होते. माणसे समाजात वावरतांना मुखवटा लावून वावरतात. एखादा साधा दिसणारा माणूस आतून अतिशय विकृत असू शकतो. युनायटेड नेशन्सच्या सर्वेक्षणानुसार जगातील तिन स्त्रीयांपैकी एक जण मारहाण, बलात्कार या अत्याचाराला बळी पडतात.

मुख्य शब्द :- बलात्कार, गुन्हा, शारीरिक आघात, मानसिक आघात.

प्रस्तावना:- जघन्य गुन्हे समाजात अजूनही आहे, मात्र बलात्काराला सर्वाधिक घृणास्पद समजले जाते. ज्या स्त्री सोबत बलात्कार होतो तिने जर या मानसिक विकृतीचा विरोध केला नाही तर तिला शांकास्पद नजरेतून बघितले जाते. समाजात असे मानले जाते कि, बलात्कारास संमती बनविण्यास तिची भूमिका महत्वपूर्ण आहे. कायद्यान्वये हे उदाहरण प्रसिद्ध आहे कि, ज्याप्रमाणे सुईला निरन्तर हलवत राहिले तर त्यात धागा टाकू शकत नाही, त्याच प्रमाणे संघर्षशील, असहमत स्त्री सोबत बलात्कार कठिण आहे. हे, जखमांवर मीठ चोळण्यासारखे होणार. शंभर मधून नव्यांनव स्त्रीयां या दहशतीत येतात की ते विचार ही करू शकत नाही आणि प्रतिरोध ही पर्याप्त मात्रेत करू शकत नाही.

कोणताही सामाजिक करार समाजातील गुन्हेगारी नष्ट करू शकत नाही. इतिहास सांगतो की, समाजस्वास्थ्य बिघडवणारे गुन्हेगार हे समाजस्वास्थ्य इच्छिणारे यांत कायमचा वैरभाव राहिला आहे, गुन्हे आणि गुन्हेगार यांना हाताळणारे कायदे सत्ता संरचनेतून निर्माण होतात. सामान्य लोकांचा असा विश्वास असतो कि, प्रत्येकाला सुरक्षाकवच पाहिजेच. आधुनिक समाजाला व्यक्तिस्वातंत्र्य हिरावणे सहन होत नाही. आपल्या समूह संवेदनेला धक्का देणारे अत्यंत रानटी स्वरूपाचे गुन्हे समाजाने पाहिले. धार्मिक पूर्वग्रहातूनही अनेक गुन्हे होतात.

अध्ययनाचे उद्देश्य :- १) बलात्कार समस्यांच्या कारणांचा शोध घेणे. २) बलात्कार होऊ नये म्हणून घ्यावयाच्या काळजीचे परीक्षण करणे. ३) प्रसारमाध्यमांमुळे स्त्रीवर होणाऱ्या परिणामाला ज्ञात करणे.

अध्ययनाचे गृहितके :- १) बलात्काराची समस्या समाजात वाढल्यामुळे सामाजिक विघटनाची प्रक्रिया वाढतांना दिसते. २) कायदा आणि बलात्कारी मनोवृत्तीचा परस्पर संबंध आहे.

तथ्य संकलन: प्रस्तुत अध्ययनाकरीता सर्वे प्रश्नावली तयार केली गेली व महाविद्यालयातील प्राध्यापक व विद्यार्थ्यांकडून ऑनलाईन पद्धतीने ती भरून घेतली गेली ज्याकरीता ५० उत्तरदात्यांचे प्रस्तुत सर्वे साठी निवड केली गेली. तसेच तथ्य संकलनाकरीता दुय्यम स्रोत म्हणून वेबसाईट, वर्तमानपत्र, मासिक, परिक्षण, पुस्तक यांचा प्रस्तुत अध्ययनाकरिता उपयोग केला गेला.

बलात्काराची कारणे :- बलात्काराची अनेक कारणे आहेत जसे आक्रमणाची प्रबळ भावना, लैंगिक शुक्रेची भरपाई, कामभावना व

आक्रमण यांचे सहकार्य, संधी मिळताच प्रबळ होणारी प्रेरणा समाजविरोधी व्यक्तिमत्त्व व मनाचा समतोल, ढासळलेली विकृती, उत्तान शृंगार, प्रणयदृश्ये, अश्लील चित्रपट, अश्लील साहित्य, स्त्रीकडून हेटाळणी, प्रेमात आलेले वैफल्य, अपुऱ्या वस्त्रातील स्त्री, भडक शृंगार, कुसामाजीकरण, मुलांवर नैतिक संस्कार करण्याकडे दुर्लक्ष, सामाजिक कमकुवत मूल्य, वाढते नागरीकरण, जागेची टंचाई, अल्प वेतन, इतकेच नाही तर पितृसत्ताक कुटुंब व्यवस्था, सामाजिक विधान, अयोग्य कुसामाजीकरण, कुसामायोजन, राजकीय आणि आर्थिक हितसंबंध, विवाहाचे वाढणारे वय, स्त्री पुरुष संपर्कात येण्याचे प्रमाण वाढणे, व्यक्तिमत्वामधील दोष, बाह्य घटनांचे त्यांचा वर्तनावर होणारे परिणाम, गुन्हेगारांची मानसिकता, सामाजिक ताण-तणाव, बाल्यावस्थेपासून पोंगडावस्थेपर्यंतचा त्याचा व्यक्तिमत्त्वाचा इतिहास, तणावग्रस्त कुटुंब, वैफल्याची भावना व सदोष सामाजीकरण, त्या समाजाचा नीतीव्यवस्था, विवाहसंस्थेची बदलणारी मूल्यसंरचना, पुरुषप्रधान समाजाची संरचना, स्त्रियांचा गौण दर्जा.

बलात्कार का वाढत आहे? १. बनलेले कायदे सदोष असून त्यात पुरुषी दृष्टिकोन व्यक्त होतो. २. कधी-कधी न्यायाधिश, वकील कायद्याचे गुलाम म्हणून कायद्याचे पालन करतात. ३. स्त्रियांना येणारा अनुभव अत्यंत किळसवाण असतो. पोलिस स्वतःच्या कर्तव्यांचे पालन न करता स्त्रियांवर अत्याचार करणेच आपले कर्तव्य समजतात. ४. कायद्याची प्रक्रिया खूप काळ चालणारी व खर्चिक असल्यामुळे बहुतांश स्त्रिया कायद्याची मदत घेत नाही. ५. स्त्री संघटनांनी कायद्यातील सुधारणांबाबत चालविलेल्या मोहिमेमुळे अत्याचारीत बलात्कारीत स्त्रियांना मदत मिळाली त्यांच्या या चळवळीमुळे स्त्रियांसाठी खास पोलीस केंद्रे, सल्ला देणारी व कौटुंबिक न्यायालये व राष्ट्रीय पातळीवर कमिशन बनविले गेले. ६. पोलिसांची बलात्कारांप्रति लाचार भूमिका, अपराध्याला सहकार्य त्यामुळे अपराधी एका गुन्हातून सुटून दुसऱ्या शिकारीच्या शोधात मोकळा होतो. ७. पारंपारीक आदर्श, कठोर दंड न होणे, उपभोक्तावादी भ्रष्टाचार आणि आधुनिकता यामुळे गुन्हेगार परत गुन्हा करण्यास प्रवृत्त होतो.

महिलांनी बलात्कार होवू नये यासाठी घ्यावयाची काळजी? -

१. अनोळखी व्यक्तिपासून दूर राहणे, त्यांचा करीता दरवाजा न

उघडणे. २. निर्जन घरात एकटे न राहणे. ३. रात्रीच्या वेळेस बाहेर न फिरणे. ४. गटात फिरणे, एकटे न फिरणे. ५. कार चालवत असणार तर कुलूप लावणे आणि पुन्हा: बसतांना मागची सीट पुन्हा बघून बसणे. ६. आक्रमण झाल्यावर बलात्कार, बलात्कार न ओरडता गोळी चालवा, गोळी चालवा म्हणावे. ७. स्त्रीच्या उच्च शिक्षणाची व्यवस्था प्रत्येक प्रांत, देश, समाजात असायला पाहिजे. ८. व्यावसायिक शिक्षण दिल्यामुळे स्त्री स्वावलंबी बनेल. ९. आर्थिक स्वतंत्रता, निर्णय घेण्याची स्वतंत्रता समाज, कुटुंबाने स्त्रीला दिली पाहिजे. १०. स्त्रीला भोगवस्तू न समजता मानव मानायला पाहिजे. ११. ज्या स्त्रीवर बलात्कार होतो, तिच्या करीता आश्रय व्यवस्था केली पाहिजे. १२. गुन्हेगारांना लवकरात लवकर दंड दिला पाहिजे, पीडित स्त्री, मुलींना कायद्यान्वये सहाय्य केले पाहिजे. १३. नुसते महिला संगठन उभारून होणार नाही तर त्या संघटनास सक्रिय करावे लागणार. १४. महिला सेल, न्यायालय जरी असले तरी सक्रिय करावे लागणार. १५. स्त्रीच्या प्रति स्वस्थ मानसिकता विकसित करावी लागणार. १६. कौटुंबिक न्यायालय, परामर्श केंद्र, संवेगात्मक, भावनात्मक मदत, रोजगार, निवासिय सुविधा, साक्षरता प्रशिक्षण कॅम्प, महिलांच्या अधिकाराप्रती त्यांना जागरूक करणे, बलात्कार थांबविण्याकरीता रॅलचे आयोजन, सेमिनार, कॉन्फरंस, सिनेमा, नाटक, स्ट्रीट प्ले, कविता, कथा, असे सृजनात्मक प्रयास करावे लागणार. महिला सम्मान घोषवाक्य, विविध हॅन्डबिल तैयार करावे लागणार, शोधपत्र, पुस्तकांचे प्रकाशन ज्यात बलात्कार समतेवर तर्कनिष्ठ दृष्टिकोनातून प्रकाश टाकला आहे. १७. पुरुषांच्या मानसिकतेत स्त्रिबद्दल सकारात्मक बदल, स्वयंसेवी संगठनाचे सद्वर्तण, शिक्षण, प्रशिक्षण कार्यक्रमांचे आयोजन, स्त्री-वस्तीगृहे, स्त्रियांची सहानुभूती व मदतीची भूमिका न्यायव्यवस्थेत सुधारणात्मक बदल, मानवतावादी दृष्टिकोनाचा प्रचार करणे.

महाराष्ट्रातील स्त्री विरुद्ध गुन्हेगारांच्या समस्यांची आकडेवारी:—

महाराष्ट्र मध्ये ५,०९,४३३ अपराधाची नोंद २०१९ मध्ये झाली. ४७ केसेस मर्डर चे सोबतच बलात्कार आणि सामूहिक बलात्काराचे प्रमाण २०१९ मध्ये होते. मध्यप्रदेश मध्ये ३७, उत्तर प्रदेश मध्ये ३४, आसाम २६, कर्नाटक २३, तेलंगाना २०, अशा प्रमाणे २०१८-१९ मध्ये बलात्कार चे प्रमाण दिसून आले आहे. उत्तरप्रदेश मध्ये आणि महाराष्ट्रात सर्वाधिक तर तामिळनाडू, केरळ, गुजरात, मध्यप्रदेशात ही गुन्हेचे प्रमाण जास्त आहे. महाराष्ट्राचा ४१५.८, केरळ १२८७.७, गुजरात ६३१.६, तामिळनाडू ६००.३, हरीयाणा ५७७.४, मध्यप्रदेश ४७८.९ प्रमाण आहे.

तथ्य विश्लेषण :— महिलांच्या विरुद्ध गुन्हा, 'बलात्कार' समाज हिताकरीता खतरा' या विषयावर सर्वे प्रश्नावली तैयार करून पाठविले असता ५८.८ टक्के विद्यार्थिनी, १७.६ टक्के शिक्षक ज्या सहाय्यक प्राध्यापकांचा समावेश तर व्यावसायिक महिलांचे प्रमाण ५.९ टक्के. प्रस्तुत अध्ययनातील उत्तरदात्यांना, कोणत्या वयाच्या महिलांवर बलात्कार होतो? विचारले असता राम आहुजानी केलेल्या संशोधनाशी सुसंगतता आढळून आली. त्यात ३१-५० पेक्षा १५-३० वयाच्या मुलींवर जास्त बलात्कार होतो असे निदर्शनास आले. प्रस्तुत

अध्ययनात जातीवर आधारित बलात्काराचे प्रमाण दर्शविते. ज्या प्रमाणे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जातीचा सिध्दांत सांगितला होता आणि त्याची वैशिष्ट्ये ते आज ही यथायोग्य आढळून जातीवर आधारित बलात्काराचे प्रमाणे ६९.२ टक्के तर नाही राहणारे ९८.८: आहे. यावरून असे निदर्शनास येते की आज ही जातीवर आधारित बलात्कार होत आहे. प्रस्तुत अध्ययनातील तथ्यांनुसार सर्वाधिक बलात्कार आज ही २१-३५ या वयोगटात जास्त होतात.

आजच्या आधुनिक युगात तसे ही महिलांवर दुहेरी भूमिका मुळे तणाव वाढतो आहे. पण बलात्कार झालेल्या स्त्रीच्या मानसिकतेवर १०० टक्के परिणाम होतो. असे सर्व उत्तरदात्यांनी सांगितले.

बलात्कार झाल्यामुळे स्त्रियां या आत्महत्येकरीता प्रेरित होतात का? प्रश्न विचारल्यावर संपूर्ण उत्तरदात्यांनी होय म्हटले. आत्महत्याच्या पाठीमागे सामाजिक एकीकरणाचा अभाव असतो, असे ईमिल दुर्खिम म्हणतात, त्याचप्रमाणे आत्महत्येवरील बाह्य कारण, परिस्थिती जबाबदार घटक आहे. जे व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वावर त्याचा परिणाम होतो. ती स्त्री पूर्णतः मानसिक तनाव, डिप्रेशन मध्ये जाते, तिला दुसरा कोणताच मार्ग दिसत नाही आणि ती आत्महत्या करण्यास प्रेरित होते. समाजातील घटक, बलात्कारीत स्त्रीला नकारात्मक दृष्टिकोनामुळे बघतो आणि तिला जगू देत नाही. समाजात प्रमाणशून्यतेची स्थिती निर्माण होते व व्यक्ति आत्महत्या करतो.

प्रस्तुत अध्ययनात बलात्कारानंतर महिला डिप्रेशन मध्ये जातात का? प्रश्न विचारल्यास ही बाब सत्य आहे सांगणारे उत्तरदाता ६३.५ टक्के तर असत्य आहे म्हणणारे ३६.५ टक्के आहे. ते समाज आणि स्थिती सोबत सामंजस्य करतात त्या महिलांनी ३६.५ टक्के तर समाजासोबत ज्यांचे तादात्म्यकरण, एकीकरण होत नाही त्यांचे प्रमाण जास्त आहे. परिणामस्वरूप डिप्रेशन, मानसिक आजार, तणावामध्ये त्या महिला जातात.

आज आधुनिक तंत्रज्ञानाचे युग आहे. समाजात ही महिलांना मिळणारा दर्जा हा कारणीभूत आहे. महिलांसोबत होणारे सायबर गुन्हे उत्तरोत्तर वाढतच आहे. महाराष्ट्र झालेले सायबर हल्ले, गुन्हेची आकडेवारी सांगते की सायबर गुन्हे वाढतच आहे. समाज व ऑनलाईन प्लॅटफॉर्म वर महिला सुरक्षित आहे का? असे विचारल्यास ८८.२ टक्के उत्तरदात्यांनी नाही असे सांगितले तर ११.८ टक्के उत्तरदात्यांनी त्या सुरक्षित आहे, असे सांगितले.

देश, समाज नागरिक म्हणून तुम्ही काय उपाय सांगाल असे विचारले असता :— कठोर दण्ड देणे, रात्री पोलिसांची कडक निगराणी, जे नियम कुटुंबात मुलींवर लादले जातात, घराच्या बाहेर निघायचे नाही तेच नियम मुलांवर लावले पाहिजे. बालपणापासून स्त्रियांचा सन्मान करायला शिकविणे, मुलींनी मिरची स्प्रे ठेवायला पाहिजे. बलात्कार झाल्यास एक महिन्याच्या आत गुन्हेगाराला शिक्षा दिली पाहिजे. पूर्ण जनतेच्या समोर फाशी लावायला पाहिजे, बांधून मारून टाकायला पाहिजे. बलात्कार करणाऱ्याचे अंग-प्रत्यंग कापून टाकले पाहिजे. अशा प्रमाणे उपाययोजना प्रस्तुत करण्यात आल्या. समाजात बलात्काराच्या संबंधात किंवा अभिव्यक्तीच्या अधिकाराच्या स्वतंत्रतेचा उपयोग, स्वीकृत का केला जात नाही, असे विचारल्यास

उत्तरदात्यांनी स्त्री-पुरुष तुलना, दण्ड न होणे, जातीवाद, कायदयाची कठोर अंमलबजावणी नाही, स्त्रीचा विषय संवेदनात्मक असतो, तिच्या सम्मान अधिकाराची गोष्ट असते. देशात असलेला महिलांचा दर्जा, स्त्रिला खेळणे समजतात, पितृसत्ताक व्यवस्था असे उत्तरदात्यांनी उत्तर दिले.

बलात्कार या समस्यांकडे लक्ष का द्यावे लागेल असे उत्तरदात्यास विचारले असता, स्त्रिया सन्मान आणि सुरक्षेकरीता, समाजात तिची इज्जत, स्त्री देशाचा पायवा आहे, तिच्यावर अत्याचार म्हणजे देशावर अत्याचार होणे होय, स्त्रीच्या सुरक्षिततेचा प्रश्न बलात्कार ही शर्मनाक गोष्ट आहे, त्यामुळे मुलींचे जीवन पूर्णतः खराब होते, त्यामुळे लक्ष दिले गेले नाही तर बलात्कार वाढतच जाणार, आईवडील ही मुलींना आधी सारखी वागणूक देत नाही, जर बलात्कार होत राहिले तर मुलीला घराच्या बाहेर निघणे कठीण होणार, नेहमी भिती राहिल. हे देशाकरीता खूपच बेकार आहे. मूली किंवा स्त्रिया खेळण नाही, की कोणी ही खेळू शकेल. या समस्येकडे लक्ष दिले तर स्त्री-डिप्रेसन मध्ये जाण्यापासून वाचू शकेल, समाजाच्या सुरक्षिततेकरीता, बलात्कार समाजाकरीता खूप मोठे संकट झाले आहे.

उपाय :- १. या समस्येवर उपाय शोधायाचा असेल तर केवळ शिक्षा करून चालणार नाही तर गुन्हाच घडणार नाही, अशी मानसिकता निर्माण करणाऱ्या दुसऱ्या कोणत्यातरी उपायांचा विचार होणे ही तितकेच आवश्यक आहे. या दृष्टिने समाजातील विभिन्न घटकांचे परस्पर संबंध एकात्मिक स्वरूपाचे जर व्हावयाचे असेल तर संपूर्ण समाजात नैतिकतेच्या विचारांना महत्वाचे स्थान दिले पाहिजे. समाजाची सुसंबंध व आत्मीयतापूर्ण धारणा निर्माण करणाऱ्या शिक्षणाची कास धरावयास पाहिजे. ज्याप्रमाणे स्वामी विवेकानंद म्हणतात, “कोणत्याही सुधारणा करण्यापूर्वी संपूर्ण समाजाला धार्मिक शिक्षणाने प्रभावित करणे आवश्यक आहे. कारण कायदयात्मक तरतूद हा उपाय अतिशय वरवरचा आहे”. २. पोलिस व न्यायव्यवस्थेमध्ये सुधारणा, खर्चिक व विलंबकारी न्यायव्यवस्था मध्ये सुधारणा, सामाजिक दृष्टिकोनात परिवर्तन, सुरक्षेची भावना स्त्रिमध्ये निर्माण करण्यासाठी, ज्युडो-कराटे, एन.सी.सी., कराटे स्वयं संरक्षणाचे शिक्षण दिले पाहिजे. समाजाच्या मानसिकतेत बदल झाला पाहिजे. न्याय व्यवस्था अशी असावी की, न्याय त्वरीत मिळाला पाहिजे. सामाजिक व्यवस्थेवर पुरुषांचे जे नियंत्रण आहे ते कमी व्हायला पाहिजे. प्रसार माध्यमाने आपली द्वेषपूर्ण भूमिका सकारात्मक करायला पाहिजे. गुन्हेगाराला कठोरता कठोर शिक्षा व्हायला पाहिजे. ३. आजही कुटुंबामधून स्त्रियांना निर्णय प्रक्रिये मध्ये समावेश नाकारण्यातून स्त्रियांचा सहभाग नाकारला जातो. स्त्रियांची साचेबंद प्रतिमा कुटुंबातून जन्माला येते. कुटुंबपद्धती सुधारणा व्हायला पाहिजे. स्त्रियांनी वैयक्तिक पातळीवर व सामुहिक पातळीवर यासाठी केलेले संघर्ष स्त्री पुरुष समानतेच्या लढ्यातील व पुरुषी मानसिकतेत बदल करण्यासाठी पाऊल उचलले पाहिजे. ४. राजकीय निर्णय प्रक्रियेत महिलांची भागीदारी असावी, महिलांना शिक्षण, स्वास्थ्य आणि संपत्तीचा समान अधिकार, लैंगिक बाबतीत पुरुषांसारखे अधिकार, समानतेचा विचार, वैधानिक प्रक्रियेत परिवर्तन, महिला हिंसा आणि शोषण थांबविण्यासाठी योग्य मशीनरी व संसाधनाचा विकास करणे.

५. कुटुंबाला सुरक्षित बनविले पाहिजे. घरातले कुलूप, खिडक्या, दरवाजे कार्यान्वित स्थितीत पाहिजे. घर बदलले जात असतील तर कुलूप ही बदलले पाहिजे. ६. घरी जर एकटे असणार तर आगन्तूक लोकांना घरी, पुरुष किंवा अजून लोक आहेत, असे दाखवत दरवाजे उघडले पाहिजे.

निष्कर्ष :- प्रस्तुत अध्ययनावरून असे लक्षात आले की, आजही भारतात उत्तरोत्तर बलात्काराच्या समस्या वाढतच आहेत, त्यात जातीच्या आधारावर होणारे बलात्कार जे दलित, बहुसंख्यांक, आदिवासी यांच्यावर होतांना दिसत आहे. आज विकृत व निर्ढावलेल्या गुन्हेगारी मनोवृत्तीची माणसं एखादया विपारी सापासारखे भयंकर असतात. प्रश्न निर्माण होतो कायदयामध्ये आमूलाग्र बदल करून सुध्दा अशा घटना वारंवार का घडतात? आज बलात्काराची व्याख्याही बदलली आहे. शिक्षेचे स्वरूप ही बदलेल. अशा गुन्ह्यामध्ये फाशीच्या शिक्षेची तरतूद असुनही देशात असे गुन्हे घडत आहेत. लोकांच्या मनात आज कायदा बदल साशंकता निर्माण झाली आहे, संभ्रम निर्माण झाला आहे. जर इतका विलंब होत असणार तर कायदा कितपत परिणामकारण असणार? सर्व प्रकरणात पीडीत महिला कुटुंबातील लोक मानसिक त्रास, डिप्रेसन, संशय, असुरक्षितता याला सामोरे जातात. पीडीतांना न्याय मिळाल्यास असे वाटत असेल तर कायदा भक्कम करण्याची, निश्चित करण्याची आवश्यकता आहे. आज प्रसारमाध्यमांच्या व्हॉट्सअप, ट्विटर, फेसबुक, ड्यू, टेलीग्राम, इंस्टाग्राम, यांच्या आततायीपणामुळे महिला अत्याचाराच्या घटना, बातम्या अतिरंजित पद्धतीने लोकांपर्यंत पोहचविल्या जातात. आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे विनाविलंब हे तात्काळ विचार न करता फॉरवर्ड करणे, प्रतिक्रिया करणं हे प्रकार सर्रास होतात. जे लोकमत, समाज स्वास्थ्याच्या दृष्टिने धोक्याची बाब आहे. समाज माध्यमांचा वापर करणाऱ्यांनी आत्मविश्लेषण करून वृत्त प्रसारणाचा समजस पायंडा पाडला पाहिजे. आज समाजात जे प्रकार घडत आहेत त्यावरून कोर्टपेक्षा लवकर न्याय मिळतो ही भावना निर्माण होत आहे, लोकांचा असा समज, प्रगल्भ लोकशाहीवर शंका उपस्थित करतो, न्यायाकरीता विलंब टाळता आला पाहिजे. जलद गतीने न्याय मिळणं, कायदयात बदल, संयमित समाजमाध्यमांचा वापर यांच्या बरोबरीने कुटुंब आणि समाजातही आमूलाग्र बदल होणे काळाची गरज आहे. समाज व व्यवस्था एका रात्रीत बदलत नसतात. परंतु त्या दिशेने वाटचाल करणे ही आज काळाची गरज आहे. आज माणसाला माणुसकी शिकविण्याची गरज आहे व आपली समाजव्यवस्था विषाक्त होण्याआधी माणसातील विकृत वृत्तीच्या विषाक्त व्यक्तिमत्त्वावर घाव घालण्याची गरज ही आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

१. भारतीय समाज में नारी का अवधारणात्मक स्वरूप : रमा शर्मा, एम.के. मिश्रा, अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, २०१०, दिल्ली.
२. स्त्री के लिए जगह : संपादक, राजकिशोर वाणी प्रकाशन, दिल्ली १११४४.
३. भारतीय सामाजिक समस्या : डॉ.प्रदीप आगलावे, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर -२०१८.
४. विविधांगी आयामातून स्त्री : डॉ. अलका देशमुख, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, १५ जुलै २०११.
५. भारतीय सामाजिक समस्या : प्रा.ए.वाय. कोडेकर, डॉ.विजय मारुलकर, खडके प्रकाशन २००८.
६. कौटुंबिक हिंसाचार-मेधा ताडपात्रीकर, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, २०१२.
७. लोकमत, १०/१०/२०२०, नागपूर पान क्र.४.
८. लोकमत, ०९/१०/२०२०, नागपूर पान क्र.४.

विदर्भातील लोकसंख्येचे प्रक्षेपण — २०२१

डॉ. अरूणा शिवशंकर बावनकर, भूगोल विभाग प्रमुख, एस.एन.मोर महाविद्यालय, तुमसर

लोकसंख्येच्या अभ्यासात लोकसंख्येचे वितरण, घणता, स्थलांतर, लिंग रचना, साक्षरता, लोकसंख्या वाढणं जनन, मृत्युता इ. घटकांचा अभ्यास केला जातो. यात लोकसंख्येच्या वितरणाचा अभ्यास महत्वाचा असतोय प्रदेशाच्या सुगमतेचाही लोकसंख्येच्या वितरणावर परिणाम होतो. दळणवळणाच्या साधनांच्या उपलब्धेवर प्रदेशांची सुगमता ठरत असते. त्याच बरोबर भविष्यातील लोकसंख्येच्या अंदाजाचाही अभ्यास केला जातो.

आर्थिक व सामाजिक बाबतीत धोरण आखतांना किंवा योजना आखतांना लोकसंख्येचे भविष्यकालीन अंदाज हे अत्यंत उपयुक्त ठरतात. उत्पादन, वितरण, आर्थिक अभिवृद्धी या बाबत धोरण आखतांना देखील भविष्यातील लोकसंख्येचा विचार करावा लागतो. अल्प विकसित देशात दरडोई उत्पन्न वाढविण्यासाठी या अंदाजाची आवश्यकता असते. लोकसंख्या शास्त्रज्ञांनीही लोकसंख्येचे आकारमान व रचना इत्यादींच्या अभ्यासासाठी हे अंदाज उपयुक्त ठरतात.

अभ्यासक्षेत्र :- महाराष्ट्राच्या पूर्वेस विदर्भाचे स्थान असून त्याच्या उत्तरेस मध्यप्रदेश, पूर्वेस छत्तीसगढ, दक्षिणेस आंध्रप्रदेश तसेच पश्चिमेस मराठवाडा आहे. विदर्भाचा अक्षवृत्तीय विस्तार १७° ५१' उत्तर ते २१° ४६' उत्तर तर रेखावृत्तीय विस्तार ७५° ५७' पूर्व ते ८०° पूर्व असून एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळ ९७,४०४ चौ. कि.मी. आहे.

कार्यपद्धती :- प्रस्तुत शोधनिबंधात विदर्भातील इ.स. २०२१ मधील लोकसंख्येचा अंदाज व्यक्त करण्यासाठी सूत्र व आलेखाचा उपयोग केला आहे. संपूर्ण शोधनिबंधात वापरण्यात आलेली आकडेवारी ही द्वितीय स्त्रोतातून घेतली आहे. त्याकरिता जनगणना पुस्तिकेचा वापर केला आहे. लोकसंख्येचा अंदाज काढण्याकरिता पुढील सूत्रांचा वापर केलेला आहे.

$$\text{Log } P_1/P_0 = \frac{\text{Log } (1+r) = \frac{n}{n}}$$

विदर्भातील लोकसंख्या वाढीचा दर :- विदर्भातील जिल्ह्यांचा दोन गटात विचार करून अभ्यास केला आहे. पहिला गट पूर्ण विदर्भ व दुसरा पश्चिम विदर्भ. पूर्व विदर्भात नागपूर, भंडारा, वर्धा चंद्रपूर व गडचिरोली तर पश्चिम विदर्भात अमरावती, यवतमाळ, बुलढाणा, अकोला, वाशिम या जिल्ह्यांचा समावेश होतो. एकंदरीत विदर्भातील लोकसंख्येच्या वाढीच्या दराचा अभ्यास केल्यास असे दिसून येते की विदर्भात हा दर २.१ व १.२ तर पश्चिम विदर्भात अकोला येथे १.७ आढळतो. इतर ठिकाणी हा दर कमी आहे.

विदर्भातील लोकसंख्या वाढीचा दर :- विदर्भातील लोकसंख्या वाढीचा दर नागपूर-२.१, भंडारा-१.०, वर्धा-१.४, चंद्रपूर-१.६, गडचिरोली-१.२, अमरावती-१.७, यवतमाळ-१.७, बुलढाणा-१.६, अकोला-१.८ असा आहे.

पूर्व विदर्भातील एकूण लोकसंख्या व प्रक्षेपण :- पूर्व विदर्भातील एकूण लोकसंख्येचा आढावा घेतांना नागपूर जिल्ह्यांची एकूण लोकसंख्या ही वर्धा, चंद्रपूर, भंडारा व गडचिरोली जिल्ह्यांच्या तुलनेत अतिशय जास्त आहे. तसेच नागपूर जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख्येत घट न होता दिवसेंदिवस वाढ होत आहे. प्राप्त झालेल्या आकडेवारीवरून (तक्ता क्र. १.२) स्पष्ट होते.

तक्ता क्र. १.२ पूर्व विदर्भ लोकसंख्येची दशकानुसार वाढ व प्रक्षेपण

जिल्हा	१९९१	२००१	२०११	२०२१
नागपूर	३२,८७,१३९	४०,५१,४४४	४९,८३,२७६	६१,२९,४२९
भंडारा	२१,०७,६२९	२३,३५,९८६	२५,६९,५८४	२८,२६,५४३
वर्धा	१०,६७,३५७	१२,३०,६४०	१४,०२,९२९	१५,९९,३३९
चंद्रपूर	२१,७९,९९४	२२,७७,९०९	२४,१०,३७४	२७,९६,०३४
गडचिरोली	७,८७,०१०	९,६९,९६०	११,६३,९५२	१३,९६,७४२

१९९१ च्या जनगणनेनुसार नागपूर जिल्ह्याची एकूण लोकसंख्या ३२,८७,१३९ होती पुढे ही लोकसंख्या वाढत जाऊन २००१ मध्ये ४०,५१,४४४ झालेली दिसून येते. १९९१ ते २००१ या कालावधीत नागपूर जिल्ह्यामध्ये लोकसंख्या वाढीचा दर २.१ होता. पुढे २०२१ ला ६१,२९,४२९ राहिल असा अंदाज आपल्याला बांधता येईल. नागपूर जिल्ह्यामध्ये लोकसंख्या वाढण्याची सर्वात महत्वाचे कारण म्हणजे नागपूर जिल्ह्यात औद्योगिकरण झपाट्याने होत आहे. त्यामुळे त्या ठिकाणी रोजगार प्राप्त करण्याच्या हेतुने सभोवतालच्या जिल्ह्यातील लोकसंख्या केंद्रीत होत आहे. तसेच या ठिकाणी आरोग्याच्या सोयी मुबलक, दळणवळण व वाहतुक सोयी नागपूर जिल्ह्याच्या तुलनेत वर्धा जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख्या कमी आहे.

चंद्रपूर जिल्ह्याची १९९१ ची एकूण लोकसंख्या ही २१,७९,९९४ होती पुढे ती हळूहळू वाढत जाऊन २००१ ला २२,७७,९०९ झाली या दरम्यान लोकसंख्या वाढीचा दर हा चंद्रपूर जिल्ह्यात १.६ दिसून येतो. चंद्रपूर जिल्ह्यात भविष्यात लोकसंख्या वाढीचा दर हाच कायम राहील तर २०२१ ला २७,९६,०३४ लोकसंख्या राहील असा अंदाज आहे. या ठिकाणी लोकसंख्या वाढीचे सर्वात महत्वाचे कारण म्हणजे चंद्रपूर जिल्ह्यात मोठ्या प्रमाणात खनिज संपत्ती उपलब्ध असून यावर आधारित उद्योगधंदे हळूहळू विकसित होत आहे.

१९९१ च्या जनगणनेनुसार भंडारा जिल्ह्याची एकूण लोकसंख्या २१,०७,६२९ होती पुढे ही लोकसंख्या वाढत जाऊन २००१ ला २६,३५,९८६ झाली. या काळात लोकसंख्या वाढीचा दर १.० आहे. पुढे हाच दर कायम राहील २०२१ ला भंडारा जिल्ह्यातील लोकसंख्या २८,२६,५४३ राहिल असा अंदाज आहे.

पूर्व विदर्भातील गडचिरोली या जिल्ह्यात नागपूर, भंडारा, चंद्रपूर, वर्धा या जिल्ह्यांची एकूण लोकसंख्या ७,८७,०१० होती पुढे २००१ ला ९,६९,९६० इतकी झाली. यावरून गडचिरोली जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख्या वाढीचा दर १.२ होता हे लक्षात येते पुढे हाच दर

कायम राहिला तर भविष्यात जिल्ह्यातील लोकसंख्या १३,९६,७४२ राहिल असा अंदाज आहे. या ठिकाणी लोकसंख्या वाढण्याचे कारण म्हणजे गडचिरोली जिल्हा हा अत्यंत मागासलेला आहे. या ठिकाणी आरोग्याच्या सोई अभावी मृत्यु दरात वाढ झालेली आहे. तसेच संपूर्ण जिल्हा हा जंगल व्याप्त असल्यामुळे गडचिरोली जिल्ह्यात औद्योगिकीकरण झालेले दिसून येत नाही.

पश्चिम विदर्भातील एकूण लोकसंख्या व प्रक्षेपण :- पश्चिम विदर्भातील एकूण लोकसंख्येचा आढावा घेतांना अमरावती जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख्येत दिवसेंदिवस वाढ होत असल्याचे प्राप्त झालेल्या आकडेवारीवरून स्पष्ट होते. १९९१ च्या जनगणनेनुसार अमरावती जिल्ह्याची एकूण लोकसंख्या २२,०००,५७ होती पुढे ही लोकसंख्या वाढत जावून २००१ मध्ये २६,०६,०६३ झाली म्हणजे १९९१ ते २००१ या कालावधीत अमरावती जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख्येत वाढ होण्याचे महत्वाचे कारण म्हणजे या ठिकाणी थोड्या फार प्रमाणात प्राप्त होणारे रोजगार, आरोग्य सेवा केंद्रे, दळणवळण सोयी, वाहतुकीच्या साधनांची मुबलकता आणि शेतीसाठी योग्य जमिन आहे. अमरावती जिल्ह्यात हाच दर कायम राहिला तर २०२१ ला ३५,९७,९९५ एवढी लोकसंख्या राहिल असा अंदाज आपल्याला बांधता येईल.

तक्ता क्र. १.३ पश्चिम विदर्भ लोकसंख्येची दशकानुसार वाढ व प्रक्षेपण

वर्ष				
जिल्हा	१९९१	२००१	२०११	२०२१
अमरावती	२२,००,०५७	२६,०६,०६३	३०,६२,१२४	३५,९७,९९५
यवतमाळ	२०,७७,१४४	२४,६०,४८२	२९,०३,३६८	३४,२५,९७५
बुलढाणा	१८,८६,२९९	२२,२६,३२८	२५,८२,५४०	२९,९५,७४६
अकोला	२२,१४,२७१	२६,४९,०३०	३१,५२,३४५	३७,५१,२९१

१९९१ च्या जनगणनेनुसार अकोला जिल्ह्याची एकूण लोकसंख्या २२,१४,२७१ होती पुढे ती वाढत जावून २००१ ला २६,४९,०३० झाली. म्हणजेच १९९१ ते २००१ या अवधीत अकोला जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख्या वाढीचा दर १.८ आहे पुढे हाच दर कायम राहिला तर अकोला जिल्ह्याची २०२१ मध्ये एकूण लोकसंख्या ही ३७,५१,२९१ राहिल असा अंदाज आहे. तसेच यवतमाळ व बुलढाण जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख्या ही अमरावती व अकोला जिल्ह्याच्या तुलनेत कमी दिसून येते. १९९१ ला यवतमाळ जिल्ह्याची एकूण लोकसंख्या २०,७७,१४४ इतकी होती पुढे ती वाढून २००१ मध्ये

२४,६०,४८२ झालेली दिसून येते. या कालावधीत यवतमाळ जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख्या वाढीचा दर १.७ होता. पुढे लोकसंख्या वाढीचा हाच दर कायम राहिला तर २०२१ मध्ये यवतमाळ जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख्या ३४,२५,९७५ राहिल असा अंदाज आहे.

बुलढाणा जिल्ह्याची १९९१ ला एकूण लोकसंख्या ही १८,८६,२९९ असून पुढे ती हळूहळू वाढत जावून २००१ व २०११ मध्ये अनुक्रमे २२,२६,३२८ व २५,८२,५४० झाली २०२१ मध्ये ही लोकसंख्या २९,९५,७४६ राहिल असा अंदाज आहे.

पश्चिम विदर्भात लोकसंख्या वाढण्याचे सर्वात महत्वाचे कारण म्हणजे शेती योग्य जमीन, आरोग्याच्या सोयी उपलब्ध, दळणवळण व वाहतुकीच्या सोयी इ. कारणांमुळे पश्चिम विदर्भातील लोकसंख्या हळूहळू वाढत आहे.

निष्कर्ष :- १) विदर्भात भविष्यकाळात लोकसंख्येत सतत वाढ होत जाईल असा अंदाज आहे. २) विदर्भात नागपूर, अकोला व अमरावती या जिल्ह्यातील लोकसंख्या वाढीचा दर हा दिवसेंदिवस वाढत असल्याने भविष्यात या शहरांची लोकसंख्या विदर्भात सर्वात जास्त राहिल. ३) गडचिरोली जिल्हा हा दुर्गम असल्याने या जिल्ह्यात भविष्यात देखील लोकसंख्या वाढीचा दर हा मंद राहिल. ४) भविष्यकाळात विदर्भातील लोकसंख्या याच गतीने वाढत राहिली तर विदर्भासमोर फार मोठे आव्हान उभे राहिल. यात प्रामुख्याने सुशिक्षित बेरोजगार, जमिनीचा प्रश्न, महागाई, इ. विविध प्रश्नांना विदर्भातील जनतेला तोंड द्यावे लागेल, त्यामुळे लोकसंख्या वाढीला प्रतिबंध घालणे अत्यंत आवश्यक आहे.

संदर्भ :-

1. Agrawal S.N.(1978): "India's Population Problem" 2nd edn. Publisher - Tata Mc Graw Hill, New Delhi.
2. Bose and Desai P.B. (1989): Population Planning in India Policy Issues & Research Priority, B.R. Publication.
3. District Census Handbook, 1991-2011
4. Gosal G.S. Population Geography ABI- Annual Journal, Chandigarh.
5. Kurian G. (1936): Population and its distribution, Journals of National Geographical Association, Vol, XI Part I 6.
6. Mamoria C.V. (1957): Growth of Population in India, Geographical Review of India. Vol. 19, Part 4

कवी गोविंदसुतांची 'गुरुजी' एक आकलन

प्रा. डॉ. जयश्री संजय सातोकर, मराठी विभाग प्रमुख, प्रगती महिला कला महाविद्यालय, भंडारा भ्रमणध्वनी क्र. ९४२०८६५४८३

कवी गोविंदसुत म्हणजे समर्थ महाविद्यालय लाखनीचे प्राचार्य डॉ. संजय गोविंदराव पोहरकर. यांचा 'गुंजारव' हा अनुक्रमे चवथा काव्यसंग्रह. त्यांच्या प्रत्येक काव्यसंग्रहातील कविता एकापेक्षा एक सरस आहेत. 'गुंजारव' या काव्यसंग्रहातील 'गुरुजी' ही कविता म्हणजे कवी मनाने शिक्षण व्यवस्थेचा अल्पाक्षरत्वाने काढलेला आलेखच आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळात शाळेत शिकविणाऱ्या शिक्षकांना आदराने गुरुजी संबोधले जायचे. या आदराशी ईमान राखत गुरुजींना स्वतःचेही व्यक्तिमत्त्व सांभाळावे लागे. खेडयापाडयात तर गुरुजी नावाची मार्गदर्शन करणारी एक संस्थाच होती. त्याकाळात शिक्षकांना वेतनमानही बेताचेच होते. त्यामुळे गुरुजी म्हणजे आपला टापटिपणा सांभाळत, मोजक्या उत्पन्नात व्यवस्थितपणे राहणारी एक व्यक्ती होती. गुरुजी या कवितेत जुन्या काळातील गुरुजीचे व्यक्तिमत्त्व रेखाटतांना कवी म्हणतात,

‘धोतर, कुर्ता, टोपीवाले
गुरुजी अमुचे छान होते
गुरुजी म्हणजे गाव गाडयात
एक मोठा मान होते.’

अगदी नेमक्या शब्दात कवीने खेडयापाडयातील गुरुजींचे वर्णन करून त्यांचे स्थान स्पष्ट केले आहे. गुरुजी या व्यक्तिमत्त्वाचा आदर आणि धाकही होता. गुरुजींच्या व्यक्तिमत्त्वात शिक्षकी पेशा मुरलेला होता. ते केवळ पोटासाठी नव्हते, तर ते समाजाचे मार्गदर्शक दीप होते. त्यांचे हे स्थान अधिक स्पष्ट करतांना कवी म्हणतात,

‘छडी, छत्री हाती त्यांच्या
धाक आणि सावली होते
अंधारलेल्या गावागावात
प्रकाशाचा दीप होते’

या कडव्यातील 'छडी आणि छत्री' या प्रतिमा 'छडी म्हणजे धाक' आणि 'छत्री म्हणजे सावली' हा अर्थ प्रदान करतात. तिसऱ्या ओळीत 'अंधारलेल्या गावागावात' असा शब्दप्रयोग येतो. येथे अंधाराचे अनेक अर्थ अभिव्यक्त होतात. हा अंधार अज्ञानाचा, अंधश्रद्धेचा, अश्रद्धेचा, स्वार्थाधर्तेचा, अमानुष वर्तनाचा, व्यसनाधीनतेचा, अशिक्षितपणाचा कशाचाही अंधकार होवू शकतो. अनेक अंगाने असलेला हा अंधकार दूर करण्यासाठी धडपडणारे गुरुजी गावात किती महत्त्वाचे होते हे नेमकेपणाने कवी मांडतात. यापुढे गुरुजी म्हणजे 'प्रकाशाचा दीप' असे वर्णन येते. इथे प्रकाशाचा दीप ही प्रतिमा सुद्धा ज्ञानदानाचा प्रकाश, स्वच्छतेचा प्रकाश, वैज्ञानिक दृष्टीकोनाचा प्रकाश, स्वच्छतेचा संस्कार देणाऱ्या जाणीवेचा विकास करू पाहणारा प्रकाश असे अनेक अर्थ प्रसवतात. अगदी मोजक्या शब्दात गुरुजींचे गावगाडयातील जीवनकार्य, त्यांचे सामाजिक स्थान, गुरुजींची सेवावृत्ती या साऱ्याच बाबी इथे सहजतेने चित्रित होतात. आता शिक्षण क्षेत्रात आमूलाग्र परिवर्तन झाले आहे. समाज, समाजातील माणसे, भौतिक साधनसुविधा, मानसा-मानसातील संबंध,

संबंधातील कृत्रिमपणा, नैसर्गिक जिव्हाळयाचा अभाव असे दृश्य सर्वत्र दिसून येते.

पूर्वी विजेचे दिवे क्वचितच काही ठिकाणी असत. कंदिल किंवा मातीच्या तेलाचे दिवे याच्या धुसर प्रकाशातच विद्यार्थी अभ्यास करीत असत. साधन सुविधांचा अभाव होता पण ज्ञानाचा सुकाळ होता. आता साधनांचा आणि सुविधांचा सुळसुळात झाला आहे. या भौतिक सुविधांच्या जगमगाटाने आपण दिसून गेलो आहोत. खरी जीवनदृष्टी गमावून बसलो आहोत. समाजात मानाचे स्थान असलेले गुरुजी आज क्वचितच सेवाभावी राहिले आहेत. गुरुजी ही समाजातील सन्माननीय संस्था आता तेवढी सन्माननीय राहिली नाही हा सर्व बदल कवी, अचूकपणे टिपतात व म्हणतात,

‘दिवे गेले बल्ब आले
चकाचक गाव झाले
सारे जग दिपून गेले
केव्हा तरी गुरुजी मेले.’

अशा शब्दातून व्यक्त करतात. काळानुसार 'गुरुजी' या शब्दाचे संबोधन बदलले. त्याबरोबर सामाजिक दृष्टिकोनही बदलला. गुरुजीचा मास्तर झाला. शिक्षण क्षेत्रात आमूलाग्र होणारे परिवर्तन, आणि सामाजिक बदलाची झपाटयाने वाढलेली गती या कालचक्रात मास्तर हे संबोधनही फार काळ टिकावू ठरले नाही. कवी म्हणतात,

‘शाळेत आता मास्तर आले
तेही मधेच मरून गेले.’

ग्रामीण, शहरी भागातूनही आता सर्रास गुरुजी, मास्तर या संबोधनाऐवजी टीचर, सर असे संबोधन कानी येवू लागले आहेत. इंग्रजी माध्यमांच्या शाळा मोठ्या प्रमाणात सुरू झाल्या आहेत. गुरुजींचा आता 'सर' झाला आहे. वरवरच्या टापटिपीत मनातील आदरभाव मात्र कमी झाला. हे सांगतांना कवी म्हणतात,

‘सर, सर पाऊस यावा
तसे टीचर सर आले.’

यातील सर या शब्दावर कवीने केलेला कोटीबाजपणा लक्षात येतो. मराठीतील गुरुजीला इंग्रजीतील आदरार्थी संबोधन म्हणजे सर. परंतु 'सर, सर पाऊस यावा तसे सर निर्माण झाले'. इंग्रजी शाळांच्या वाढत्या संख्येसोबतच सरांची संख्याही वाढली. गुणवत्तेपेक्षा संख्यात्मकतेला महत्व आले. आकलन क्षमता वृद्धीगत होण्याऐवजी 'रट्टा' संस्कृती वाढीस लागली. बौद्धिक क्षमता परीक्षेत मिळालेल्या गुणांवर ठरू लागली. विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास संपला. तो परीक्षार्थी झाला. शिक्षणही महागले. आर्थिकतेनुसार शाळा ठरू लागल्या हा झालेला बदल अचूक टिपून कवी म्हणतात

‘गुरुजींची सर टीचरला नाही
पैसे दे टीचिंग घे.... असे युग सुरू झाले’

काळानुसार अनेक बदल शिक्षण क्षेत्रात झाले. अनेक प्रयोग झाले. या बदलामुळे खरोखरच शिक्षण व्यवस्थेने माणूस घडविला

का? हा प्रश्न कायमच राहिला. शिक्षणाचा बाजार झाला. मोठाल्या रकमा घेऊन ज्ञानदानाचे कार्य सुरू झाले. ज्ञानदानाचे—पिढी घडविण्याचे संस्कार जावून 'पैसे दे टीचिंग घे' चे स्वरूप आले. बरं... याने तरी भले झाले का? हा ही गहण चिंतनाचा विषय. ज्ञानापेक्षा मार्कांना महत्व. वरवरच्या टापटिपीला महत्व. गुणवत्तेपेक्षा सुबत्तेला महत्व. यावर भाष्य करतांना कवी उपरोधिकपणे म्हणतात,

‘पैसे दे टीचिंग घे

असे युग सुरू झाले

याने तरी होवो भले...!’

आज पदवीधरवर्ग मायदेश सोडून परदेशातील सुबत्ता वाढवितो आहे. मायदेशी असलेल्या आई—वडिलांसाठी त्यांच्या व्यापातून त्याला सवड नाही. वृद्धाश्रमाची वाढती संख्या, माणूसकीचा अभाव यासारखे अनेक प्रश्न आजपावेतो अनुत्तरीत आहेत. ‘यावे शिक्षणासाठी, निघावे सेवेसाठी’ या भावाने सुरू असलेले गुरुजींचे कार्य पूर्णपणे संपले नसले तरी प्रमाण मात्र कमी झाले आहे. पैसा रगड आहे पण सुख, समाधान नाही. ‘साधी राहणी उच्च विचार’ किंवा ‘छडी लागे छमछम, विद्या येई घमघम’ हया गुरुजींनी एकेकाळी शिकविलेल्या म्हणींचा अर्थ आता बदललेला आहे. या परिस्थितीतही ‘याने तरी होवो भले...!’ असा आशावाद कवी व्यक्त करतांना दिसतात. एकंदरित स्वातंत्र्योत्तर भारतातील शिक्षण व्यवस्थेचा नेमक्या पाच कडव्यातून कवीने रेखाटलेला हा आलेख अतिशय हृदय, रसपूर्ण आणि वास्तव उतरलेला आहे. हे आपल्या सहजपणे लक्षात येते.

निष्कर्ष :- १. कवी गोविंदसुतांची ‘गुरुजी’ ही कविता स्वातंत्र्योत्तर काळातील बदलत्या शिक्षण व्यवस्थेवर भाष्य करणारी कविता आहे. २. शिक्षण व्यवस्थेत होत गेलेले बदल कवीने नेमकेपणाने गुरुजी, मास्तर, टीचर, सर या संबोधनांचे उल्लेख करून नोंदवलेले आहेत. ३. केवळ शिक्षण व्यवस्थेतच बदल झालेला नाही तर भौतिक सुविधांमध्येही फार मोठा बदल झालेला आहे, हे ही कवीने दिवे आणि विद्युत बल्ब या उल्लेखातून नोंदविलेले आहेत. ४. भौतिक स्थित्यंतराबरोबरच समाजाच्या विचार करण्याच्या पद्धतीतही स्थित्यंतर आलेले आहे हे कवीने ‘सारे जग दिपून गेले’ या उल्लेखातून मांडले आहे. ५. गुरुजी आणि मास्तर यांच्या मृत्यूचा उल्लेख कवितेला अधिक रससंपृक्त करतो. ६. भाषाशैलीच्याही दृष्टीने नेमकेपणा, कोटिबाजपणा व शब्दांचा समर्पकतेने वापर हे कविचे वैशिष्ट्य कवितेला विशेष काव्यमूल्य प्रदान करते. ७. कविने तीन अर्थाने सर शब्द वापरून अर्थचमत्कृती साधलेली आहे. ८. शिक्षण व्यवस्थेतील झालेल्या बदलावर कविने एका अर्थी उपरोधिकतेने मौनच साधले आहे. ९. ‘याने तरी होवो भले’ या उल्लेखातून एकूणच पाच कडव्यांची ही कविता अनेक अर्थाने समृद्ध कविता आहे.

संदर्भ :-

१. गुंजारव — कवी गोविंदसुत, पहिली आवृत्ती ३१ जुलै २०१५ (गुरुपौर्णिमा, शके १९३७), साहित्यप्रसार केन्द्र, सीताबर्डी, नागपूर.

मर्ढेकरांच्या कवितेतील अध्यात्मिक जाणिवा

डॉ. आर. आर. दिपटे, एस. एन. मोर महाविद्यालय, तुमसर जि. भंडारा ईमेल: rajeshdipite@gmail.com

प्रस्तावना:— कोणत्याही कलाकृतीचा अभ्यास करतांना त्या लेखकाच्या जीवनशैलीचा, संस्काराच्या तसेच वैचारिकतेचा त्या कलाकृतीवर कळत—नकळतपणे प्रभाव पडलेला असतो. एवढेच नव्हे तर त्या लेखकावर संस्कार, समाजातील प्रतिकूल परिस्थिती यातील ताण—तणावापासून साहित्य निर्माण होत असते.

मर्ढेकरांच्या काव्याच्या अभ्यास करतांना असे जाणवते की, त्यांच्यावर झालेले बाळबोध संस्कार, मनात जपलेल्या आदर्शभूत कल्पना यांचा शहरी जीवनातील विरोधी परिस्थितीमुळे त्यांचे स्वप्नभंग झाले. त्यामुळे त्यांच्या वाट्याला आलेले वैफल्य, उध्वस्त जगात व स्वतःच्या मनोविश्वात त्यांना एकच आशेचा किरण गवसला. तो म्हणजे संपूर्ण जगाचा नियंत्रक, सर्वशक्तिमान परमात्मा. त्याच्याजवळ वेदना व्यक्त करणे, अन्यायाच्या जाब विचारणे. असे विविध भाव व मनोवृत्ती त्यांच्या काव्यातून प्रगट होतात. हा यांचा काव्यप्रवास “आशयाचा तूच स्वामी शब्दवाही मी भिकारी” म्हणण्यापर्यंत येऊन थांबला.

मर्ढेकर हे ब्राम्हण कुटुंबात जन्मास आले, यांचे कुटुंब धार्मिक होते. या पारंपारिक समृद्ध घरात त्यांचे बालपण रंगले. हे घराणे रामदासी संप्रदायी असल्याने रामाची भक्ती व श्रद्धा त्यांच्या मनात होती. वाङ्मय व तत्वज्ञान हे त्यांच्या वडिलांचे आवडते विषय होते. वाङ्मयाचे रसग्रहण ते मोठ्या कौशल्याने करित असत. लहानपणी ते आपल्या मर्ढे या गावी उन्हाळ्याची सुट्टी घालवत असत. या काळात महिनाभर ते रामाच्या देवळात शांत वातावरणात घालवीत असत. भारतीय वाङ्मय, संस्कृती व धर्म हा त्यांचा श्रद्धेच्या विषय होता.

शिशिरागमातील काही कविता मर्ढेकरांनी ‘रमेशबाळ’ या टोपण नावाने प्रकाशित केले. रमेश हे रामाचे नाव त्यामुळे ‘रमेशबाळ’ या नावाने प्रकाशित करण्यामागे रामभक्तीचा अनुबंध असावा तुसरे असे की, “त्यांच्या घराण्यात रामाचे वा रामाशी संबंधित असेच नाव ठेवण्याची पद्धत होती.”^१

संकुचित अनुभूती विश्वाकडून व्यापक अनुभूती विश्वाकडे झेपावण्याची मर्ढेकरांची मानसिक क्षमता असाधारण होती. प्रचंड विश्वव्यापार आणि व्यक्तिमात्राचे स्थान हा मर्ढेकरी चिंतनाचा विषय होता. “मुळचीच ईश्वरविषयक सश्रद्धता संदेहाच्या शाळांमध्ये विदग्ध होऊन अंतिमतः संपूर्ण शरणागतीत स्वरूपता त्यांच्या कवितेत अभिव्यक्त झालेली दिसते.”^२

द्वितीय महायुद्धात झालेली प्रचंड हानी, जबरदस्त संहार, लोकांनी सोडून दिलेली माणुसकी याबरोबरच सर्वत्र पसरलेले ‘जीवारण्य’ पाहिल्यावर मर्ढेकर भांबावून गेले. त्या सर्वांवर उपाय म्हणजे त्या सर्वसाक्षी ईश्वराच्या दर्शनाची उत्कट ओढ मर्ढेकरांना लागली. मुळात असलेली संन्यासी वृत्ती व आस्तिकता याला कारणीभूत होतीच. तुकोबाप्रमाणे त्यांची आध्यात्मिक साधना सुरू झाली. ती अर्थातच अत्यंत डोळस होती. संतामधील व आपल्यामधील फरक मर्ढेकरांना ज्ञात होता. म्हणूनच ते आत्मपरिक्षण करू लागले.

कुठे ज्ञानेश्वर संत श्रेष्ठ

कुठे तुकाराम पवित्र।

कुठे समर्थ धीरोदत्त।

संत सर्व।

संत शब्दाचे नायक

संत अर्थाचे धुरंधर

एक शब्दाच्या किंकर

उपकार मी॥

अशा शब्दात संताप्रती मोठेपणा ते व्यक्त करतात. आपल्यातील न्युनत्वाची त्यांना सतत जाणीव आहे. जिथे धर्मग्रंथांना उद्दीग्न परमेश्वर सापडला नाही. साधुसंत त्यांच्या दर्शनासाठी व्याकूळ होऊन गेले. तिथे आपला काय टिकाव लागणार? ही जाणीव त्यांच्या मनात घर करते.

“तुझ्यासाठी देवा। काय म्या झुरावे

झुरळाने कैसे। पतंगावे

साधुसंत जेथे। बैसले तिष्ठत

मना कळवित। अहोरात्र

तरीही मर्ढेकरांच्या परमेश्वर प्राप्तीविषयीचा ध्यास सुटत नाही.

भंगू दे काठिण्य माझे

आम्ल जावू दे मनीचे

येवू दे वाणित माझ्या

सूर तुझ्या आवडीचे

या कवितेत सर्वस्व समर्पित भावनेतून आत्मिक विकासाची अपेक्षा, अतुलनीय उच्च पातळीवरून शब्दबद्ध झाली आहे. मानवी उन्नतीचे एकमात्र केंद्र म्हणून ते ईश्वरासमोर संपूर्णपणे नतमस्तक होतात.

“राव सांगता देव कुणाला

शहाजोग जो शहामृगसम

बोंबील तळलो संडे उन्हात

आणि होतसे हड्डि नरम।”^३

अशी स्वतःची पिल्ले खाणा—या शहामृगाची उपमा ईश्वराला देतात, पण हे अगतिकतेतूनच घडते. प्रश्नांच्या गोड्यातून आणि सर्वाक्षाणे प्रेमापोटीच ईश्वराच्या दर्शनाची उत्कट ओढ मात्र कमी होत नाही. कारण त्यांच्या कृपाप्रेमाचा थोडा वर्षाव झाला तरी आपले जीवन उजळून निघेल याची त्यांना खात्री आहे.

“हासडल्या तुझं शिब्या तरीही।

तुझ्याच आलो पायी लोळतः।

मुठीत धरूनी नाक लाविले।

तव डोळ्यांशी डोळे पोळत।”^४

अशी संपूर्ण परगता शेवटी त्यांच्या काव्यांत प्रकट होते. प्रथम परमेश्वर नाकारणारे मर्ढेकर शेवटी परमेश्वराला शरण जातात. ही शिकवण संस्कारातून मर्ढेकरांच्या अंगी उतरली. घरचे धार्मिक

वातावरण, आपल्या संस्कृतीची शिकवण, मानवाची उमेदीच्या काळात ईश्वरी ध्यासाकडे तुल्य पण आयुष्याच्या शेवटी शरण जाणे हे भारतीय संस्कृतीचे संस्कार त्यांच्या मनात सुप्त रूपाने होतेच आणि ते काव्याद्वारे अभिव्यक्त झाले आहे.

आपल्या समग्र आयुष्यात मर्देकर हे केवळ संस्कारानेच नव्हे तर स्वभावानेही अध्यात्मवादी आहेत. त्यांच्या काही कविता वाचल्या तर परमेश्वराच्या साक्षात्कारासाठी, कृपेसाठी संताप्रमाणेच त्यातही विशेषत्वाने तुकोबा प्रमाणेच त्यांनी अत्यंत प्रामाणिकपणे ध्यास घेतलेला आहे. सहाजिकच मर्देकरांच्या मनाने केलेल्या पारमार्थिक प्रवासाचे नाते तुकोबांच्या मनाने केलेल्या पारमार्थिक प्रवासांशी मोठ्या प्रमाणात जुळते. अमृताचा सोहळा तुकोबांनी अनुभवला. मर्देकरांच्या कवितेतही त्या प्रकाश सोहळ्याचा अनुभव प्रत्ययाला आल्याची नोंद आहे. मर्देकरांच्या काव्यविश्वात तशी यातनांची त्रिवेणी उमललेली आहे. या त्रिवेणीतला यातनेचा एक पदर प्रेम वैफल्याने साकार झाला. दुसरा पदर समाज जीवनातील दंभ, ढोंग आणि त्यांचा परिणाम म्हणून येणा—या दुःखांनी सिद्ध केला आहे.

“जाईल सळई तुझ्या कृपेची
बुळबुळलेल्या खाचातून जर
शततारांच्या पुंज हवेतून
खेळविन या तळहातावर”^५

इथे ते परमेश्वरी कृपेचे सामर्थ्य अधोरेखित करतात आणि स्वतःला नियतीच्या इच्छेचा रेखीव आविष्कार ठरवून टाकतात. याप्रकारे परमेश्वर आणि मर्देकर यांच्यातील विशिष्ट जाणीव त्यांना अभिमंत्रित करते. मनाच्या या विशिष्ट अवस्थेत मनी दीन झालेला हा कवी एक द्वंद्वीतांच्या फवारा भोगतो. “मर्देकरांच्या समग्र काव्यविश्वात परमेश्वरी साक्षात्काराची जाणिव या एकूलत्या एक कवितेमध्येच मर्देकरांना लागली. मर्देकर द्वैताच्या राहूट्यापासून वेगळे आणि अद्वैताचा फार मोठा पल्ला ते मानसिक पातळीवरून चालून गेले.”^६

मर्देकरांच्या मनात जागा झालेला हा कवी मराठी संतांच्या पठडीतला आहे, असे कोणी म्हटले तर ते खरे वाटेल असाच त्यांच्या कवितेतील सूर आहे. त्यांच्या आशयावर परमेश्वराचे स्वामित्व असते. कवी हा केवळ शब्दाच्या वाहक असतो.

त्यांच्या कवितेला ईश्वरीकृपेचे नवीन वळण दिसू लागले. त्यांच्या कवितेतील गिरणीवाला मजुराने जीवनाकडून मध्यम वर्गाकडे वळून पाहिले तर तेथेही फारसा फरक जाणवत नाही. त्यातील निर्जीवपणा,

यांत्रिकता आणि बिभित्स चाळे आता सर्वांच्या परिचयाचे झाले आहेत. दिवसामागून दिवस येतात हीच एकादृष्टीने ईश्वराची धारणा आहे. रामेश्वरी कृपेमुळेच आजच्या दिवस पाहायला मिळाला.

देवजीने कृपा केली

सकाळ नित्याची ही आली

देवजीची कृपा झाली म्हणजे ही सकाळ येते, चहा उकळून होतो, भात शिजवून होतो, भाजीपाला समोर येतो, दोन दिडक्याची पिवळी झालेली कडू दोडकी विकत घेतली जातात. सभोवतालचे हे चिमणे जीवन कसे विणले जात आहे, एखाद्या हाताळून काळ्या झालेल्या चिंगट वारल्या ठेकलीत आणि माल खपत नसल्याची किर—किर करत जाण्याचा कुरची मलाईवाल्यासारखे ज्यांना

जगायची पण सक्ती आहे

मरायची पण सक्ती आहे

विं दा. करंदीकर व दिलीप पुरुषोत्तम चित्रे या दोघांचेही मर्देकरांचे भावनिक नाते होते. असे दोघांनीही मर्देकरांच्या मृत्यूनंतर त्यांना उद्देशून लिहिलेल्या कविता वाचतांना दिसते. “करंदीकरांच्या कवितेत शीर्षक हे ब्रम्हवर्ता असे आहे. तिच्या जीवनाच्या अंतर्गाच्या खंबीरपणे वेध घेण्याचा प्रयत्न आणि तीचा तीव्र आध्यात्मिक ध्यास बाळगणा—या मर्देकरांचा हा गौरव आहे.”^७

निष्कर्ष : १. यांच्या शिशिरागमात ईश्वराच्या न्यायशिलतेला व्यक्तिगत अन्यायाच्या संदर्भात उपरोधिक सवाल होता. २. आपल्या सभोवतीच्या जीवनातील उपेक्षितांचे दुःखाचे पुरावे उभे करून मर्देकरांनी परमेश्वराला न्याय मागण्यासाठी भांडण उभे केले आहे. ३. अजूनही अजुर शेलकी शिवी जिभेवर आहेच आणि शिव्या देणारी जिह्वा गळू नये असे दानही ते परमेश्वराला मागतात. ४. मर्देकरांच्या कवितेत जागा झालेला तत्वज्ञान संतांच्या आचरणातील आहे.

संदर्भ :

१. डॉ. यशवंत मनोहर : ‘बाळ सिताराम मर्देकर’, पृ. ३
२. डॉ. अक्षयकुमार काळे : ‘अर्वाचिन मराठी काव्यदर्शन’, बनहट्टी प्रकाशन, नागपूर, पृ. ४१४.
३. बाळ सिताराम मर्देकर : ‘मर्देकरांची कविता’ पृ. ५६
४. डॉ. अक्षय काळे : ‘अर्वाचिन मराठी काव्यदर्शन’, बनहट्टी प्रकाशन, नागपूर, पृ. ४१६
५. नरहर कुरुंदकर : ‘गोदातटीचे कैलास लेणे’, संपादक — मर्देकर व इतर, हैदराबाद १९८३, पृ. १३६
६. डॉ. यशवंत मनोहर : ‘मराठी कविता व आधुनिकता’, पृ. १३७
७. नरहर कुरुंदकर : ‘गोदातटीचे कैलास लेणे’ संपादक — मर्देकर व इतर, हैदराबाद १९८३, पृ. ३१४

कोविड-१९ उगम, प्रसार, प्रतिबंध आणि भारतीय समाज

प्रा. घाटगे जयंत चंद्रकांत, सहयोगी प्राध्यापक, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, पेठ वडगांव

प्रास्ताविक : समस्त मानवजात एका विचित्र व अघटित कालखंडातून जात आहे. मानवी जीवनात असे व इतके अडथळे येतील अशी कोणीही कल्पना केली नव्हती. आज कोविड-१९ ने जे थैमान घेतले आहे ते मानवी इतिहासात प्रथमच घडत आहे, कारण सुमारे अडीच हजार वर्षांपूर्वी ग्रीस देशात ऊगम पावत महामारीत रूपांतरीत झालेल्या टायफॉईड सदृश्य आजाराने जगातील जवळजवळ दोन तृतीयांश लोकसंख्या गिळंकृत केली होती. चौदाव्या शतकात चीन मध्ये ऊगम पावलेल्या व अर्ध्या जगात पसरलेल्या प्लेगच्या महामारीने सुमारे वीस कोटी इतकी प्रचंड लोकसंख्या मृत्युमुखी पडली होती. शतकभरापूर्वी जगभर थैमान घातलेल्या स्पॅनिश फ्ल्युमुळे जवळजवळ पाच कोटी लोकांचा बळी घेतला होता. भारतात या महामारीमुळे सर्वात जास्त जिवित हानी झाली होती. यानंतर टप्प्याटप्प्याने आलेल्या इबोला, मर्स, झिका, निपा या सर्व साधारणांच्या पार्श्वभूमीवर महामारीची टांगती तलवार लटकवत ठेवली आहे. आजघडीला जगभरातील सगळे देश सार्स कोविड व्हायरस-२०१९ मुळे पसरलेल्या आजाराने चिंताग्रस्त झाले आहेत. या आजाराने महामारीचे रूप घेतल्याने विकसीत आणि विकसनशील देशांच्या आर्थिक व आरोग्य व्यवस्थेच्या मर्यादा जगासमोर उघड केल्या आहेत. या सर्व बाबींचा विचार करता अशी चिंता निर्माण होते की आजअखेर भारतात कालगणना करत असताना स्वातंत्र्यापूर्व व स्वातंत्र्योपर काळ असा शब्दप्रयोग केला जात होता. आज मात्र अशी परिस्थिती निर्माण झाली आहे की, भारतात कालगणना करताना यापुढे 'कोविड १९ पूर्व' व 'कोविडोत्तर' अशी करावी लागेल की काय अशी शंका मनात निर्माण होऊ लागली आहे.

कोरोनाचा प्रसार : कोविड विषाणूसाठी आता जागतिक आरोग्य संघटनेच्या निर्देशानुसार, 'कोविड-१९' अशी संज्ञा वापरली जाते. कोविड मधील 'को' म्हणजे 'कारोना', 'विड' म्हणजे 'व्हायरस', आणि 'डी' म्हणजे 'डिसीज' आणि १९ म्हणजे २०१९ या वर्षात उद्भवलेला संसर्गजन्य आजार. डिसेंबर २०१९ मध्ये चीनच्या हुबेई प्रांतातील वूहान मध्ये उगम पावलेल्या कोविड-२ कुटुंबातील सातव्या विषाणूने जगभर अक्षरशः थैमान घातले आहे. याची तिब्रता इतकी भयावह आहे की जागतिक आरोग्य संघटनेने २०१९-२० हे वर्ष कोरोना विषाणूचा उद्रेक, आंतराष्ट्रीय चिंताजनक आपत्ती म्हणून ३० जानेवारी २०२० रोजी जाहीर केले व ११ मार्च २०२० रोजी हा जागतिक संसर्गजन्य आजार 'महामारी' म्हणून घोषित केला. आज जगभरातील १९६ देशांपैकी सुमारे १७५ पेक्षा अधिक देशात या महामारीने आपली पाळेमुळे रोवली आहेत. श्वसनमार्गातून आणि संपर्कातून या विषाणूचे संक्रमण होऊ शकते. दिनांक २४ ऑक्टोबर २०२० रोजीच्या गुगलवरील आकडेवारी नुसार कोविड बाधितांची जगाच्या पातळीवरील संख्या ४२,५२१,०३६ इतकी असून या आजाराने बळी घेतलेल्या रोग्यांची संख्या ११,४९,५३५ इतकी आहे. यापैकी ९,८५१,९९५ रोगी बाधित असून त्यातील अत्यवस्थ

अवस्थेत असलेल्यांची संख्या ७६,५४३ इतकी आहे. या विषाणूच्या अल्पवधीतच जगभर झालेल्या प्रसारामुळे इतका जनक्षोभ उसळला आहे की, सर्वशक्तीमान मानल्या जाणाऱ्या अमेरिकेच्या राष्ट्राध्यक्षांनाही लोकक्षोभापुढे आपले व्हाईट हाऊस सोडून बंकराचा आसरा घ्यावा लागला, यावरून ही महामारी किती भयावह आहे याची जाणीव सर्वांना होईल. भारतात सर्वात पहिली कोरोना विषाणूबाधित व्यक्ती केरळ राज्याच्या शिपुरमध्ये, जिचा संबंध चीनमधील वूहान प्रांताशी आला होता, ती ३० जानेवारी २०२० रोजी सापडली, तर सौदी अरेबियातून आलेल्या ७६ वर्षीय वृद्धाचा पहिला बळी गेला होता. आज भारतात कोरोना बाधितांची संख्या ७,८१४,८६२ असून या आजाराने बळी पडलेल्यांची संख्या १,१७,९९२ इतकी आहे. भारतातील बहुसंख्या राज्यांमध्ये कोरोनाचा प्रसार मोठ्या प्रमाणात झाला असून त्यामध्ये मुख्यतः महाराष्ट्र, दिल्ली, आंध्रप्रदेश, कर्नाटक, केरळ, तामिळनाडू, गुजरात, पंजाब व हरियाणा यांचा समावेश करता येतो. भारतात एकूण कोरोनाबाधित रूग्णांपैकी ७० टक्के रूग्ण महाराष्ट्र, तामिळनाडू, दिल्ली, गुजरात आणि उत्तर प्रदेश या पाच राज्यात केंद्रीत आहेत.

सुरुवातीला या महामारीच्या प्रसाराला रोखण्यासाठी योग्य उपायांचा शोध घेण्याएवजी भारतातील सत्ताध्याऱ्यांकडून टाळ्या आणि थाळ्या वाजवून, मेणबत्या प्रज्वलित करून, विमानातून पुष्पवृष्टी करून कोरोनाचा प्रसार आपल्याला रोखण्यात यश मिळवता येईल असा भावडा आशावाद लोकांच्या मनात निर्माण करण्याचा आचरटपणा केला. पण या तकलादू मार्गांनी कोरोनाला आपण हरवू शकणार नाही हे वास्तव भारतीयांच्या लक्षात यायला फारसा वेळ लागला नाही. पण या दिरंगाईमुळे कोरोनाचा प्रसार जलद गतीने संपूर्ण भारतभर झाला ही वास्तवता आपल्याला मान्य करावी लागेल. नंतरच्या काळात जाग आलेल्या सरकारने या महामारीला आळा घालण्याच्या हेतूने, आपण घेत असलेल्या निर्णयाचा कसा आणि किती परिणाम समाजजीवनार होईल याचा विचार न करताच, मन मानेल त्याप्रमाणे काही उपाय जाहिर करण्याचा सपाटाच लावला. यापैकी सर्वात महत्वाचा निर्णय म्हणजे टाळेबंदीचा: या तात्काळ पुकारण्यात आलेल्या निर्णयाचा फटका म्हणजे केवळ चार तासात सर्व देश बंद, कोणीही जागेवरून हलायचे नाही, परिणामी बाहेरगावी व परराज्यात कामधंदा करून पोटापाण्याची तरतूद करण्यासाठी प्रयत्नांची शिकस्त करणारे लोक झटक्यात आहे त्या ठिकाणीच बंदिस्त झाले. अशांची संख्या सुमारे आठ ते दहा कोटी होती. त्यांच्यावर लादण्यात आलेली स्थलांतर न करण्याची बंदी किती कालावधीसाठी असेल हे ही स्पष्ट नव्हते. परिणामी चुकीच्या पध्दतीने केलेल्या या पहिल्या लॉकडाऊनच्या वेळी कोरोना बाधितांची अवघी पाचशेच्या आसपास असलेली संख्या लाखाच्या जवळ पोहचली.

कोरोनाचे सामाजिक परिणाम:- १ बेकारीत झालेली वाढ : कोरोनाच्या झपाट्याने झालेल्या प्रसाराचा फटका सर्वात जास्त

श्रमजिवी समूहाला बसला. लाखो उद्योगधंदे बंद पडले, करोडो लोक बेरोजगार झाले, त्यांना वाऱ्यावर सोडण्यात आले. अशा चुकीच्या व मन मानेल त्या पध्दतीने घेतलेल्या निर्णयाने हजारो लोकांना प्राण गमवावे लागले. शहरातील कामधंदा बंद पडल्याने श्रमजिवींनी आपापल्या खेड्यांकडे मिळेल त्या वाहतुकीच्या साधनांनी आणि न मिळाल्यास पायी परतायला सुरुवात केली. या स्थलांतरात काही लाखपर्यंत लोकांना आपला प्राण गमवावा लागला. त्यामुळे केवळ काही प्रमुख शहरांपूर्त मर्यादित असणारा कोरोना विषाणूचा प्रसार त्यांच्या बरोबरीने खेड्यापाड्यांत पोहचला व संपूर्ण भारतात कोरोनाला महामारीचे स्वरूप प्राप्त झाले. अर्थातच सर्वात महत्वाचा सामाजिक बेरोजगारीचा गंभीर प्रश्न भारतात निर्माण झाला. भारतातील ही बेकारीची समस्या गावातील साध्या दूकानदारापासून ते मल्टिनॅशनल कंपन्यांपर्यंत सर्वत्र पसरली. काम करू इच्छिणाऱ्या प्रत्येकी चार पैकी एक माणूस बेरोजगार बनला आहे. यात भर पडली ती शहरात काम नाही म्हणून खेड्यात आलेल्या लोकांची. त्यांना खेड्यातही काम मिळणे अशक्य झाले आणि मिळाले तरी ते काम करणे सवयी अभावी नकोसे झाले. परिणामी हाताला काम नाही, खायला अन्न नाही, उत्पन्नाचे सर्व मार्ग खुंटले. 'सेंटर फॉर मॉनिटरिंग इकॉनॉमी' च्या १८ ऑगस्ट २०२० च्या अहवालानुसार जुलै अखेरपर्यंत जवळजवळ पावणे तीन कोटी लोकांना आपला रोजगार गमवावा लागला. आज मात्र वास्तव स्थिती यापेक्षाही भयावह झाली आहे.

एक व्यक्ती जेव्हा बेरोजगार होते तेव्हा बाजारपेठेतील पाच गि-हाईके कमी होतात. याचा अर्थ दहा कोटी लोक पैशाच्या अभावी बाजारात येऊ शकत नाहीत. हा अहवाल पुढे असेही स्पष्ट करतो की कोरोना काळात छोटे व्यापारी, फेरीवाले आणि राजंदारीवर कामकरणारे कामगार यांनाही चांगलाच फटका बसला. म्हणजेच या सर्व क्षेत्रातील सुमारे ९ कोटी १२ लाख कामगारांवर याचा अप्रत्यक्ष परीणाम झाला. प्रचार माध्यमातून सातत्याने कोरोनाविषयीच्या प्रसारित होणाऱ्या बातम्यांमुळे, घराघरात होत असलेल्या मतभेदांमध्ये सातत्याने वाढ होत गेली. खेड्यातील लोक इतकेच नव्हे तर त्यांच्या घरातील लोकही शहरातून बेरोजगार बनून गावागाड्यात परतलेल्या लोकांकडे संशयाने बघू लागले. यामुळे कोरोना प्रसाराच्या सुरुवातीच्या काळात संशयित असलेल्या लोकांचा मानसिक ताण-तणाव प्रचंड प्रमाणात वाढला. 'लोकल सर्कल' या समाजमाध्यमांच्या प्लॅटफॉर्मवर कार्यरत असलेल्या एका मान्यवर संस्थेने ८ जून २०२० रोजी भारतात तणाव व नैराश्यग्रस्त लोकांचे प्रमाण तिपटीने वाढल्याचा तर ५६ टक्के लोक चिंतेने ग्रस्त असल्याचा अहवाल केंद्र व राज्यसरकारला सादर करतानाच अशी भितीही व्यक्त केली होती की ही तत्कालीन परिस्थिती असून उद्या ती आणखी गंभीर होऊ शकते. भारतात गेल्या नऊ महिन्यांच्या कालावधीत सरासरी नऊशे ते हजार लोक कोरोना संकराला बळी पडत आहेत. तर दुसरीकडे चिंताग्रस्त लोकांकडून आत्महत्या करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे.

कोरोना प्रसाराच्या कालावधीत मोठ्या प्रमाणात बालविवाहाच्या प्रमाणत वाढ झाल्याचेही विविध माध्यमांतून आलेल्या बातम्यांवरून

दिसून येते. घरातील व्यक्ती काम व नोकरी गमावल्यामुळे कुटुंबियांच्या पोटापाण्याचा प्रश्न कसा सोडवायचा या चिंतेने चिंताग्रस्त बनू लागली. याला योग्य पर्याय न सापडल्यामुळे व्यक्तीला आपला संपूर्ण वेळ सक्तीने आपल्या कुटुंबातच घालवाव लागत आहे. परिणामी पती-पत्नी यांच्यात होत असलेल्या संघर्षाचे प्रमाण वाढले, स्त्रियांविरुद्ध होणाऱ्या हिंसाचाराच्या घटनांचे प्रमाण वाढत चालले आहे. स्त्रियांवरील बलात्कारात सातत्याने वाढ होत आहे.

शिक्षणावर झालेला अनिष्ट परीणाम : मुलांच्या शाळा सक्तीने बंद करण्यात आल्याने त्यांच्या शिक्षणाचा मार्ग जवळजवळ खुंटल्यासारखेच झाले, मुला मुलींमध्ये त्यांच्या भावी शिक्षणाविषयी व परीक्षाविषयी अनिश्चितता निर्माण झाली. एवढेच नव्हे तर युजीसीने किमान पदवीच्या शेवटच्या वर्षाच्या विद्यार्थ्यांची परीक्षा घेणे विद्यापीठे व महाविद्यालयांना बंधनकारक केल्यामुळे आणि असा प्रयत्न करताना विद्यापीठ पातळीवर झालेल्या प्रचंड गोंधळामुळे व परीक्षांचे स्वरूप कसे असावे याविषयीचा सातत्याने सुरू झालेला वाद, परीक्षांच्या वेळापत्रकात सातत्याने बदल होत गेल्याने विद्यार्थी वर्गच कंटाळून गेला आहे. घरातच सगळा कालावधी व्यतीत करावा लागलेल्या विद्यार्थ्यांनी आपला वेळ घालवण्यासाठी मोबाईल अगर इतर उपलब्ध असलेल्या साधनांचा अविरत वापर करायला सुरुवात केली आहे. एक प्रकारे ते या साधनांच्या पूर्णपणे आहारी जात आहेत. विद्यार्थी वर्गात त्यांच्या भविष्याबाबतची अनिश्चितता प्रचंड प्रमाणात वाढली. परीणामी कुटुंबातील इतर व्यक्ती व विद्यार्थ्यांत सातत्याने होणाऱ्या संघर्षाचे प्रमाण वाढत चालले आहे.

खेडेगावातील सामाजिक संबंधावर पडलेला अनिष्ट प्रभाव : खेडेगावात एखादी व्यक्ती कोरोना पॉजिटिव्ह असल्याचा साधा संशय जरी आला तरी घरातील नातेवाईकांपासून ते शेजाऱ्यांपासून लोक आणि संपूर्ण गावकरी देखील तिच्यापासून सामाजिक अंतर राखून राहू लागले. हस्तंदोलन करणे धोक्याचे मानले जाऊ लागले, व्यक्तिगत एकारलेपणा वाढीस लागला. गळाभेट अशक्य झाली, सभा-संमेलने रद्द झाली आहेत, २० ग २० च्या वर्गात २० विद्यार्थ्यांचा समूह उपस्थित ठेवण्याचे बंधन शासनाने शाळांवर घातले, महाविद्यालयातील ग्रंथालये, सिनेमा गृहे, यांनाही लॉक डाऊनचा जबरदस्त फटका बसला. या सर्वांमुळे शहरातील व गावातील लोकांमध्ये असलेले आपुलकीचे व जिद्दाल्याचे संबंध संपुष्टात येऊ लागले. गावातील ज्या भागातील व्यक्ती कोरोना पॉजिटिव्ह आली असेल त्या भागालाच गावाच्या संपर्काकासूपन दूर ठेवण्यात येऊ लागले. या काळातच अवकाळी सुरू झालेल्या प्रचंड परतीच्या पावसाने महाराष्ट्रवरील शेतकऱ्यांची शेतात उभी राहिलेली पिके भूईसपाट झाली. ज्यामुळे एका बाजूला कोरोनाने उभारलेल्या भितीत आता पुढे जगायचे नेमके कसे हा प्रश्न गावकऱ्यांसमोर 'आवासून' उभा राहिला. शेतात काम करायला माणसे मिळणाशी झाली. या कालावधीत गावागावात दररोज अगर आठवड्यातून एकदा भरणारे बाजार बंद पडू लागले आहेत. अशा बाजारावर आपली रोजी रोटी भागवणाऱ्यांची रोजगारी बंद पडली. छोट्या शेतकऱ्यांसमोर आपला शेतमाल कुठे व कसा

विकायचा हा प्रश्न निमार्ण झाला, तर 'शहरातील लोक' 'ताजा भाजीपाला व दूध' अशा जगण्यासाठी अत्यंत आवश्यक गोष्टींपासून वंचित व्हायला लागले आहेत. प्रवासाची सर्व व्यवस्था पूर्णपणे कोलमडून पडल्याने अशा विविध ठिकाणी छोटे-मोठे व्यवसाय करून चरितार्थ चालवण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या लोकांमध्ये असंतोषाच्या ज्वाला भडकू लागल्या, समाजात अशांतता निर्माण व्हायला सुरुवात झाली, परीणामी समाजाच्या तळातील समाजगटामध्ये खदखदत असलेला असंतोष ही एक प्रमुख सामाजिक समस्या म्हणून उदयाला आली आणि वाढीस लागली.

देव देवळात बंदिस्त झाले : या अवस्थेत यंदाचा दसरा साजरा करण्याची धडपड भक्तांकडून केली गेली. सर्व देवळांच्या आणि धार्मिक स्थळांच्या बाहेर लागणाऱ्या भक्तांच्या रांगा दिसेनाशा झाल्या आणि सर्वत्र बंदीच्या अवस्थेतच गणेशोत्सव, दसरा व दिपावली हे धार्मिक सण व उत्सव कसे साजरे करायचे असा शासनाने आदेशच जारी केला. पारीणामी सर्वासामोरच हे उत्सव कसे साजरे करायचे हा प्रश्न आज 'आवासून' उभा राहिला आहे. गणेशोत्सव तर अगदी सधेपणाने साजरा केला गेला. गणेशोत्सव व दसऱ्यासाठी विविध प्रकारच्या मुर्ती तयार करणाऱ्या कारागिरांचा धंदाच संपुष्टात आला. दसरा दिवाळीच्या शुभ मुहूर्तावर ग्राहकांकडून मोठ्या प्रमाणत होणारी विविध गोष्टींची खरेदी पैशाच्या अभावाने थंडावली. याचा फटका वर्षभर अत्यंत आतुरतेने वाट पाहणाऱ्या मोठ्या दूकानदारांपासून ते स्वतः दिपावलीसाठी विविध प्रकारच्या मेणबत्या, आकाश कंदिल निर्माण करून चार पैसे गाठीशी बांधण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या लोकांच्या कामावर व या वस्तूची दारोदार विक्री करणाऱ्या विक्रेत्यावर झाला. या कालावधीत विविध कामात गुंतून राहणाऱ्या असंख्य तरूणांवर व या परंपरागत पध्दतीने वस्तूंच्या निर्मितीवर जीवन निर्वाह चालवण्याची धडपड करणाऱ्या छोट्या कारागिरांवर पडला आहे. देवालयही सक्तीने बंद करण्यात आली असल्यामुळे देवळांच्या आजूबाजूला काही ना काही व्यवसाय करून आपली व आपल्या कुटुंबियांची रोजची भूक कशीबशी भागवण्यात धन्यता मानत असलेल्या विविध लोकांचे छोटे-छोटे व्यवसायही बंद पडले, परीणामी देवळांचे पूजारी व देवळांशी संबंधित लोकांवर या सर्वांचा विपरीत परीणाम व्हायला सुरुवात झाली. देवालये उघडण्यात यावीत या आग्रही मागणीसाठी शासनावर दबाव आणायला सुरुवात झाली. त्यासाठी वेगवेगळ्या मार्चांचे आयोजन करण्यात येऊ लागले. राजकीय नेतृत्वानेही यावर आपली सत्तेची राजकीय पोळी भाजून घेण्यासाठी अशा मोर्चांना पाठींबा द्यायला सुरुवात केली.

कायदा व सुव्यवस्थेची समस्या : या कालावधीत कायदा व सुव्यवस्थेची समस्या महत्वाची बनत गेली. हाताला काहीच काम नाही, पोटाला काय खायचे व घरातील लोकांची उपासमार कशी थांबवायची या चिंतेने सतत प्रस्न झाल्यामुळे अवैध धंद्यांना प्रचंड प्रमाणात उत आला, जुगार, आकडा लावणे, देशी दारू अगर मद्याची अवैध वाहतूक रोखणे, रस्त्यावर नागरिकांची चौकशी करणे, कागदपत्रांची तपासणी करणे, त्यांनी मास्कचा वापर केला आहे की

नाही पाहणे, या बरोबरीनेच मद्याचा अवैध साठा शोधून काढण्यासाठी विविध ठिकाणी छापे टाकणे, शासनाने जरी मद्य विकायला परवानगी दिली असली तरी विक्री केंद्राजवळ एकत्र येणारे ग्राहक सामाजिक अंतर पाळण्याच्या नियमांचे पालन करतात की नाही, त्यांनी मास्कचा वापर केला आहे की नाही याकडे जातीने लक्ष देणे, वापरला नसेल तर त्यांच्यावर गुन्हे दाखल करणे अशा असंख्य कामात पहिल्या टाळेबंदीपासून स्वतःला गुंतवून घेतलेल्या पोलिस कर्मचाऱ्यांवर हल्ल्याच्या एकूण १८४ घटना घडल्याची नोंद पोलीस चौकीत झाली असून या अंतर्गत ८१ हजार गुन्ह्यांची नोंदही झाली आहे तर १८ हजार ७२२ गुन्हेगारांना पोलिसांकडून अटक करण्यात आली आहे. शिवाय अशा घटना ना आळा घालण्याची जबाबदारी पार पाडत असताना कोरोना पॉजिटिव्ह आल्याने कित्येक पोलिसांना आपला जीवही गमवावा लागला आहे. याप्रमाणेच समाजातील लोकांमध्ये असंख्या व्यसनांचे प्रमाण सातत्याने वाढत गेले आहे. अशा सर्व बाबींना रात्रभर स्वतःची अगर कुटुंबियांची चिंता न करता पोलिसांना तोंड द्यावे लागत आहे.

या सर्व चक्रावून टाकणाऱ्या बाबीमुळे टाळेबंदीच्या कालावधीत लोकांच्या मनात कायद्याविषयी काही धाक उरला आहे की नाही, कायद्याचे रक्षण करणाऱ्या पोलिसांच्या वर्दीला हात घालण्याचे धडस समाजातील लोकांत का व कसे निर्माण झाले आहे. असा रास्त प्रश्न माझ्यासमोर उभा राहिला आहे. आरोग्य कर्मचाऱ्यांना तर या कालावधीत वेळ पडेल त्यावेळी कार्यरत रहावे लागले. पोलिस कर्मचाऱ्याबरोबरच आरोग्य सुविधा पोहचवण्याची स्वतःहून स्विकारलेली जबाबदारी पार पाडणाऱ्या आरोग्य सेवक सेविका, अशा कर्मचारी व महिला बचत गटातील सदस्यांपर्यंत, सर्वांकडे एका बाजूला अभिमानाने तर दुसऱ्या बाजूला संशयाने पाहण्याचे प्रमाण वाढत गेले. हे सर्व अगदी झोपडपट्ट्यांपासून सोसायटी, कॉलनी, अपार्टमेंट, वाड्या-वस्त्यांपर्यंत सर्वत्र दिसून येऊ लागले आहे. याचाच अर्थ समाजामध्ये सर्वत्र संशयाचे वातावरण वाढीस लागले व यातून सामाजिक समस्यांत भर पडली.

आरोग्य सेविका महिला बचत गट व आशा कर्मचाऱ्यांची भूमिका : आरोग्य सेवकांच्या बरोबरीनेच ग्रामिण भागातील अशा वर्क्सस आणि महिला बचत गटाच्या योगदानाचा थोडक्यात आढावा घेणे आवश्यक आहे. देशपातळीवर कार्यरत असलेल्या महिला बचत गटांकडून आपल्या परीने सुरुवातीपासूनच कोव्हिड रोखण्यासाठी प्रयत्न केले आहेत. उदाहरणार्थ राजस्थानमधील सुमारे ३९ कोटी लोकांपर्यंत कोव्हिड संदर्भात विविध सूचना देण्याचे प्रभावी कार्य आशांकडून केले. मेघलायामध्ये सुमारे ६७,००० अशा कार्यकर्त्यांनी कोव्हिड प्रसारविरोधी राज्य सरकारच्या लढाईमध्ये आरोग्य जनजागृती मोहिमेमध्ये प्रभावी भूमिका पार पाडली. ओरीसामध्ये ४६,७२७ अशा कार्यकर्त्यांनी स्थानिक आरोग्याच्या गरजांची पूर्तता करण्याच्या कामी राज्यशासनाला व आरोग्य विभागाला मोलाची मदत केली. याकामी त्यांना घराबाहेर पडताना मास्कचा वापर करणे, सातत्याने साबणाचा वापर करून हात धुणे, सामाजिक अंतर पाळण्यासाठीच्या नियमांचे

कसोटीने पालन करणे, कोव्हिडच्या प्रारंभीच्या लक्षणांबाबत जनजागृती करणे अशी विविध कामे पार पाडावी लागली. कर्नाटकमध्ये ४२,००० आशा कार्यकर्त्यांनी कोव्हिड विरोधातील लढा यशस्वीपणे देण्यासाठी राज्यसरकारच्या विविध कार्यक्रमांना यशस्वी करण्यासाठी योग्य पाठबळ पुरवले. झारखंड या 'आदिवासी बहुल' राज्यातही सख्या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या ४२,००० आशांनी कोव्हिड बाबत लोकांना जागृत करण्याबरोबरच त्यांच्यात विविध प्रकारांनी सुरक्षितता साध्य करण्यासाठी काय करणे गरजेचे आहे, याबाबत जागृती निर्माण केली. उत्तर प्रदेश सारख्या मोठ्या राज्यात तर कोरोना बाबत जागृती निर्माण करण्यासाठी विविध कार्यक्रमांचे त्यांनी आयोजन केले. कोरोना प्रसाराच्या राज्यातील पहिल्या लॉकडाऊनच्या काळात बाहेरून येणाऱ्या ११.२४ लाख व दुसऱ्या टप्प्यात ११.१९ लाख उत्तर प्रदेशाकडे परत येणाऱ्या ३०.४६ लाख व्यक्तींना ओळखून काढण्याच्या कामी, आणि त्यांना सामाजिक अंतर पाळण्याविषयी जाणीव करून देण्याचे कार्य केले. महाराष्ट्रातील हजारो आशा कार्यकर्त्यांनी ग्रामिण व शहरी भागातील लोकांच्या मनातील कोरोना बाबतची भिती कमी करण्यासाठी, घरातून कामाविना बाहेर न पडण्याविषयी, सातत्याने स्वतःची स्वच्छता राखण्याची जाणीव करून देण्याचे, गावोगावी संशयित आढळणाऱ्या लोकांच्या मनातील भिती नष्ट करून त्यांना योग्य प्रकारे मार्गदर्शन करण्याचे व कोरोना संशयित व्यक्तींना सर्व प्रकारची मदत केली आहे. अशा प्रकारे लोकांमध्ये जनजागृती निर्माण करण्यासाठी त्यांना स्वच्छतेचे महत्व पटवून देण्याच्या कामी सामाजिक अंतर राखण्याची गरज लक्षात आणून देण्यासाठी लोकांना जागृत करण्याचे महत्वाचे कार्य करण्यात आशा कार्यकर्त्यांनी मोलाचा वाटा उचलल्याचे मान्य करावे लागेल. पण स्वतः आशा कार्यकर्त्या जेव्हा आपल्या घरातून कामासाठी बाहेर पडतात, तेव्हा स्वसंरक्षणासाठी त्यांना मास्क, पीपीटी किट, साबण, सॅनिटायझर योग्य प्रमाणात उपलब्ध करून देणे ही समाजाची व शासनाची जबाबदारी आहे याचे भान आपल्याला असलेच पाहिजे.

अशा कार्यकर्त्यांच्या बरोबरीनेच ग्रामिण भागातील महिला बचत गटांकडूनही कोव्हिड-१९ चा प्रसार रोखण्यासाठी विविध प्रकारची मदत केल्याचे दिसून येते. ही बाब अधिक स्पष्ट करण्यासाठी कांही राज्यातील महिला बचत गटांकडून केलेल्या कामाचा आढावा घेणे या ठिकाणी गरजेचे ठरेल. आज ग्रामिण व शहरी भागात सुमारे ६३ लाख स्वयंसहाय्यता समूह व या माध्यमातून देशातील ६९० लाख महिला परस्परंशी जोडल्या गेल्या आहेत. भारतात कोरोना-१९ महामारीच्या काळात 'विश्व बँक'च्या मतानुसार देशातील ९६ टक्के जिल्यातील महिला बचत गटांकडून मास्क, सॅनिटायझर पी.पी.टी किट निर्माण करण्याचे काम केले आहे.

कोरोनाच्या प्रसाराच्या सुरुवातीपासूनच देशाच्या विविध भागातील या महिला बचत गटांकडून आपापल्या परीने कोरोना विरुद्धच्या लढ्यात आपला सहभाग नोंदवायला सुरुवात केली. 'विश्व बँक'च्या मतानुसार १२ एप्रिल २०२० पर्यंतच २७ राज्यातील ७८,०००

महिला बचत गटांकडून २ कोटीपेक्षा अधिक मास्कचे उत्पादन केले. केवळ नऊ राज्यातील महिला बचत गटांकडून हजारो लिटर सॅनिटायझरची निर्मिती केली असून आजही हे काम सुरूच आहे. यावरून त्यांची कोरोनाविरुद्धचा प्रामाणिक लढा कसा कायमस्वरूपी सुरू आहे हेच स्पष्ट होते. 'विश्व बँक'च्या मतानुसारच विविध राज्यांमध्ये या गटांकडून शासनाकडून समाजाला दिल्या जात असलेल्या सुविधा विविधा कुटुंबियांपर्यंत पोहचवण्याच्या कामी महत्वपूर्ण योगदान दिले आहे. विविध राज्यांमध्ये सामुहिक भोजनगृहांची योजना सुरू करून गरजू लोकांपर्यंत शिजवलेले अन्न पुरवले जात आहे. या सर्व अथक प्रयत्नांची आठवण ठेवून शासनाने आशा सेविका आरोग्य कर्मचारी व महिला बचत गटाच्या सदस्यांचा 'कोरोना योद्धे' म्हणून विविध ठिकाणी सत्कारही केला आहे. पण अशा प्रकारच्या दिखाव्याला बळी न पडता या सर्व कर्मचारी वर्गाला कोरोना काळात आपल्या जिव्याची पर्वा न करता कार्यरत राहण्यासाठी आवश्यक असलेले मास्क, सॅनिटायझर व पी.पी.टी. किट मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध करून दिले पाहिजेत. ही आपली व शासनाची जबाबदारी असून आपणही त्यांच्यामागे समर्थपणे उभे राहणे तितकेच गरजेचे आहे.

समारोप : कोरोनापासून आपला बचाव करावयाचा असेल तर सर्वांनी परस्परांपासून किमान दोन फुट अंतर ठेवणे गरजेचे आहे. स्वतः स्वतःची काळजी घेण्या इतके समजूतदार बनले पाहिजे. पण कोरोनाच्या संसर्गापासून अलिप्त राहण्यासाठी शासनाकडून व सर्वच प्रसार व प्रचार माध्यमांकडून सातत्याने वापरला जाणारा 'सोशल डिस्टेंसिंग' हा शब्द प्रयोग टाळला पाहिजे. कारण मुळातच 'सोशल डिस्टेंसिंग' हा शब्द चूकीचा आहे असा आक्षेप जगभरातील विविध विचारवंतांकडून घेतला गेला आहे. हा शब्द प्रयोग वर्णव्यवस्थेचे आणि जातिव्यवस्थेचे समर्थन करणारा असल्यामुळे त्यातून समाजातील जातिव्यवस्थेचे समर्थन होईल अशी त्यांना सार्थ भिती वाटल्यामुळे जगभरातील काही विचारवंतांनी व समाजशास्त्रज्ञांनी या शब्दाच्या वापर करण्यावर आक्षेप घ्यायला सुरुवात केली. भारतातील विविध विद्वानांनी ही बाब उचलून धरली आहे. डॉ. गणेश देवी या भाषा तज्ञांनी व त्यांच्या सहकाऱ्यांनी तर प्रतप्रधानांना पत्र लिहून 'सोशल डिस्टेंसिंग' ऐवजी 'कोरोना डिस्टेंसिंग' असा शब्द प्रयोग करावा अशी विनंती केली होती. जागतिक आरोग्य संघटनेनेही 'सोशल डिस्टेंसिंग' या शब्दप्रयोगाचा त्याग करून २० मार्च २०२० पासून 'कोरोना डिस्टेंसिंग' किंवा 'फिजिकल डिस्टेंसिंग' या शब्दाचा स्विकार केला व सर्वांनी अशाच शब्दाचा वापर करावा असे मत मांडले होते. मात्र आजही बहुतांशी नेतेमंडळी, प्रशासन, इलेक्ट्रॉनिक व प्रिंट मिडिया, सोशल मिडिया 'सोशल डिस्टेंसिंग' हाच शब्द वापरताना आढळतात. कोरोनाच्या प्रसाराला रोखण्यासाठी 'सोशल डिस्टेंसिंग' ऐवजी कोणता पर्यायी शब्द वापरावा याचा आग्रह धरणे विचारवंतांकडून धरला जाणे गरजेचे आहे. पण यावरच कथ्याकूट करत बसण्यापेक्षा सर्वांनी कोरोनाचा प्रसार रोखण्यासाठी प्रयत्नशील राहणे आज तरी अत्यंत गरजेचे आहे. यात यश मिळाले तरच सर्व

जगासमोरील कोरोनारूपी महामारीचे संकट आटोक्यात येईल. या आजाराशी दोन हात करताना अपयशी ठरून मृत्यूमुखी पडलेल्या, प्रत्यक्ष संपर्क आलेल्या व्यक्ती, त्यांचे कुटुंबिय आजूबाजूच्या व्यक्ती व संपूर्ण समाजातील व्यक्तींच्या मनातील कोरोना विषयी निर्माण झालेली भिती, गैरसमज नष्ट करण्यासाठी, घसरलेली अर्थव्यवस्थेला रूळावर आणण्यासाठी, नेमकी काय उपाययोजना करणे गरजेचे आहे. हे शोधून काढण्यासाठी व कोरोनावर खात्रिलायक लस शोधून काढण्यासाठी शासनाने केवळ घोषणाबाजी न करता अगर या भितीचा आपल्या राजकीय फायद्यासाठी (भारताच्या अर्थमंत्री निर्मला सितारामन यांनी बिहारच्या मतदारांसमोर ' तुम्ही मला मत द्या, मी तुम्हाला लस देते' असे जाहिर आवाहन आपल्या पक्षाच्या उमेदवाराच्या प्रचारासाठी आयोजित केलेल्या सभेत केले होते) वापर करण्याच्या जुमलेबाजीत न पडता पुढे संभवणाऱ्या धोक्यांपासून जागृत होऊन सतत संशोधनावर आपले पूर्ण लक्ष केंद्रीत करणे गरजेचे आहे. हे साध्य झाले तरच आपल्याला 'कोव्हिड १९' च्या रूपात समाजासमोर उभा ठाकलेल्या महामारीच्या समस्येपासून संपूर्ण भारतीय समाजाचे काही प्रमाणात संरक्षण करणे शक्य होणार आहे. अन्यतः या विषाणूच्या प्रसारावर काही प्रमाणात नजिकच्या काळात यश मिळाले त्यातच समाधान माणून अजचे मरण उद्यावर ढकले जाईल असेच वातावरण संपूर्ण जगात व भारतीय समाजात निर्माण होईल कारण प्लेगच्या बाबतीत जसे घडू शकते तसेच कोव्हिड बाबत घडण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

युरोपमध्ये कोव्हिड १९ च्या प्रसाराच्या दुसऱ्या लाटेमुळे कोव्हिड बाधित झालेल्या रूग्णांची संख्या २ लाख ५ हजार ८०९ इतकी झाल्याचे विशद केले गेले आहे. यामध्ये फ्रान्समधील ५४ हजार आणि ब्रिटनमधील २३ हजार लोकांचा समावेश असल्याचे दिसून आले आहे. भारतातील कोरोनाच्या प्रसारची दुसरी लाट सुरू होण्याचा इशारा एम्सच्या संचालकांनी दिला असून २ व ३ नोव्हेंबर २०२०

या दोन दिवसातच कोरोनाच्या नव्या रूग्णांच्या देशातील संख्येत ४८ हजाराची भर पडल्याचे ५६३ रूग्णांचा मृत्यु झाल्याचे दिसून आल्याचे मत एम्सचे संचालक डॉ. गुलेरीया यांनी मांडले आहे. शिवाय यांनी सर्व भारतीयांना योग्य ती खबरदारी वेळीच घेण्याचा सल्लाही दिला आहे. या प्रसाराला वेळीच आळा घालता यावा यासाठी पूर्वीच्या कोव्हिड १९ च्या प्रसाराचा व त्यानंतर उद्भवलेल्या जनक्षोभाचा विचार करून युरोपीयन राष्ट्रधृतील शासनांनी पुन्हा एकदा कडक लॉकडाऊन पाळण्याची देशातील लोकांवर सक्ती केली आहे. शिवाय थंडीच्या दिवसात कोव्हिडच्या संक्रमणाची संख्या सर्वात मोठ्या प्रमाणात वाढण्याची शंका तज्ञांकडून व्यक्त करण्यात आली असून केवळ युरोपच नव्हे तर अन्य देशांनाही याचा फटका बसणार असल्याचे संकेत दिले आहेत. याची प्रचिती म्हणून की काय भारताच्या राजधानीत 'दिल्लीत' नव्याने कोरोना लाट सुरू झाल्याचे सुतोवाच दिल्लीचे मुख्यमंत्री अरविंद केजरीवाल यांनी नुकतेच केले आहे. ही वास्तवता विचारात घेता आता खरी गरज आहे, ती शासनाबरोबरच सर्व भारतीयांनी संघटित होऊन कोव्हिड विरुद्धचा लढा अधिक तिब्र स्वरूपात उभा करण्याची.

संदर्भ सुची :

१. डॉ. सिता वाटवे, 'कोव्हिड-१९ एक नवा धोका' योजना मे २०२० पान नं ३० ते ३४
२. डॉ. चाटे नितीन नारायण, कोव्हिड-१९ आणि सेवकांची भूमिका' योजना मे २०२० पान नं. ४२ ते ४७
३. जेना नकवी, 'कोरोना काल मे स्वयंसाहायता समूहोंका ग्रामीण अर्थव्यवस्था मे योगदान' कुरुक्षेत्र ऑगस्ट २०२० पान नं. ४४ ते ४७
४. ट्वीटर, स्वास्थ्य और परिवार कल्याण मंत्रालय 'कोव्हिड योद्धा आशा कामी' कुरुक्षेत्र ऑगस्ट २०२० पान नं. ४८
५. वैश्विक आरोग्य योजना मे २०२०
६. प्रबोधन प्रकाशन ज्योती एप्रिल ते सप्टेंबर २०२०
७. न्युज लोकमत दि. २४ नोव्हेंबर २०२०
८. दै. पुढारी २७ दि. २७ ऑक्टोबर २०२० संमिश्र पान नं. ७
९. दै. सकाळ दि. ०५ नोव्हेंबर २०२० पान नं. १ व ४

अण्णाभाऊ साठेंना अभिप्रेत असलेले समाजपरिवर्तन आणि सद्यकालीन वास्तव

प्रा.डॉ.मा.म. गायकवाड, प्रमुख, समाजशास्त्र विभाग, स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, मुकामबाद ता.मुखेड जि.नांदेड

प्रस्तावना:- मराठी साहित्यातील एक प्रतिभावंत साहित्यिक म्हणून अण्णाभाऊंची ओळख आहे. प्रतिभेचा बलशाली अंकुर म्हणजे अण्णाभाऊ साठे. येथील व्यवस्थेच्या विरोधात आयुष्यभर आपली लेखणी उभी करून शोषित, उपेक्षित व गावकुसाबाहेर राहणाऱ्या समाजाचं वास्तव रूप आपल्या साहित्यातून मांडले आणि त्यांनी मांडलेल्या विविध व्यक्तिरेखा आजही जीवंत वाटतात. अण्णाभाऊंच्या हयातीतच अण्णाभाऊ साठे भारताची ओळख 'अण्णाभाऊंचा भारत' म्हणून करून देतात आणि आपले साहित्य साता-समुद्रापलीकडे पोहचवतात यावरून अण्णाभाऊंचे साहित्य किती ग्रेट होते याची प्रचिती येते व त्यांना अभिप्रेत असलेल्या समाज परिवर्तनाची दिशा स्पष्ट होते. आपल्या समाजव्यवस्थेचे अंतरंग आणि स्वतः जगून इतरांना जगवण्याची प्रेरणा देणारी माणसं अण्णांनी साहित्यातून अजरामर केली. माणसासाठी सतत चिंतन करणारा लढवऱ्या साहित्यिक म्हणून अण्णाभाऊ साठे यांच्याकडे पाहिले जाते. या देशातील जातिव्यवस्थेमुळे व विषम समाजरचनेचे अण्णाभाऊंना अनेक अडचणींना तोंड द्यावे लागले. आजही कमी-अधिक प्रमाणात त्यांच्या अनुयायांना अशा अडचणींना सामोरे जावे लागते आहे. सामाजिक न्यायासाठी व मानवमुक्तीच्या हक्कासाठी मानवतावादी विचारांची मांडणी अण्णाभाऊंनी साहित्यात केली. विषमतावादी समाजव्यवस्थेवर प्रहार करणाऱ्या साहित्याची निर्मिती त्यांनी केलेली दिसून येते.

महाराष्ट्रातील मांग जातीत १ ऑगस्ट १९२० रोजी अण्णाभाऊंचा जन्म झाला. भारतात त्यांचे 'जन्मशताब्दी वर्ष' साजरे केले जात आहे. शंभर वर्षांनंतरही अण्णाभाऊंना आम्ही खऱ्या अर्थाने समजू शकलो आहोत काय? अण्णाभाऊंना अभिप्रेत असलेला समाज निर्माण करण्यात आपण यशस्वी झालो आहोत काय? अण्णाभाऊंनी आपल्या साहित्यातून मांडलेला सत्यशोधकीय विचार समजून समाजाला सांगता येतील काय? महाराष्ट्रातील विविध संघटनांची वाटचाल कोणत्या दिशेने राहिली आहे आणि नव्याने कोणत्या दिशेने या चळवळींना जाण्याची गरज आहे, समाजातील लोकांकडून अण्णाभाऊ बंदिस्त कसे राहिले? आणि सद्यःस्थितीतील समाजवास्तव समजून घेताना त्यांना अभिप्रेत असलेल्या समाजपरिवर्तनाची सत्यता तपासून पाहताना अण्णाभाऊंनी अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीवर मात करून चिरागनगर सारख्या झोपडीत राहून विपुल आणि दर्जेदार लेखन केले. परंतु येथील भांडवलशाही जातीय विषमतेने ग्रासलेल्या भारतीय समाजात वाड्मयीन कार्याचे मूल्यमापन त्यांच्या हयातील किती किंवा त्यानंतरही का होऊ शकला नाही. अण्णाभाऊंचे साहित्य कवडीमोल भावाने विकत घेऊन त्यावर अनेक प्रकाशक लक्षाधीश झाले परंतु त्यांच्या वाट्याला मात्र उपेक्षिताचे, दारिद्र्याचे, हलाखीचे जीवनच आले. त्यामुळे त्यांना अभिप्रेत असलेले समाज परिवर्तन आणि सद्यस्थितीतील समाजवास्तव जाणून घेण्याची गरज आहे. याच भूमिकेतून प्रस्तुत लेखाची मांडणी करण्यात आली आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:- १) अण्णाभाऊंच्या साहित्यातील आंबेडकरवाद लक्षात घेऊन समाज परिवर्तनाचा विचार अभ्यासणे. २) महाराष्ट्रातील मातंग समाजाच्या विविध संघटनांची भूमिका आणि सद्यःस्थितीतील वाटचाल तपासणे. ३) अण्णाभाऊंना अभिप्रेत असलेले समाज परिवर्तन आणि सद्यःस्थितीतील समाज वास्तवाचा शोध घेणे.

गृहितकृत्य:- १) अण्णाभाऊंच्या साहित्यात आंबेडकरवाद आढळतो. २) मातंग समाज संघटीत होत आहे आणि त्यांची एकसंध नेतृत्वाच्या शोध मोहीम सुरु आहे. ३) महाराष्ट्रातील मांग जाती समूहाने बाबासाहेबांच्या धर्मातराच्या चळवळीचा मार्ग अनुसरत सत्यशोधक समाज धम्मक्रांतीच्या दिशेने गतिमान होत आहे.

सत्यशोधक अण्णा भाऊ साठे:- स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्याय या लोकशाही मूल्यांचा उद्घोष अण्णाभाऊंच्या साहित्यात आढळतो. फुले, शाहू आंबेडकरी विचार परंपरा पुढे घेऊन जात असताना आणि सत्याचा शोध घेत असताना अण्णाभाऊंनी निर्माण केलेले नायक व नायिका बंडखोर असून सत्याची बाजू मांडणारे व अन्यायाच्या विरोधात पेटून उठणारे होते, हे त्यांच्या साहित्यातून अधोरेखित होते. समतावादी समाजव्यवस्था निर्माण व्हावी असे सुंदर स्वप्न घेऊन अण्णाभाऊ जगत होते परंतु या देशात विद्वत्तेपेक्षाही जातीलाच अधिक महत्त्व दिल्याने बुद्धापासून चार्वाकापर्यंत, तुकोबापासून चोखाबापर्यंत. फुलेंपासून अण्णाभाऊ साठे पर्यंत सर्वांनी विषमतावादी व्यवस्थेवर प्रहार केले. तर बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय राज्यघटनेत बहुजन समाजाच्या कल्याणाकरिता कायदे करून तात्त्विक अधिष्ठान दिले. तर मराठी साहित्यातून अण्णाभाऊंची प्रेरणा घेऊन सामाजिक व आर्थिक विषमतेचा अंत करण्याचा प्रयत्न व प्रेरणादायी संघर्ष उभा करणारे अनेक साहित्यिक मोठ्या प्रमाणात निर्माण होऊ लागले. क्रांतिकारी प्रवाहाला प्रवाहित करून शोषित, पिडीत, वंचित व गावाबाहेर राहणाऱ्या समाजाचे वास्तव रूप जगासमोर आणण्याचे मोठे कार्य अण्णांच्या साहित्याने केले. त्यामुळे सत्यशोधक अण्णाभाऊंचा परिवर्तनाचा वैचारिक वारसा समाजात घेऊन जावा लागेल तरच त्यांना अभिप्रेत असलेले समाज परिवर्तन होऊ शकेल.

अण्णाभाऊ जीवनविषयक दृष्टी व्यापक व मानवतावादी मूल्यनिष्ठ स्वरूपाची होती. त्यांच्या जीवनविषयक दृष्टिकोनातून त्यांचा वाड्मयीन दृष्टिकोन तयार झाला. औपचारिक शिक्षणाची संधी न मिळताही साहित्याच्या क्षेत्रात अण्णाभाऊंनी केलेली उत्तुंग कामगिरी मनाला थक्क करणारी अशीच आहे. ज्यांच्या जीवनाकडे मराठी साहित्यविश्वाने दुकूनही पाहिले नाही अशा माणसांच्या जीवन संघर्षाला महत्त्वाचे स्थान देऊन त्यांच्या आशा पल्लवीत करण्याचे मोठे कार्य अण्णाभाऊंच्या साहित्याने केल्याचे दिसून येते. ज्या समाजव्यवस्थेने पापी, अभागी व बदनशिबी दीनदुबळे लाचार केले. त्याचे मूळ जातिव्यवस्थेत असून त्यांना सन्मानाची वागणूक देण्याची

गरज आहे अशी प्रखर भूमिका ते मांडतात. यावरून त्यांच्या सत्यशोधकीय विचारांचा प्रत्यय येतो.

आंबेडकरवाद आणि अण्णाभाऊ साठे:- अण्णाभाऊंच्या साहित्यात असलेला आंबेडकरवाद तपासून पाहण्याची आज खरी गरज आहे. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या मूल्यांवर आधारित समाजव्यवस्था निर्माण करण्यासाठी राजकीय, सामाजिक, आर्थिक व धार्मिक जीवनाची नव्याने उभारणी केली. त्याचा अभ्यास केला असता आंबेडकरवादी तत्त्वज्ञान सर्वस्पर्शी आहे. हे अनेक विचारवंतांनी सप्रमाण सिद्ध केले आहे. डॉ. सदा कऱ्हाडे, डॉ. डी. आर. जाटव, गंगाधर पानतावणे, रावसाहेब कसबे, म. ना. वानखेडे, यशवंत मनोहर, ताराचंद्र खांडेकर इ. विचारवंतांचा समावेश होतो. तसेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विविध विचार पैलूंची चिकित्सा करून आंबेडकरवाद नावाचा वैश्विक दृष्टिकोन बाळगणारा स्वतंत्र विचार आहे हे निर्विवादपणे सिद्ध केले त्यात गेल ऑम्बेट, एलिनार झेलिएट, क्रिस्तोफर जेफेलेट, युजेन डर्विंम, मागरिट बार्नेट, ल्युडविन व्हॅन, माईजेस यांचे फार मोठे योगदान आहे. कॉ. शरद पाटील यांनीही फुले-आंबेडकरी नावाचे स्वतंत्र तत्त्वज्ञान आहे अशी मांडणी केलेली दिसून येते. आंबेडकरवादाचा आणि अण्णाभाऊंचा संबंध अभ्यासताना आंबेडकरवादाची संकल्पना समजून घेणे महत्वाचे ठरते.

परिवर्तन हा सृष्टीचा नियम आहे. व्यक्ती आणि समाज त्यापासून अलिप्त राहू शकत नाही. त्यामुळे बदलत्या परिस्थितीनुसार समाजाच्या नैतिक मूल्यांत बदल करणे आवश्यक आहे. स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता यावर आधारित समाजनिर्मिती करण्याचे सामर्थ्य आंबेडकरवादात आहे. त्यामुळे तो विचार अण्णाभाऊंनी आपल्या साहित्यात मांडला आहे. समान न्याय आणि जन्मसिद्ध अधिकार, संधीची समानता सार्वत्रिक असावी मात्र संधी वंचितांना उत्पादन साधनाचे वाटप करण्यासाठी अग्रक्रम देण्याची गरज आहे. जुनी मूल्ये आपोआप बदलत नसतात ती बदलण्यासाठी काळानुरूप संघर्ष करावा लागतो. अण्णाभाऊंच्या साहित्यातील विविध व्यक्तिरेखा मूल्यव्यवस्था बदलण्यासाठी संघर्ष करणाऱ्या आहेत. एका माणसाने दुसऱ्या माणसाचे किंवा एका वर्गाचे दुसऱ्या वर्गाचे शोषण करणे निषिद्ध आहे. परंतु येथे व्यवस्थेने अनेकदा आमच्यावर अन्याय केला, पदोपदी आमचे आर्थिक व सामाजिक शोषणच झालेले आहे आणि अशा शोषणाचा विरोध करणारे नायक अण्णाभाऊंनी आपल्या साहित्यात उभे केले आहेत.

बौद्ध जीवनमार्ग हा सर्वश्रेष्ठ जीवनमार्ग आहे. या मार्गाचा वापर करूनच रक्तपात विरहित मार्गाने लोकशाही व्यवस्था चिरकाल टिकवता येईल आणि हाच विचार अण्णाभाऊंनी मांडलेला आहे. बाबासाहेबांविषयी कृतज्ञता व्यक्त करताना अण्णाभाऊ साठे म्हणतात,

‘जग बदल घालुनि घाव
सांगुनि गेले मला भीमराव’

सर्व प्रकारच्या विषमतेला व गुलामीला नष्ट करून सर्वच पिढीताना एकजुटीच्या रथावर आरूढ होण्याचे आवाहन अण्णाभाऊंनी केलेले आहे. त्यांनी बाबासाहेबांच्या क्रांतिकारी विचारांच्या मार्गाने जाण्याचे सूचित केले आहे. विषमतावादी जग बदलण्यासाठी

समतावादी व बुद्धीवादी विचारांचे घाव मुळावर घातल्याशिवाय आता पर्याय उरला नाही. त्याशिवाय पिळवणूक थांबणार नाही, भेदभाव संपणार नाही. त्यासाठी मातंग जाती घटकांनी एकसंघ नेतृत्वाच्या छायेत येवून एकत्रित लढा देण्याची गरज आहे. विषमतावादी व्यवस्थेच्या मुळावरच घाव घालण्याची गरज आहे असा सजग इशारा ते देतात यातच त्यांच्या आंबेडकरवादाचे मर्म दडले आहे. काही संघटना अण्णाभाऊंचा आंबेडकरवाद प्रत्यक्षात अनुसरण्याचा प्रयत्न करताना दिसतात. त्याला गती देण्याची गरज आहे. यात काही समाज संघटना जातीअंताचा विचार पुढे नेत आहेत. मात्र याबाबत सतर्क करताना प्रा. सुपमा अंधारे म्हणतात, ‘जातीअंताचा लढा पुढे नेणारे चळवळीतील समाज नायक जातीतल्या जातीतच पोटजातींना टोकदार बनवत आहेत.’ अशी भीती त्यांनी व्यक्त केली आहे. धर्मातरीत नवबौद्ध असो की पूर्वाश्रमीचे महार यांनी आपापल्या मुला-मुलींचे विवाह लावताना अध्वन, लाठवज, सोमवंश हा स्तर विचारात घेवूनच सोयरीकी करतात. तर मांग जातीत ढाल्या मांग, डफडेवाला मांग, रामोशी, खालचा, वरचा असा स्तर पाहतात यांच्यात लग्न होत नाहीत आणि हे असेच होत राहिले तर आणखी शंभर वर्षे मागे जावून पुन्हा पेशवाईचा शिरकाव होईल. अशा जातीतल्या पोटजातीच्या अपप्रवृत्तीला पायबंद घालण्याची जबाबदारी तरुण कार्यकर्त्यांची आहे. जे लोक जातीय उतरंडी पाळतात त्यांनी अण्णाभाऊंचा विचार समजून घेणे आवश्यक आहे. आपल्या व्यवस्थेतील बेटी बंदीची प्रथा ही विषमतेचे कायम रक्षण करण्यासाठी आहे. ही प्रथा बंद केल्याशिवाय आपल्या देशातील विषमता कधीही नष्ट होणार नाही. ‘आवडी’, ‘मूर्ती’ इ. कादंबरीतून जातीच्या भिंती तोडून लग्न करणारे, त्याचे परिणाम भोगणारे नायक-नायिका उभ्या केल्या आहेत. त्यामुळे त्या जीवंत वाटतात. जातीव्यवस्थेने लादलेल्या बेटीबंदीचे मानवी जीवनावर किती भयावह परिणाम होतात याचे दर्शन घडवून अण्णाभाऊ समताधिष्ठित समाजाचे स्वप्न पाहतात. यामागे आंबेडकरी प्रेरणा असल्याचे स्पष्ट दिसून येते.

अण्णाभाऊ आणि समाज परिवर्तन:- समाज परिवर्तन हे अण्णाभाऊंच्या साहित्याचे मुख्य प्रयोजन आहे. त्यामुळे त्यांच्या साहित्यातील पात्रांना संघर्षाचे बळ लाभले आहे. त्यांच्या विविध कथांमधून समाज परिवर्तनाची दिशा स्पष्ट होते. यासंदर्भात वामन निंबाळकरांचे मत लक्षात घेण्यासारखे आहे. ते म्हणतात, अण्णाभाऊंच्या कादंबरीतील माणसे अत्यंत प्रामाणिक असून जीवनात आशावादी म्हणून लढाऊ वृत्तीचे आहेत. ज्या हिंदू समाजात त्यांना कस्पटासमान समजले गेले आहे त्यांनाच अण्णाभाऊंनी आपल्या कादंबरीतून महान करून नितीच्या अत्यंत उच्च शिखरावर नेवून पोहचविले आहे. अण्णाभाऊंनी लढाऊ व्यक्तिरेखा साहित्यातून जीवंतपणे उभ्या राहिल्या आहेत आणि त्या प्रामाणिक आहेत. समाज केवळ भौतिकदृष्ट्या समृद्ध होवून चालत नाही तर भौतिकदृष्ट्या त्यास अधिष्ठान असावे लागते. ही वृत्ती स्वीकारूनच माणसातला माणूस दाखविण्याचे कार्य अण्णाभाऊ साठेनी केले आहे परंतु अण्णाभाऊंसारख्या कलंदर माणूस कुणालाच कसा कळाला नाही ही खरी शोकांतिका आहे. समाजामध्ये असणारी विषमता संपवून

परस्परांमध्ये प्रेम निर्माण करणारी संस्कृती व तत्त्वज्ञान फुले-शाहू-आंबेडकर यांनी दिले. या तत्त्वज्ञानाचा स्वीकार करून त्याला अधिक धारदार बनविण्याचे कार्य अण्णाभाऊंनी आपल्या साहित्यातून केले.

फुले-शाहू-आंबेडकर आणि अण्णाभाऊंच्या नावावर महाराष्ट्रात आज अनेक संघटना व चळवळी कार्यरत आहेत. त्यामध्ये आंबेडकरी चळवळ, सत्यशोधक महासंघ, बीसेफ, बामसेफ, मातंग क्रांती सेना, ल.सा.क.म. इ. मात्र या बहुजनांच्या सर्व चळवळी आज मोडकळीस आलेल्या दिसतात. परिणामी समाजाच्या प्रश्नांची सोडवणूक होण्याऐवजी समाज कोंडवाड्यात अडकला आहे. चळवळी अनेक गटातटात विखुरलेल्या आहेत. अशा चळवळी चालविणाऱ्या अनेक नेत्यांमध्ये मतभेदाचे डोंगर उभे आहेत. त्यामुळे 'फकिरा' सारख्या वीराची गरज आहे. 'फकिरा' हा मांग जातीचा असला तरी तो मांगातच अडकला नाही. तो महारांच्या वेदनेविरुद्धही विद्रोह करतो. हा व्यापक दृष्टिकोन, ही सामाजिक बांधिलकी सद्यःस्थितीतील चळवळीचे म्होरके स्वीकारतील का? हा खरा प्रश्न आहे.

याअनुषंगाने डॉ. राजकुमार मस्के लिहितात, 'दगडाला दगडाची गरज असते. आपण तर माणूस आहोत. दगडं एकत्र आणली की चिरेबंदी इमारत तयार होते. मग माणसं का एकत्र येत नाहीत? लुटलेला खजिना मांगवाड्यात आणि महारावाड्यात वाटल्यानंतर उरलेली रक्कम सारखी वाटली जाते. हा सारखेपणाचा संदेश आपण स्वीकारण्याची गरज आहे. प्रत्येक जण एकमेकाकडे संशयाने पाहतो या संशयाला आणि संशयी मनाला संपविणे आणि सम्यक परिवर्तन घडविण्याची गरज आहे. असा संदेश त्यांनी दिला आहे. सत्यशोधक महासंघाचे डी. एस. नरसिंगे, बामसेफचे धनाजी कांबळे, विलास वाघमारे, बीसेफचे प्रमुख एच.पी. कांबळे, लसाकमचे बालाजी थोटवे, डॉ. शंकरराव गड्डमवार, ब. ना. गोईनवाड, मानवी हक्क अभियानाचे मच्छिंद्र गवाले असे कितीतरी ज्ञात-अज्ञात कार्यकर्ते आजही आंबेडकरी चळवळीशी इमान राखून आपले कार्य नेटाने करीत आहेत. कोणत्याही संघटना विधायक कार्याशिवाय प्रभावी होत नाहीत. व्यवस्थेने नाकारलेल्या समाजावर जेव्हा अन्याय होतो तेव्हा ते पेटून उठतात आणि सामुदायिक कृतीतून चळवळीचा जन्म होतो. जेथे न्याय नाकारला जातो तेथे चळवळीचा उदय होतो. रडणे दाबले की लढणे सुरु होते. घटनेने दिलेले अधिकार नाकारले की, चळवळी उदयास येतात. विषमतेची तुतारी फुकली जाते. त्यामुळे मानापानाच्या विळख्यात अडकलेल्या चळवळीच्या म्होरक्यांनी आता नव्या तेजाने, नव्या उमेदीने आपल्यातील नवचैतन्य फुलवून तेजोमय प्रकाशाची पाऊलवाट जवळ करण्याची व निर्णय प्रक्रियेत येण्याची गरज आहे.

समाजातील लोकांकडून अण्णाभाऊ बंदिस्त:- आजस्थितीला

काही लोक अण्णाभाऊंना विशिष्ट जातीमध्ये बंदिस्त करताना दिसतात. मात्र अण्णाभाऊंनी ज्या शोषित, पीडित वर्गासाठी कार्य केले तो वर्ग कम्युनिस्ट विचारप्रणालीचाही नव्हता किंवा केवळ मातंगही नव्हता तर प्रस्थापित मनुवादी व्यवस्थेने ज्यांच्या माथी एक शिक्का मारून त्यांना गावकुसाबाहेर भाग पाडले. त्यामुळे हा व्यापक विचार समजून घेण्याची गरज आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जो समतेचा लढा लढला, मानवमुक्तीचा मार्ग सांगितला तो सामाजिक न्यायासाठी होता आणि हाच विचार अण्णाभाऊंच्या साहित्यातही आढळतो. त्यामुळे ते खऱ्या अर्थाने आंबेडकरी चळवळीचे वैचारिक वारसदार ठरतात. लढणाऱ्या माणसांच्या जाज्वल आशावादाची उत्तुंग शिखरे साहित्यात उभी करून त्यात मूकनायकांच्या व्यथांचा आक्रोश शब्दबद्ध करतात.

आज मातंग समाजाने आपली अस्मिता म्हणून अण्णाभाऊंना मान्य केले आहे. त्यामुळे त्यांची विचारसरणी कोणत्या स्वरूपाची आहे याचे नीटपणे आकलन होणे आवश्यक आहे. त्यांचा सामाजिक, राजकीय आणि चळवळीविषयक विचार नीटपणे समजून घेतला गेला का हा चिंतनीय स्वरूपाचा प्रश्न आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. कांबळे, नारायण. (संपा.) २०१०. कॉम्रेड अण्णाभाऊ साठे : एक चिंतन. औरंगाबाद : चिन्मय प्रकाशन. पृ.१३७
२. मस्के, राजकुमार व इतर (संपा.) २०१९. अण्णाभाऊ साठे : व्यक्ती आणि साहित्य समीक्षा. बाभळगाव : युगप्रवर्तक प्रकाशन. पृ.१५७
३. किता, पृ.४३८
४. मस्के, राजकुमार व इतर (संपा.) २०१९. पूर्वोक्त, पृ.३५
५. किता, पृ.५०
६. किता, पृ.६१
७. किता, पृ.११३
८. किता, पृ.७८
९. डांगळे, अर्जुन (संपा.) २०१९. अण्णाभाऊ साठे निवडक वाङ्मय. मुंबई : महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ
१०. पानतावणे, गंगाधर. (१९८१) दलित कथा. अजब पुस्तकालय
११. हरगिले, तुकाराम. (२००६). डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर चळवळीचे वारसदार : अण्णाभाऊ साठे. घटेवाड दिगंबर. नांदेड : प्रबोधन प्रकाशन
१२. चौथाईवाले, सुरेश. (२०१०) अण्णाभाऊ साठे व मातंग समाज. औरंगाबाद : लहूजी प्रकाशन.
१३. कांबळे राजेंद्र (संपा.) २०१९. अण्णाभाऊ साठे निवडक वाङ्मय. कादंबरी खंड-१, मुंबई: महाराष्ट्र राज्य साहित्य संवर्धन मंडळ.
१४. मस्के, राजकुमार व इतर (संपा.) २०१९. अण्णाभाऊ साठे : व्यक्ती आणि साहित्य समीक्षा मधील कांबळे नारायण यांचा लेख 'अण्णाभाऊ साठेच्या साहित्यातील परिवर्तनवादी दृष्टिकोन आणि आजचे वास्तव'. पृ.१५७-१६१

प्रवासी मजुरांच्या समस्या

प्रा. बंडू पाटेकर, समाजशास्त्र विभाग, वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था नागपूर

प्रस्तावना:— इंग्रज शासन काळातून भारतीय ग्रामीण संरचनेत अनेक बदल घडून आले. हे बदल घडून येण्यास नागरीकरण औद्योगिकरण, दळणवळण साधने, संचारसाधने, शिक्षण इ. ची भूमिका महत्वपूर्ण राहिलेली आहे. ग्रामीण व नागरी समाजातील परिवर्तन हे एकसमान नव्हते कारण इंग्रजाद्वारे अधिकांश उद्योग नगरात स्थापन केले. या सर्व कारणांमुळे नगरांची सतत वाढ होत गेली. नगरातील शिक्षण, रोजगार व अन्य सोयी सुविधांमुळे ग्रामीण लोकांना आपल्याकडे आकर्षित करण्यास प्रारंभ केला.

गावाच्या लोकसंख्येत निरंतर वाढ होत तर होती मात्र उत्पन्न त्या प्रमाणात होत नव्हते. गावात राहणाऱ्या अनेक कुटुंबांपुढे प्रतिकूल नैसर्गिक परीस्थिती आणि नैसर्गिक संकटामुळे शेती उत्पन्नातून आपली उपजिविका भागविण्यात असमर्थ बनले. त्यांच्यासमोर एकच पर्याय उरला होता. ते अशा गावांकडे स्थलांतरित होत होते जेथे अधिक सुख सुविधा आहे किंवा नगराकडे स्थलांतर करित होते. हेच कारण आहे की, भारतातील हजारो लोक आपले गाव सोडून दुसऱ्या राज्यात जातात. तेथील रोजगार संपल्यास परत दुसऱ्या ठिकाणी जाऊन दुसरा रोजगार शोधतात. अशाप्रकारे प्रवासी मजुर सतत फिरत असतात.

प्रवासी मजुरांची कारणे —

लोकसंख्येत वाढ — भारतात ग्रामीण लोकसंख्येमध्ये झपाट्याने वाढ होत आहे. लोकसंख्येमध्ये होणाऱ्या वाढीप्रमाणे कृषी उत्पादन होत नाही. त्यामुळे गावामध्ये आपला उदरनिर्वाह भागविण्यासाठी योग्य कामसुद्धा लोकांना मिळत नाही. अशा परीस्थितीत लोक अधिक साधनसंपत्ती उपलब्ध असलेल्या व रोजगाराची संधी असलेल्या क्षेत्राकडे स्थलांतर करतात.

नैसर्गिक संकटे — भारतीय शेती ही निसर्गावर अवलंबून आहे. पाउस चांगला झाला तर पीक चांगले येते नाहीतर पीक येत नाही. वेळोवेळी येणारी नैसर्गिक संकटे जसे दुष्काळ, महापुर, भुकंप, महामारी यामुळे ग्रामीण जनजीवन विस्कळीत होते. ग्रामीण रोजगारीवर कुप्रभाव पडतो. त्यामुळे लोक रोजगारापासून वंचित होऊन उपजिविकेचा प्रश्न त्यांना संपन्न क्षेत्राकडे स्थलांतरित करण्यास भाग पाडतो.

दारीद्र्य आणि बेरोजगारी — वाढती लोकसंख्या आणि वेळोवेळी होणाऱ्या नैसर्गिक संकटामुळे ग्रामीण भारतात गरीबी आणि बेरोजगारी सतत वाढत आहे म्हणून असे व्यक्ती स्वतः किंवा आपल्या कुटुंबासोबत काम करण्यासाठी औद्योगिक वसाहतीकडे स्थलांतर करतात. काही वेळेस तर अनेक गावाचे लोक सामुहीक रूपाने औद्योगिक नगराकडे स्थलांतर करतात.

शोषण — ग्रामीण समाजात उच्च जातीकडून सतत कनिष्ठ जातीचे शोषण होते. तसेच सावकार व जमींदार वर्गासुद्धा गरीब मजुरांचे शोषण करतात. याला कंटाळून ते स्थलांतर करतात.

औद्योगिक क्षेत्राचा विकास — भारतामध्ये औद्योगिक केंद्राचा झपाट्याने विकास होत आहे. अधिकांश उद्योग हे दळणवळणाच्या,

संचार साधनांची उपलब्धता असलेल्या ठिकाणी उभारले जातात. तसेच कच्चा माल, वित्त यांची उपलब्धता असणेसुद्धा यासाठी आवश्यक असते. औद्योगिक क्षेत्र ग्रामीण भागातील लोकांना आकर्षित करतात.

नगरात असलेली रोजगारीची उपलब्धता — प्रशासकीय आणि व्यापार क्षेत्राचा विकास नगरात मोठ्या प्रमाणात झाल्यामुळे अधिक रोजगार उपलब्ध होतात. हा रोजगार ग्रामीण लोकांना आकर्षित करते व स्थलांतर करण्यास प्रेरणा देतो.

असमान व अनिश्चित विकास — भारतामध्ये प्रत्येक राज्याचा कीर्वा नगराचा विकास हा समान झालेला नाही काही राज्यात मोठ्या प्रमाणात औद्योगिक व प्रशासकीय विकास झालेला असतो तर काही राज्य हे मागास असतात. त्यामुळे अशा राज्यातील लोक विकसीत राज्यात रोजगार मिळविण्यासाठी स्थलांतर करतात.

प्रवासी मजुरांचा समस्या —

निरक्षरता — बहुतांश प्रवासी मजुर स्वतः तर अशिक्षित अस परंतु आपल्या अज्ञानतेमुळे आपल्या मुलांचा शिक्षणाकडेही विशेष लक्ष देत नाही. कमी वयात त्यांना बालकामगाराचा रूपाने छोटा मोठ्या उद्योगात लावतात कारण ते आपल्या कुटुंबासाठी काही हातभार लावू शकेल अशा प्रकारे प्रवासी मजुरांतील निरक्षरतेची समस्या पिढी दर पिढी चालूच राहते.

घराची समस्या — प्रवासी मजुरांना छोट मोठे काम तर मीळते परंतु आपल्या जवळील मर्यादीत साधनांमुळे ते निवाराची व्यवस्था करू शकत नाही. जे स्थलांतरित मजुर नगरात स्थलांतरित होतात ते उच्च दर्जाचा मकानात राहू शकत नाही. अशा स्थितीत गलीच्छ वस्तीत राहण्याशिवाय त्यांच्या पुढे पर्याय राहत नाही.

कुपोषणाची समस्या — आर्थिक स्थिती चांगली नसल्यामुळे प्रवासी मजुरांचा आहार पौष्टिक असत नाही. काही वेळेस अल्पोपहाराद्वारे त्यांना राहावे लागते. त्यामुळे प्रवासी मजुरांतील मुलांचा जन्माच्या वेळेस आई आणि मुलांचा मृत्युची शक्यता असते.

शोषण — निरक्षरता, अज्ञान आणि मागासलेपणामुळे मालक आणि गावातील श्रीमंत शेतकरी प्रवासी मजुरांकडून जास्त काम करून घेतात व वेतन मात्र कमी देवून त्यांचा अज्ञानाचा कायदा घेतात.

यौन शोषण — प्रवासी मजुरांचे यौन शोषण प्रमुख गोष्ट आहे प्रवासी मजुरांचे अध्ययन करणाऱ्या विद्वानांनी विटभट्टी किंवा घरगुती नोकरी करणाऱ्या महीलांवर होणाऱ्या शोषणाकडे आपले लक्ष वेधले आहे. हे यौन शोषण आर्थिक प्रलोभन आणि मालकांचा जबरदस्तीचे शिकार बनतात.

नशावृत्ती — प्रवासी मजुर दिवकाळ श्रम करतात त्यांना बिडी पिणे, गांजा पिणे, दारू पिणे इ. सवयी जडतात. अशिक्षित व अज्ञानी असल्यामुळे ते विचार करतात की यांचा वापर थकावट दूर करण्यासाठी आहे. परंतु वास्तविकता ही आहे की, त्यांचा सेवनामुळे

आरोग्यावर विपरीत परिणाम होतो व कमी वयातच त्यांना अनेक प्रकारचा आजाराना समोरे जावे लागते.

गलीच्छ वस्त्यांची वाढ — नगर अथवा औद्योगिक केंद्राचा विकास प्रवासी मजुरांनीच केलेला आहे. पासून दुर जागेवर सरकारी जमीनीवर झोपडी करून राहतात. या करणांमुळे त्याची मुळे पत्ती अनेक वाईट कार्य शिकतात.

वरील विवेचनानुन स्पष्ट होते की, प्रवासी मजुरांनी अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. घरापासून अनेक किलोमीटर दुर

राहतात. ते आपली उपजिविका भागवत असतात. अशा सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीत सुध्दा मुलांचा भविष्याचा संदर्भात ते काहीच विचार करू शकत नाही. त्यांना सुध्दा कामाला लावतात. ह्याच कारणांमुळे भारतात प्रवासी मजुरांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. म्हणून सरकारने यासाठी महत्त्वपूर्ण पाउल वेळीच उचलून अंमलबजावणी करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ.

भारतीय ग्रामीण समाजशास्त्र, संजीव महाजन, अर्जुन पब्लिशिंग हाउस दिल्ली

नवीन शैक्षणिक धोरण

डॉ. निशा अशोक कळवे, अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, इंदिरा गांधी कला, वाणिज्य महाविद्यालय, कळमेश्वर, जि. नागपूर

सारांश:- तब्बल ३४ वर्षांनंतर देशात नव शैक्षणिक धोरण लागू होणार आहे. नवीन शैक्षणिक धोरणाच्या माध्यमातून शिक्षण पद्धतीत अनेक मोठे बदल करण्यात आले आहेत. १० + २ ही शिक्षण पद्धती जाऊन त्याऐवजी ५+३+३+४ अशी नवी व्यवस्था या धोरणात आहे. नव्या शैक्षणिक धोरणात पाचवीपर्यंत शिक्षण मातृभाषेत देणे, पूर्व प्राथमिक शिक्षण आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे करणे, सहावी पासून व्यावसायिक शिक्षण, विद्यार्थ्यांचे स्वतः, सहविद्यार्थी, शिक्षक मूल्यांकन करतील तसेच सरकारी आणि खाजगी खाळांमधील शिक्षणात समानता आणणे यासारखे बदल करण्यात येणार आहे. उच्च शिक्षणासाठी असलेल्या विद्यापीठ अनुदान आयोगाची जागा आता, “राष्ट्रीय उच्च शिक्षण मंडळ” ही नवी यंत्रणा घेईल. उच्च शिक्षण संस्थांच्या स्वायत्ततेला आणि गुणवत्तेला प्राधान्य देणे. सर्व महाविद्यालये स्वायत्त असतील. परदेशी मुलांसाठी शिक्षण संस्थामध्ये १५ टक्के जागा राखीव ठेवणे. शिक्षकांच्या कालावधीवर आधारित नियुक्त्या करणे. तसेच व्यावसायिक शिक्षण उच्च शिक्षणाचा अविभाज्य भाग समजला जाईल. त्यात कौशल्यधारीत शिक्षणाचे पदवी आणि पदविका अभ्यासक्रम सुरू करणे इत्यादी महत्त्वपूर्ण बाबी या नव्या शैक्षणिक धोरणात समाविष्ट आहेत. या पार्श्वभूमीवर नवे शैक्षणिक धोरण काय आहे? याची चर्चा प्रस्तुत संशोधन निबंधात करण्यात आली आहे.

मुख्य शब्द — नवीन शैक्षणिक धोरण

प्रस्तावना:- तब्बल ३४ वर्षांनंतर देशात नव शैक्षणिक धोरण लागू होणार आहे. नवीन शैक्षणिक धोरणाच्या माध्यमातून शिक्षण पद्धतीत अनेक मोठे बदल करण्यात आले आहेत. देशातील शालेय शिक्षणाचे स्वरूप आतापर्यंत १० + २ अस होतं. पण नव्या धोरणात दहावी किंवा बारावी परीक्षा ही बोर्डाची असेल असा उल्लेख केलेला नाही. १० + २ ही शिक्षण पद्धती जाऊन त्याऐवजी ५+३+३+४ अशी नवी व्यवस्था लागू होईल. १. पहिला टप्पा म्हणजेच पहिली पाच वर्षे — पूर्व प्राथमिकचे तीन वर्ष आणि इयत्ता पहिली ते दुसरी. २. दुसरा टप्पा म्हणजे पुढील तीन वर्षे इयत्ता तिसरी ते पाचवी. ३. तिसरा टप्पा म्हणजे त्यानंतरची तीन वर्षे सहावी ते आठवी. आणि ४. चौथ्या टप्पा म्हणजे उर्वरित चार वर्षे नववी ते बारावी.

नव्या शैक्षणिक धोरणातील वैशिष्ट्ये:- १. १० + २ ऐवजी आता शिक्षणाचा ५+३+३+४ पॅटर्न. २. पाचवीपर्यंत शिक्षण मातृभाषेत, प्रादेशिक किंवा घरातील भाषेतच. ३. पूर्व प्राथमिक शिक्षण आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे करण्याचा प्रयत्न. ४. सहावीपासून व्यावसायिक शिक्षणाचा समावेश. ५. विद्यार्थ्यांचे ते स्वतः, सहविद्यार्थी, शिक्षक मूल्यांकन करणार. ६. शिक्षणानंतर विद्यार्थ्यांना व्यावसायिक कौशल्य मिळण्यावर भर. ७. पदवीसाठी कला आणि विज्ञानात भेद न राखता विषय निवडण्याची मुभा. ८. सरकारी आणि खाजगी शाळांमधील शिक्षणात समानता. ९. शालेय आणि शिक्षकांचा अभ्यासक्रमही आता बदलणार.

नवीन शैक्षणिक धोरणात पूर्व प्राथमिक पसून उच्च शिक्षणापर्यंत अनेक बदल सुचविले आहेत. इस्त्रोचे माजी प्रमुख डॉ. डी.

कस्तुरीरंगन यांच्या अध्यक्षतेखालील ९ सदस्यीय समितीने हा मसुदा तयार केला असून त्यातील काही ठळक तरतुदी खालीलप्रमाणे सांगता येतील.

पूर्व प्राथमिक शिक्षणातील बदल:- सध्याच्या ५+२+३ हा पॅटर्न रद्द करून उच्च माध्यमिक शिक्षण आणि माध्यमिक शिक्षण एकत्र करण्यात आले आहे. म्हणजे इयत्ता ९ वी ते १२ वी एकत्र करून चार वर्षांचा कोर्स प्रस्तावित आहे. ज्यात कला वाणिज्य आणि शास्त्र असा शाखा निहाय फरक रद्द केला असून एकूण ८ सेमिस्टरचा हा कोर्स असेल ज्यात भाषा, गणित आणि शास्त्र हे विषय बंधनकारक करून इतर कोणतेही विषय आपल्या आवडीनुसार निवडता येतील. पूर्व प्राथमिक शिक्षण वयाच्या तिसऱ्या वर्षापासून सुरू होईल. ६ व्या वर्षी मुल पहिलीच्या वर्गात प्रवेश होईल. १२ वी नंतर ४ वर्षांचा बी. एड. कोर्स सुरू करण्यात येईल. सार्वजनिक शिक्षण शालेय शिक्षणात समाविष्ट केले जाईल. इयत्ता सहावी नंतर तीन भाषा शिक्षण पद्धती सुरू केली जाईल. ज्यात स्थानिक भाषेला प्राधान्य दिले जाईल. ज्या प्रदेशात हिंदी बोलली जात नाही त्या प्रदेशात हिंदी भाषा शिक्षणाला प्राधान्य दिले जाईल. तरहिंदी भाषिक प्रदेशात इतर कोणत्याही मान्यता प्राप्त भारतीय भाषेला प्राधान्य दिले जाईल. इंग्रजीला कमी महत्त्व देऊन तिला तिसऱ्या क्रमांकाची भाषा म्हणून निवडता येईल किंवा पर्याय म्हणून दुसरी भाषा स्विकारता येईल. वयोगट ३ ते ८ मधील शिक्षक हे मूलभूत शिक्षण समजले जाईल आणि त्यासाठी बालसुलभ शिक्षण आणि अभ्यासक्रम विकसित केला जाईल. ३ ते ८ या वयोगटातील मुलांसाठी उपक्रमाधारीत, खेळांच्या माध्यमातून आणि

लवचिकता असलेले शिक्षण दिले जाईल. पूर्व प्राथमिक शिक्षण पूर्ण होईपर्यंत मुलांमध्ये मूलभूत साक्षरता आणि संख्याज्ञान यावे यासाठी प्रयत्न करण्यात येतील. शाळांमधील हुशार मुलांना अपेक्षित शिक्षण मिळावे म्हणून, “राष्ट्रीय शिक्षण कार्यक्रमा” अंतर्गत दर आठवड्याला पाच तासांचे अतिरिक्त शिक्षण पुरविले जाईल. तसेच अपेक्षित क्षमतेपेक्षा मागे असलेल्या मुलांसाठी नियमित शाळेच्या वेळेत आणि वेळेनंतरही उपाययोजनात्मक शिक्षण पुरविले जाईल. प्रत्येक विद्यार्थ्याकडे नीट लक्ष देता यावे यासाठी विद्यार्थी शिक्षक प्रमाण ३०:०१ असे ठेवणे. मुलांना स्थानिक भाषेत चांगले शिक्षण मिळावे म्हणून स्थानिक भाषेची जाण असलेल्या शिक्षकांची नियुक्ती करण्याला प्राधान्य देणे. वाचनालय आणि त्यातून ज्ञानवृद्धीला प्राधान्य मिळावे म्हणून संपूर्ण देशात सार्वजनिक ठिकाणी आणि शाळांमध्ये ग्रंथालये आणि वाचनकक्ष उभारणे. मुलांच्या हजेरीवर आणि मानसिक स्थितीवर लक्ष ठेवून त्यात सातत्य राखण्यासाठी प्रत्येक शाळेत एक समाजसेवक आणि एका मानशास्त्रज्ञाची नियुक्ती करणे. दोन ते आठ या वयोगटातील मुलांची एकापेक्षा जास्त भाषा झटपट शिकण्याची क्षमता असल्याने त्यासाठी शिक्षकांनी शिकवितांना मातृभाषेसह इतर भाषांचा वापर करावा. विद्यार्थ्यांमध्ये वैज्ञानिक दृष्टीकोन रुजावा म्हणून शास्त्रशुद्ध पुराव्यावर आधारित शिक्षणाचा अंतर्भाव करणे. विद्यार्थ्यांनी कोणतीही एक कला शिकावी म्हणून त्यांना प्रोत्साहन देणे आणि त्यांचा स्थानिक कलाकरांशी सहवास घडवून आणणे. मुलांच्या प्रगतीचे मूल्यमापन करण्यासाठी १० वी व १२ वी प्रमाणेच इयत्ता ३री, ५ वी व ८ वी ला परीक्षा घेतली जाईल. विशेष गुणवत्ता असलेल्या मुलांसाठी योग्य त्या पायाभूत सुविधा आणि मदत पुरविली जाईल.

उच्च शिक्षणातील बदल:— उच्च शिक्षणासाठी असलेल्या विद्यापीठ अनुदान आयोगाची जागा आता “राष्ट्रीय उच्च शिक्षण नियंत्रण मंडळ” ही नवी यंत्रणा घेईल. उच्च शिक्षण संस्थांच्या स्वायत्ततेला आणि गुणवत्तेला प्राधान्य देणे. गुणवत्तापूर्ण संशोधनाला चालना देण्यासाठी “राष्ट्रीय संशोधन संस्थेची” स्थापना करणे. २०३० पर्यंत उच्च शिक्षणासाठी प्रवेश घेणाऱ्यांची संख्या ५० टक्केपर्यंत वाढवणे. प्रत्येक उच्च शिक्षण ही स्वायत्त आणि स्वतंत्र अस्तित्व असलेली संस्था म्हणून काम करेल आणि स्वतःचे शैक्षणिक निर्णय स्वतः घेईल. उच्च शिक्षण संस्थांचे खालील तीन प्रकारच्या संस्थांमध्ये वर्गीकरण करणे, अ) संशोधन संस्था, ब) शैक्षणिक संस्था/विद्यापीठे गुणवत्तापूर्ण पदवी आणि पदव्युत्तर शिक्षण देण्यासाठी काम करतील. क) महाविद्यालये, यात उच्च दर्जाचे पदविका आणि पदवी शिक्षण दिले जाईल. उच्च शिक्षणाचा विस्तार करण्यासाठी आणि अपेक्षित गुणवत्ता राखण्यासाठी आवश्यक असलेला निधी विद्यापीठे सार्वजनिक रित्या उभा करू शकतील आणि त्यांची प्रक्रिया अत्यंत पारदर्शी आणि खुली असेल. स्वायत्त महाविद्यालयांची विद्यापीठासोबतची संलग्नता संपुष्टात येवून ते आपली स्वतःची पदवी प्रमाणपत्रे स्वतः देवू शकतील. कोणतेही महाविद्यालय विद्यापीठाशी संलग्न असणार नाही. थोडक्यात सर्व महाविद्यालये स्वायत्त करण्यासाठी प्रयत्न केले जातील. आर्थिक कारणामुळे कोणत्याही

विद्यार्थ्यांचे उच्च शिक्षण अर्धवट राहू नये यासाठी संस्था/विद्यापीठ आवश्यक ती आर्थिक मदत करेल. पदवी आणि पदव्युत्तर शिक्षण संस्था यांच्या संयुक्त विद्यमाने आंतरराष्ट्रीय पातळीवर आवश्यक त्या पात्रतेचे आणि क्षमतेचे मनुष्यबळ निर्माण करणे. परदेशी मुलांसाठी शिक्षण संस्थांमध्ये १५ टक्के जागा राखीव ठेवणे. दर्जा आणि गुणवत्ता यात वाढ करण्यासाठी विद्यार्थी आणि शिक्षक यांची आंतरराष्ट्रीय पातळीवर देवाण—घेवाण करणे. जगातील निवडक २०० विद्यापीठांना भारतात शिक्षणासाठी परवानगी देणे. शिक्षकांचा दर्जा आणि गुणवत्ता टिकवून त्यात वाढ करण्यासाठी त्यांना प्रेरणा आणि प्रोत्साहन देणे. सर्व संस्था आणि विद्यापीठे यांमध्ये शिक्षकांची नियुक्ती करतांना कालावधी आधारित नियुक्त्या दिल्या जातील. ज्यात नियुक्त शिक्षकांचा परिविक्षा कालावधी पाच वर्षांचा असेल, पाच वर्षे पूर्ण झाल्यानंतर वरिष्ठ, देखरेख समिती आणि विद्यार्थी यांचा प्रतिसाद आणि मते लक्षात घेऊन नियुक्ती कायम केली जाईल किंवा परिविक्षा कालावधीत वाढ केली जाईल. प्रत्येक संस्था शिक्षकाला नोकरीत कायम करत असतानाची नियम, अटी आणि प्रक्रिया स्वतः ठरवेल. उच्च शिक्षणातील संशोधन आणि नवनिर्मितीला चालना आणि प्रोत्साहन देऊन प्रसार करण्यासाठी खालील चार क्षेत्रातील संशोधन आणि नवनिर्मितीसाठी राष्ट्रीय संशोधन संस्थेची स्थापना करणे. अ) विज्ञान आणि तंत्रज्ञान, ब) समाजशास्त्र, क) कला, ड) माणुसकी. शिक्षक शिक्षण हा उच्च शिक्षणाचा अविभाज्य भाग समजला जाईल. गुणवत्तेचे आणि उच्च क्षमतेचे शिक्षण निर्माण करण्यासाठी शिक्षकांना शिक्षण देणाऱ्या संस्थांमध्ये उच्च गुणवत्तेच्या शिक्षकांच्या नियुक्त्या करणे.

व्यावसायिक शिक्षण :— व्यावसायिक शिक्षण हा उच्च शिक्षणाचा अविभाज्य भाग समजला जाईल. व्यावसायिक शिक्षणामध्ये कौशल्याधारित शिक्षणाचे पदवी आणि पदविका अभ्यासक्रम सुरू करणे. व्यावसायिक अभ्यासक्रमातील पदव्युत्तर शिक्षण आणि संशोधन यांना चालना देणे. व्यावसायिक अभ्यासक्रम शिकविण्यासाठी व उच्च गुणवत्तेचे शिक्षक निर्माण करण्यासाठी विद्यापीठे आणि महाविद्यालये यांच्यामध्ये स्वतंत्र विभाग निर्माण करणे. स्थानिक कला, कौशल्य आणि विशेष गुणांचा संवर्धन करणे, त्यांना प्रोत्साहन देणे. व्यावसायिक शिक्षणासाठी ग्रामीण आणि आदिवासी भागावर विशेष लक्ष देणे. प्रौढ आणि निरंतर शिक्षणासाठी नवीन शिक्षण कार्यक्रम तयार करणे. उच्च शिक्षणात भारतीय भाषांना प्रोत्साहन देणे.

राष्ट्रीय शिक्षण आयोग:— पंतप्रधानाच्या अध्यक्षतेखाली राष्ट्रीय शिक्षण आयोगाची स्थापना करणे. केंद्रीय शिक्षणमंत्री आयोगाचे उपाध्यक्ष असतील. याव्यतिरिक्त आयोगाला शिक्षण क्षेत्रातील २० ते ३० सदस्य असतील. आयोगाच्या सदस्यांची नियुक्ती पंतप्रधान, सर्वोच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश, लोकसभेचे सभापती आणि संसदेतील विरोधी पक्षनेता यांची चार सदस्यीय समिती करेल. मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाला शिक्षण मंत्रालय असे संबोधले जाईल. राष्ट्रीय शिक्षण आयोगाला केंद्रीय शिक्षणमंत्र्यांच्या अध्यक्षतेखालील कार्यकारी मंडळ असेल आणि त्यात आयोगाने नामनिर्देशित केलेले

१०-१५ सदस्य असतील. प्रत्येक राज्याच्या पातळीवर असाच राज्य शिक्षण आयोग आणि राज्य कार्यकारी शिक्षण मंडळ असेल.

नवीन शैक्षणिक धोरणाचा आढावा:- केंद्रीय मंत्रिमंडळाने २९ जुलै रोजी राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाला मंजुरी दिली आहे. या अहवालात आकर्षक शब्द, उदात्त विचार यांचा फुलोरा आहे. त्यात पानापानांत सदिच्छा आहेत, पण त्या वास्तवात येण्यासाठी ज्या आर्थिक पाठवळाची गरज असते त्यांची फारच मोघम चर्चा अहवालात आहे. एका बाजूला शिक्षण हक्काला मूलभूत हक्क म्हणून मान्यता मिळाली आहे. मोफत शिक्षणाचा कायदा मंजूर झाला आहे. दुसरीकडे शिक्षणाच्या खाजगीकरणामुळे शासकीय मान्यतेने शिक्षणाचा व्यापार, नफेखोरी सुरू झाली आहे. प्रचंड वाढलेल्या शिक्षण खर्चामुळे, मुलांना शिक्षण देणे पालकांना अशक्य होत आहे.

‘मातृभाषेतून शिक्षण’ हा मुद्दा अहवालात आहे. पाचवीपर्यंत व शक्यतो आठवीपर्यंत आणि पुढे, मातृभाषेतून किंवा स्थानिक भाषेतून शिक्षण दिले जाईल. मात्र या वाक्याच्या सुरुवातीला ‘व्हेअरेव्हर पॉसिबल’ असे शब्द आहेत. ही पळवाट उपलब्ध करून दिल्यामुळे इंग्रजी माध्यमांच्या शाळांचा व्यवसाय कमी होणार नाही.

सहावीपासून प्रत्येक मुलाला एका तरी व्यवसायाचे शिक्षण दिले जाईल व इतर व्यवसायांची ओळख करून दिली जाईल. यातून मुलांमध्ये श्रमप्रतिष्ठा रुजेल अशी अहवालाची अपेक्षा आहे. मात्र उच्च वर्गाच्या इंग्रजी माध्यमाच्या शाळा वेगळे व्यवसाय प्रशिक्षण देतील. उदा. परदेशी भाषा कौशल्य व सरकारी शाळा मात्र गार्डनिंग, हाऊस किपिंग, डेटा एंट्री सारखे अभ्यासक्रम चालवतील. यातून जुनी व्यवसायावर आधारित जातिव्यवस्था नव्या स्वरूपात येण्याचा धोका जास्त आहे. म्हणून व्यवसाय शिक्षणाची जास्त खोलात चर्चा होणे आवश्यक आहे.

उच्च शिक्षण घेण्यायोग्य वयोगटातील मुला-मुलींचे शिक्षण घेण्याचे प्रमाण २०३४ पर्यंत ५० टक्के करणे व साडेतीन कोटी नव्या जागा निर्माण करणे हे उद्दिष्ट अहवालाने मांडले आहे. मात्र हे सार्वजनिक शिक्षण व्यवस्थेत करणार की विनाअनुदानित व्यवस्थेत करणार हा कळीचा प्रश्न आहे. त्यामुळे विनाअनुदानित उच्च शिक्षणातल्या जादा जागांचा फायदा धनवानच घेतील व गरीब मुले वंचित राहतील.

शैक्षणिक सुधारणांची अंमलबजावणी कशी होईल?: राष्ट्रीय शिक्षण धोरण हे समाजव्यवस्थेला केवळ एक व्यापक दिशा प्रदान करते, परंतु त्यांचे पालन करणे समाजावर बंधनकारक करत नाही. लोकशाही व्यवस्थेत ही अनिवार्यता नसल्यामुळे त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी करणे बऱ्याचदा शक्य होत नाही. यात शिक्षण हा असा विषय आहे की, ज्याबाबत केंद्र आणि राज्य सरकार दोघेही कायदे करू शकतात. केंद्र व राज्य सरकारद्वारे प्रस्तावित केलेल्या सुधारणा केवळ सहकार्याने राबविल्या जाऊ शकतात. हे त्वरित होणार नाही. याला काही निश्चित वेळ लागणार आहे.

संदर्भग्रंथ

१. महाराष्ट्र टाईम्स, ‘भाषा पसायदानाची कृती द्रोणाचार्यांची’, प्रा. शरद जावडेकर, ९ ऑगस्ट २०२०.
२. लोकमत, मंथन, ‘ढक्कन खोलो’, सोनम वांगचूक, ९ ऑगस्ट, २०२०.
३. महाराष्ट्र टाईम्स, ‘शिक्षणहक्काचा संकोच’, किशोर दरक, ९ ऑगस्ट २०२०.
४. सकाळ, ‘नवीन शैक्षणिक धोरण, २०२०, वास्तव दर्शी आढावा’, डॉ. राजू श्रीरामे, २२ ऑगस्ट, २०२०.
५. विधावार्ता, ‘नवीन शैक्षणिक धोरण,’ ७ जून २०१९.
६. मराठी विश्वकोश, ‘राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण’, सुधीर मोडकर, २५ जानेवारी, २०१९.

दिल्लीच्या गादीवर शासन करणारी पहिली महिला – रझिया सुलतान

डॉ. प्रमिला डी. भोयर, इतिहास विभाग प्रमुख, स्व.निर्धन पाटील वाघाये कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, लाखनी, जि.भंडारा

प्रस्तावना : दिल्लीच्या सिंहासनावर सार्वभौम शासक म्हणून राज्य करणारी रझिया ही पहिली व शेवटची मुसलमान स्त्री होय. अलतमशच्या मुलांमध्ये त्याचा जेष्ठ मुलगा नसिरुद्दीन महंमद हा सर्वात कर्तबगार होता. पण तो इ.स. १२२९ मध्ये मृत्यु पावला. अलतमशचा द्वितीय मुलगा रूकनुद्दीन फिरोज हा विलासीवृत्तीचा असल्याने अलतमशने रूकनुद्दीनला स्वतःचा वारस नियुक्त करण्यास तयार नव्हता. त्याचा कल त्याची अत्यंत कर्तबगार मुलगी रझियाकडे होता. अलतमशच्या मृत्युनंतर तुर्की सरदारांनी रूकनुद्दीनलाच सुलतानपदी बसविले. परंतु केवळ सात महिन्यांच्या आतच त्याची सुलतान पदावरून उचलबांगडी झाली आणि त्याची बहिण रझिया ही दिल्लीच्या गादीवर बसली. रझिया एकूण साडेतीन वर्ष दिल्लीच्या गादीवर होती.

रझियाचे पूर्ववृत्त :- सुलतान शमसुद्दीन अलतमशला अनेक मुले व एक मुलगी होती. त्या मुलीचे नाव रझिया हे होते. लहानपणीच अलतमशने तिला आवश्यक ते सर्व शिक्षण दिले. मुळातच तल्लख बुद्धीमत्तेची असलेली रझिया लवकरच घोडेस्वारी, तिरंदाजी, तलवार चालविणे, इत्यादी युद्धशास्त्राच्या सर्वच दालनात तरेबेज झाली. असामान्य धाडस आणि दुरदृष्टी हे जन्मजात गुण लाभलेली रझिया लहानपणापासूनच सुलतान अलतमशबरोबर दरबारात बसून कामकाजात हिरीरीने भाग घेत असे. दरबारातील अनेकांना तिच्या या गुणांचे कौतुक वाटत असे. अलतमश तर रझियाच्या गुणवत्तेवर प्रभावीत होवून परंपरा मोडून त्याने रझियालाच वारस नियुक्त केले. अलतमशच्या ग्वाल्हेर मोहीमेच्या वेळी त्याने नाकर्त्या मुलाऐवजी रझियावर शासनाची जबाबदारी टाकली आणि तिनेही ती अतिशय चोखपणे पार पाडली होती. म्हणून त्याने मुख्य अमात्य ताजुमुलक महमुद यास सर्व राजपुत्रांना डावलून रझियाला भावी वारस घोषित करण्याचा आदेश दिला.

रझियाचे राज्यारोहण :- एप्रिल १२३६ मध्ये सुलतान अलतमशचा मृत्यू झाला. खरे तर अलतमशने आपल्या हयातीतच रझियाला आपला वारस ठरविले होते. अलतमशच्या दरबारातील एक गट रझियाला अनुकूल असला तरी एका स्त्रिने सिंहासनावर बसावे ही गोष्ट त्यांना पसंत नव्हती. त्यामुळे अलतमशचा मुलगा रूकनुद्दीन फिरोज नाकर्ता असूनही त्याची आई शाहजुमनने सरदारांचे मन वळवून त्याला सुलतान म्हणून मान्यता दिली. चैन आणि विलासात तो दंग असायचा राज्याची सत्ता शाहजुमनच्या हातात होती. आणि मनात येईल तसा सत्तेचा वापर तो करीत होता. त्यामुळे राज्यात तशी अराजकाची परिस्थिती निर्माण झाली. सिंध आणि कच या प्रदेशावर गझनिने आक्रमण केले होते. या परिस्थितीचा मुकाबला करण्यास रूकनुद्दीन फिरोज असमर्थ ठरला. त्यामुळे जनमत त्याच्या विरुद्ध झाले. या असंतोशाचा फायदा घेवून रझियाने दिल्लीतील लष्करी अधिकारी आणि जनता यांची मने जिंकून घेतली.

शुक्रवारी नमाजाच्या वेळी जामा मशिदीत ती लाल रंगाच्या पोशाखात हजर झाली. प्रभावी भाषणाद्वारे तिने जनमत स्वतःच्या बाजूला वळविले. खवळलेल्या जमावाने राजवाड्यावर हल्ला करून रूकनुद्दीन फिरोजला ठार केले. अश्याप्रकारे रूकनुद्दीन फिरोजच्या मृत्युनंतर अलतमशची शूर व धाडसी कन्या रझिया ही 'सुलतान रझियुद्दीन' अशी पदवी धारण करून ९ नोव्हेंबर १२३६ रोजी ती दिल्लीच्या गादीवर बसली. रझियाच्या नावाने खुब्या वाचण्यात येऊन नाणी पाडण्यात आली. आणि रझिया ही रझिया सुलतान झाली.

सुलताना रझियाच्या अडचणी :- सुलतान पदाची सुत्रे आपल्या हातात घेतल्यानंतर सुलताना रझियाच्या अडचणी संपल्या नव्हत्या. तिला फक्त दिल्लीतील सरदारांच्या लष्करी अधिकाऱ्यांचा आणि नागरिकांचा पाठिंबा होता. बदाऊ, मुलतान, झांसी आणि लाहोरचे सुभेदार तिच्या विरोधात होते. रूकनुद्दीन फिरोजचा वजिरे निझाम-अल-मुल्क महम्मद जुनाइदी तिच्या विरुद्ध सरदारांचा गट संघटित करण्याच्या प्रयत्नात होता. अशा प्रकारच्या अडचणींचा सामना रझियाला प्रारंभीच्या काळात करावा लागला.

सुलताना रझियाचे राजकीय कार्य :- राजकारणाच्या डावपेचात रझिया सरस ठरली तिला प्रतिकूल असलेल्या सरदारात तिने फुट पाडली आणि बंडखोर सरदारांचा बंदोबस्त केला. दोन बंडखोर सरदारांना तिने पकडून ठार मारले. रूकनुद्दीन फिरोजच्या वजीराचीही तीच गत तिने केली. बंडखोरांचे अतिशय तडफतेने पारिपत्य केल्यामुळे तिची प्रतिष्ठा वाढली आणि तिचे आसन स्थिर झाले.

राज्यकारभारातील उच्च पदे तिने आपल्या मर्जीतील सरदारांना दिली. ख्वाजा मुहसबुद्दीनला वजीर म्हणून नेमले. प्रांतांवर नवीन माणसांची सुभेदार म्हणून नियुक्ती केली. लखनऊ ते देवल पर्यंतच्या मुलखावर तिने आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले.

राजस्थानातील राजपुतांनी दिल्लीचे वर्चस्व झुगारून देण्याचे प्रयत्न सुरू केले. त्यामुळे प्रचंड फौज घेऊन ती राजस्थानात गेली. तिने रणथंबोरच्या किल्ल्याजवळ राजपुत सैन्याचा पराभव करून तो किल्ला आपल्या ताब्यात राखण्यात यश मिळविले. सोबतच ग्वाल्हेरच्या किल्ला सुध्दा जिंकण्यात आला. रझियाने भेदनितीचा उपयोग करून आपल्या शत्रुंचा निष्पात केला व राज्यात शांतता प्रस्थापित केली. करमत आणि मुलहिंद येथील उठाव मोडून काढलेत.

रझियाने आपल्या कार्यकाळात अनेक लोककल्याणकारी सुधारणा केल्यात. राज्यात रस्ते, पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था, इमारतीची डागडुजी, हिंदुवरील जिझिया कर आकारणे याला तिने प्राधान्य दिले. आपल्या नाण्यांवर तीन 'इमदन-इल निस्ता' असे स्त्री कमजोर नसते हे दाखविण्यासाठी अंकित करीत असे. ती अत्यंत बुद्धीमान, सुसंस्कृत व न्यायी राज्यकर्ती होती. धार्मिक बाबतीत उदार व सहिष्णु आणि सामाजिक व्यवस्थेबाबत पुरोगामी असलेली रझिया खरोखरच काळाच्या पुढे होती. ती उद्दाम प्रवृत्तीची व तडफदार स्त्री होती. राज्यकारभारातील तीची हुशारी नैपुण्य व प्रभुत्व पाहून चालीसगणी

गटाचे सरदार तिचा व्हेष करू लागले. एका स्त्रीने आपल्यावर हुकूमत गाजवावी ही कल्पना त्यांना मान्य नव्हती. तसेच तुर्की सरदारांची प्रशासनातील मक्तेदारी नष्ट करण्यासाठी तिने बिगर तुर्कांना प्रशासनात सामावून घेतले. प्रांतीय राज्यपालांच्या बदल्या करून तीने स्वतःला अनुकूल असलेले अधिकारी महत्वाच्या प्रांतात नियुक्त केले. स्वतः बुरख्याचा त्याग करून पुरुषी पेहरावात ती दरबारात उपस्थित राहू लागली. लोकांची गाव्हानी स्वतः ऐकून ती त्वरीत निर्णय देऊ लागली. तत्कालीन कर्मठ मुल्ला मौलविना एका स्त्रीने राज्य करणे व सर्व राजकीय आणि सामाजिक संकेत झुगारून देणे हे मान्य होणे कधीही शक्य नव्हते. त्यामुळे असंतुष्ट लोकांनी रझिया प्रजेच्या मनातून उतरावी म्हणून योजनाबद्ध प्रयत्न सुरू केली.

सुलताना रझिया विरोधी कारस्थान :- रझियाच्या बेबंद कारभारामुळे तुर्की सरदारांनी तिला पदच्युत करण्यासाठी कारस्थान रचले. या कारस्थानाचा मुख्य सुत्रधार इख्यारुद्दीन ऐतीगीन हा होता. भटिंडयाचा सुभेदार मलिक अलतुनिया आणि लाहोरचा कबीरखान हे दोन प्रमुख सरदारही त्या कारस्थानात होते. याचवेळी रझिया एका स्त्रीसुलभ दुर्बलतेला बळी पडली. 'अमीर-ए-आखूर' पदावर असलेल्या जमालुद्दीन याकूतच्या ती प्रेमात पडली. त्यामुळे सर्वत्र जनतेची तिच्यावर नाराज झाली. राज्यात ठिकठिकाणी तिच्याविरुद्ध बंडे होऊ लागली. सर्वप्रथम लाहोरचा सुभेदार कबीर खान याने तिच्या विरुद्ध बंड केले परंतु इ.स. १२४० मध्ये स्वतः रझियाने या बंडाचे पारिपत्य केले. त्यानंतर कबीर खानचा मित्र भटिंडयाचा राज्यपाल मलिक अलतुनिया यानेही बंड केले. बंडाचा मोड करण्यासाठी ती सरल भटिंडयावर चालून गेली. पण तीचा पराभव होऊन ती अलतुनियाने कैद झाली. जमालुद्दीन याकूतला ठार मारण्यात आले.

रझियाच्या कारकिर्दीचा अंत :- दिल्ली येथे रझियाच्या विरोधकांनी अलतमशचा तीसरा मुलगा व रझियाचा भाऊ बहराम याला दिल्लीच्या गादीवर बसविले. या घडामोडीत भटिंडयाचा राज्यपाल अलतुनिया याला दिल्लीच्या तुर्की सरदारांनी अजिबात महत्त्व न दिल्याने तो चिडला. रझियाने नेमका या परिस्थितीचा फायदा घेऊन अलतुनियाशी विवाह केला. त्याला स्वपक्षात ओढले व दिल्लीवर स्वारी केली परंतु या प्रकारात अनेक साथीदार तिला सोडून गेल्याने तिची बाजू दुबळी झाली. प्रयत्नांची पराकाष्ठा करूनही कैथल येथे १३ ऑक्टोबर १२४० रोजी अलतुनिया व रझिया पराभूत झाले. पळून जात असतांना दुसऱ्याच दिवशी लुटारूंनी त्या दोघांचाही वध केला. अशारितीने मध्यकाळातील एका तडफदार व कर्तृत्वसंपन्न स्त्रीचा हृदयद्रावक अंत झाला.

सुलताना रझियाच्या अपयशाची कारणे :- सुलताना रझिया जास्त काळ सिंहासनावर राहिली असती तर सुलतानशाहीचा इतिहास निश्चितच वेगळा राहिला असता. परंतु काही गोष्टीमुळे ती अल्पावधीतच निशयप्रभ झाली. आणि सत्तेसोबतच तिला आपला जिवही गमवावा लागला. तिच्या या अपयशाला खालील परिस्थिती कारणीभूत होती.

सत्तेचे केंद्रीकरण :- ज्यावेळी रूकनुद्दीन फिरोज शाहाला पदच्युत करून तुर्की सरदारांनी रझियाला सुलतान बनविले तेव्हा ती स्त्री असल्यामुळे नाममात्र सुलतान राहिली आणि सत्ता आपल्याच हातात राहिल असे सरदारांना वाटले परंतु जेव्हा ती सर्व सत्ता आपल्याच हातात ठेवून सर्व अधिकार स्वतःच गाजवायला लागली तेव्हा या सरदारांचा अपेक्षाभंग झाला त्यांनी तिला विरोध करायला सुरुवात केली. राज्यकारभारातील उच्च पदांवर जुन्या अमीर उमरावांना काढून तीने नव्या व्यक्तींची नेमणूक केली. त्यामुळे सरदारांनी बंड करणे सुरू केले. आणि शेवटी तिचा अंत झाला. त्या कारस्थानाचे दमन रझिया करू शकली नाही.

मध्ययुगीन काळ व रझियाचे स्त्रित्व :- रझिया हि एक स्त्री होती. ईस्लाम धर्मात एका स्त्रीने आपल्यावर निरंकुश सत्ता गाजवावी हे त्या काळात पुरुषी अहंकाराला अपमानास्पद वाटणे स्वाभाविकच होते. त्यामुळे तीला योग्य ते सहकार्य मिळू शकले नाही. ठिकठिकाणी तिला विरोध पत्करावा लागला. तीच्या विरोधात बंड झाले आणि तीचा शेवट झाला.

दुरदृष्टीचा अभाव :- रझियामध्ये प्रशासकिय दुरदृष्टीचा शुद्ध अभाव होता. हळूहळू आपली सत्ता स्थिर करायची सरदाराची मर्जी राखून, राज्यकारभारात त्यांना योग्य तो मान-सन्मान देऊन राज्यकारभार चालवायचा लष्करी मोहीमा काढायच्या त्यासाठी सरदारांना विश्वासात घ्यायचे या बाबी रझियाला कधीही सुचल्या नाही. ती आपल्याच गुर्मीत राहिली परिणामी नाशाकडे तिची वाटचाल झाली. तिच्यातील दुरदृष्टीच्या अभावामुळे ती अपयशी ठरली.

रझियाचे पुरोगामित्व :- धार्मिक बाबतीत उदार व सहिष्णू असलेल्या रझियाचे धोरण मुल्ला मौलविना आवडले नाही. सामाजिक व्यवस्थेबाबतही रझिया पुरोगामी होती तत्कालीन मनोवृत्तीचा विचार केल्यास ती काळाच्या पुढे चालणारी होती परंपरागत विचारांना चिकटून असलेल्या मुस्लीम समाजाला तीचा पुरुषी पध्दतीचा पेहराव, बुरखा न घालता दरबारात बसून राज्याचे कामकाज करणे हे खपले नाही. त्यामुळे सर्वसाधारण मुस्लिम नागरिकही तिच्या विरोधात गेले. त्यांचा नैतिक पाठिंबाही ती गमावून बसली.

रझिया विरुद्धची कट कारस्थाने :- आपल्या कार्यकाळात अनेक सरदारांचा विरोध रझियाने ओढवून घेतलेला होता. त्यातच तिच्या मर्जीतील अंबीसिनीयन सरकार जमासुद्दीन याकूतला सुलतानशाहीतील मोठ्या पदावर नेमले. आतापर्यंत सर्व पदे आपल्याकडेच ठेवणाऱ्या तुर्की सरदारांना या गोष्टीची चीड आली. त्यामुळे तिच्या विरुद्ध अनेक ठिकाणी कट कारस्थाने बंडाळ्या यांना उधान आले. त्यातूनच शेवटी तिचा खून झाला.

अशा परिस्थितीत रझिया अपयशी ठरली तिच्या अपयशाला तो काळ, तिचे स्त्रित्व, तुर्की सरदारांचा विरोध आणि तिची स्वतःची वर्तणूकही तिच्या अपयशाला कारणीभूत ठरले.

मुल्यमापन :- मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासाला आणि सुलतानशाही काळाला कलाटणी देणारी कारकिर्द म्हणजेच रझिया सुलतानची कारकिर्द होय. तिने एकंदर साडे तीन वर्ष राज्य केले. तीची ही कारकिर्द अतिशय महत्वपूर्ण समजली जाते. दिल्लीच्या

सिंहासनावर निरंकूश व स्वेच्छाचारी सार्वभौम शासक म्हणून राज्य करणारी रझिया पहिली व शेवटची स्त्री होती. वास्तविक शौर्य साहस, निर्भयता, मुत्सद्दीपणा आणि राज्यशासन चालविण्यास आवश्यक ती बुद्धिमत्ता हे सर्व सद्गुण तिच्यात होते. ती स्त्री होती हाच तिचा दोष होता. अत्यंत रूढिवादी व कर्मठ तुर्क मुसलमानांना एका स्त्रीने आपल्यावर सत्ता गाजवावी हे सहन होणे अशक्य होते. त्यातच रझियाच्या पडदा न पाळण्याच्या, दरबार भरविण्याच्या व सैन्य संचालन स्वतः करण्याच्या उपक्रमामुळे तुर्कांच्या असंतोषात भर पडली. तिने तुर्केंत मुसलमानांना राज्यकारभारात उच्च अधिकारपदे दिल्यामुळे तर आगीत तेल ओतले गेले. त्यातच जमाळउद्दीन याकृतशी तिचे प्रेमसंबंध निर्माण झाल्यामुळे कारस्थानी तुर्क सरदारांना चांगलेच फावले. प्रांतीय सुभेदारांना हाताशी धरून त्यांनी रझियाची कोंडी केली. त्यांचे पहिले दोन प्रयत्न पराक्रमी रझियाने हाणून पाडले पण मलिक अलतुनिया विरूद्धच्या मोहिमेत ती पराभूत होऊन शेवटी दुर्दैवाने पदच्युत झाली आणि पुन्हा गादी प्राप्त करण्यातही तिला यश मिळाले नाही. स्त्रीसुलभ दुर्बलता आणि दुर्दैव यांनीच कर्तबगार रझियाचा घात केला. तिच्याविषयी समकालीन इतिहासकार मिन्हज-उस-सिराज लिहितो, “रझिया महान सर्वभौम, राज्यकर्ती होती. ती शहाणी, मुत्सद्दी आणि प्रजाकल्याणाची आवड असलेली राज्यकर्ती होती. प्रजाकल्याण आणि न्यायदान ह्यात ती तत्पर होती. ती विव्दानांची चाहती होती. ती रणकूशल असून राज्यकर्त्यास आवश्यक अशा अनेक प्रशंसनीय गुणानी तिचे व्यक्तिमत्त्व संपन्न होते”. डॉ. आशिर्वादीलाल श्रीवास्तव यांनी रझियाविषयी गौरवाचे उद्गार काढतांना असे म्हटले आहे की, “वास्तविक अमीर आणि मलिकांवर खऱ्या अर्थाने हुकमत गाजविणारी रझिया ही दिल्लीची पहिली राज्यकर्ती होती.” पण अनेक गुणांनी संपन्न असलेली सुलताना रझिया केवळ साडे तीन वर्षेच दिल्लीच्या सल्तनतीवर राज्य

करू शकली. कारण गो.स. सरदेसाई म्हणतात त्याप्रमाणे “वास्तविकपणे राज्य कारभार चालविण्यास ती समर्थ होती परंतु स्त्रीने राज्य करावे ही कल्पना तुर्क लोकांना खपली नाही.”

रझियामध्ये सुलतान पदासाठी आवश्यक ते सर्व गुण तिच्याजवळ होते. ती अत्यंत महत्वाकांक्षी राजकारणपटू व कारस्थानी स्त्री होती. ती एक इस्लामवर्गीय स्त्री असल्यामुळे आणि या काळात स्त्रीला समाजात असलेला दर्जा विचारात घेता तिचे सुलतानपदी आरूढ होणे हेच फार मोठे आश्चर्य होते. परंतु स्वसामर्थ्यावर तिने ही अशक्य बाब शक्य करून दाखविली. याच कारणाने तीचे पतन झाले. तिला जी काही अल्प कारकिर्द लाभली व त्याकाळात तिने सामाजिक व धार्मिक बाबतीत जे पुरोगामीत्व दाखविले त्याची समकालीन सर्वच इतिहासकारांनी स्तुती केली आहे. “तिने या काळात चोखंदळपणे राज्यकारभार केला. तिच्यात कोणताही दुर्गुण नव्हता. परंतु शेवटी ती एक स्त्री होती.

एकंदरीत रझिया स्त्री होती म्हणून अपयशी ठरली असेच म्हणावे लागेल. तिला जर थोडी अधिक संधी मिळाली असती तर निश्चीतच एक बलाढ्य आणि निरोगी तुर्की साम्राज्य उदयाला आले असते. असे म्हटले तर ते अजिबात अतिशयोक्ती ठरणार नाही.

संदर्भ सूची :-

१. डॉ. आचार्य, धनंजय, मध्ययुगीन भारत (इ.स. १००० ते १७०७), श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर दुसरी आवृत्ती एप्रिल २०१४
२. डॉ. ईश्वरीप्रसाद, मध्यकालीन भारत का संक्षिप्त इतिहास, विद्या प्रकाशन नागपूर
३. प्रा.वारंगळ, बाळकृष्ण सा., मध्यकालीन भारत (इ.स.१२०६ ते १७०७), विद्या प्रकाशन नागपूर
४. प्रा. ढवळे, प्रभाकर कृ. डॉ. महाजन, व्ही.डी., मुस्लिम कालीन भारत.
५. डॉ. पांडे ए. बी., पूर्व मध्यकालीन भारत.
६. प्रा.शर्मा, आर. एस., भारत मे मुस्लिम शासक का इतिहास.

सामाजिक प्रश्न आणि समस्या

प्रा. प्रमोद हरीभाऊ पौनिकर, जोतीराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय, उमरेड. pramodpaunikar0@gmail.com

सारांश:- भारत हा सामाजिक समस्येचे माहेर घर आहे. असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही. भारतीय राज्य घटनेत सामाजिक समस्या सोडविण्याच्या दृष्टिने कायदे तयार करण्यात आले असून त्याची पुरेपूर अमलबजावणी होतांना दिसत नाही. आणि यासाठी सर्वात मोठा जबाबदार घटक जर कुणित असेल तर तो म्हणजे राजकिय नेते. भारतातील सामाजिक समस्या सुटु नये किंवा त्याचा प्रभाव कमी होवु नये. हे राजकिय नेत्यांना वाटते. कारण समस्या नसतील किंवा कमी प्रमाणात असतील तर त्यांना पुढिल चुनाव कोणत्या मुदयावर लढावे हा प्रश्न त्यांचा समोर उपस्थित होतो. भारतीय जनता गरिब, अशिक्षित व बेरोजगार असल्यामुळे त्यांचा भरपूर फायदा राजकिय नेते मंडळी आपल्या स्वार्थासाठी करून घेतात. त्यांना एक प्रकारे मानसिक गुलाम बनविण्यात आल्याचे चित्र आपणास पाहावयास मिळते. म्हणुन भारतात विविध प्रकारचा सामाजिक समस्या उद्भवतात. या अशा विविध समस्येच्या संदर्भात प्रस्तुत लेखात समावेश करण्यात आला आहे.

प्रस्तावना:- समाज म्हटले कि, त्या समाजात विविध जाती, धर्म, पंथ, प्रथा, परंपरा व संस्कृती जपणारे लोक असतात, त्यातील काही लोक समाजाला संघटीत करण्याचा प्रयत्न करतात. तर त्याच समाजातील काही लोक असामाजिक शक्तिकडुन सामाजिक संघटनांवर नियमित व हेतुपुरस्सर हल्ले करित असतात. आणि त्यातुनच विविध प्रकारचे प्रश्न व समस्या उद्भवतात. मानवाची निर्मिती झाली तेव्हापासुनच त्याचासमोर अनेक प्रश्न निर्माण झाले. व त्यातुनच विविध सामाजिक समस्या लोकांसमोर उत्पन्न झाल्या. त्यातील जास्तीत जास्त किंवा पुर्णतः समस्या हया लोकांनी स्वतःच्या जगण्याचा मार्ग शोधतांना निर्माण केलेल्या आहेत, इतर देशाचा मानाने भारतातील विविध समाजातील लोकांचा समस्या हया काहीशा वेगळ्या आहेत. किंवा त्याचे स्वरूप वेगळे आहे. भारता व्यतिरिक्त इतर कोणत्याही देशात जातीय व अस्पृश्यतेची समस्या नाही. हि समस्या भारतात फार पुरातन काळापासुन सुरू आहे. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतरही व संविधानाचा माध्यमातुन दुर्बल घटकांसाठी पाळली जात आहे. म्हणुनच या समस्येचे स्वरूप वेगळे आहे. भारतीय समाज रचना हि विषमतेवर आधारलेली आहे. विषमतेवर विविध घटक अवलंबुन आहे. जसे कुटुंब, विवाह. स्थान, दर्जा, मालमत्ता, व्यवसाय आणि राजकारण इत्यादी सर्व बाबी. सामाजिक विषमता हि अन्याय कारक असुनही ती आजच्या आधुनिकीकरणाचा युगातही भारतात आजपर्यंत टिकुन आहे. हे या देशाचे खरे वैशिष्ट्य आहे. पुरातन व आधुनिक विचारसरणित फार मोठे बदल झालेले असुन सुध्दा हि विषमता टिकुन आहे. भारतात विविध प्रकारचा जाती – उपजाती, वंश, धर्म, पंथ, इत्यादी समुहाचे लोक हजारो वर्षांपासुन एकत्रित राहत असुन त्यांच्यामध्ये सातत्याने त्यांच्या मध्ये दुरावा दिसुन येतो. असे असले तरी जातीय व धार्मिक वाद विसाव्या शतकापुर्वी दिसुन आली नाही. पण विसाव्या शतकात या बाबीला तडा गेला. हिंदु संस्कृतीचे जतन करणारे लहान मरेठे गट मुस्लीम संस्कृतीच्या प्रवेशाने अस्वस्थ झाले. त्यामुळे समाजात हळुहळु लहानमोठया कुरघोडी सुरू झाल्या. त्याचा विपरित परिणाम हिंदु मुस्लीम यांच्यातील संघर्षात झाला. बहुजिनसी प्रमाण देशात जास्त असते. त्या देशात समस्या उद्भवण्याचे प्रमाण जास्त असते. याला भारतीय समाज सुध्दा अपवाद नाही. भारतात सामाजिक व धार्मिक विषमतेवर आधारीत अनेक लहान मोठे गट अस्तित्वात असल्याने येथे संघर्षाला कमी नाही. आर्थिक व सामाजिक विषमतेवर भारतात जाती व्यवस्था, दारिद्र्य, बेकारी, अस्पृश्यता, बलुतेदारी इत्यादी भेद दिसुन येतात.

रोटी बेटी व्यवहारावर मर्यादा, कुमारी विवाहास मान्यता, केशवपणाला सामाजिक मान्यता, बालविवाह, अस्पृश्यतेला धार्मिक आधार इत्यादी अनेक बाबी भारतीय समाजात असल्याने त्याचे स्वरूप व तिब्रता ही कमी जास्त प्रमाणात आहे. भारतीय समाजात कोणत्याही समस्येत सारखेपणा दिसुन येत नाही. कारण राहणीमान, संस्कृती, भाषा, प्रांत, रूढी, परंपरा, जात, धर्म, वंश आणि वंशीय धार्मिक आधार भिन्न आहेत. आधुनिक समाजाच्या समस्या यात भिन्नता होती व काही प्रमाणात आजही आहे. भारत हा देश विविधतेने नटलेला देश आहे. त्याची संस्कृती, धर्माचे प्राबल्य, जाती व्यवस्था, विषमता इत्यादी बाबींमुळे हि भारतीय सामाजिक समस्या हया इतर देशातील समस्या पेक्षाही वेगळ्या व वैशिष्ट्य पुर्ण आहे. अज्ञान, उदासिनता, धर्माचा प्रभाव इत्यादी कारणामुळे या विविध समस्यांवर अध्ययनाचा माध्यमातुन जेवढे लक्ष देण्यात आले नाही. त्याचाच परिणाम म्हणुन भारतात विघटनाची प्रक्रिया गतिमान आहे. सरतेशेवटी सामाजिक समस्या हया मानव निर्मित आहे आणि याचे वाईट परिणाम हे मानवावरच होत आहे. याची जाणिव मानवाला असुन सुध्दा तो मुद्दाम या समस्येकडे दुर्लक्ष करतो.

सामाजिक समस्यांचा अर्थ व व्याख्या:- टाउन यांच्यामते, “समाजातील एखाद्या भागात एकोपा टिकवुन ठेवण्याचा बाबतित समाज व्यवस्थेला आलेल्या अपयशात निर्माण झालेल्या परिस्थितीस सामाजिक समस्या म्हणतात” पॉल लॅन्डीस यांच्यामते, “व्यक्तीच्या कल्याणासंबंधी अपुर्ण इच्छा असणे म्हणजेच सामाजिक समस्या होय” या व्याख्येवरून सामाजिक समस्या म्हणजे समाज जिवनात निर्माण झालेली एक अनिष्ट परिस्थिती आहे. हे सहज लक्षात येते. ही परिस्थिती निर्माण होण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे बहुसंख्य लोकांचे सामाजिक मुल्यांना धक्का देणारे वर्तन असुन हे संकट दुर करण्यासाठी सामुहिक उपाय योजनेची आवश्यकता निर्माण होते.

सामाजिक समस्यांचे स्वरूप:- सामाजिक समस्या समाजातील वेगवेगळ्या पैलूशी निगळीत असतात. त्या दृष्टिने विचार केल्यास समस्यांचे स्वरूप सर्वव्यापी आहे. समाजातील श्रीमंत, गरीब, मध्यमवर्गीय समस्यांची झळ कमी अधिक प्रमाणात सोसावि लागते. आज भारतात असा एकही समाज नाही. ज्यांना समस्या नाही. किंवा त्यांचा समोर समस्यांच उद्भवत नाही समस्या ही प्रत्येकच व्यक्तीला सोसावि लागतेच.

१) सामाजिक व वैयक्तिक समस्या: वैयक्तिक समस्या हया प्रत्येक व्यक्तीशी संबंधीत असतात. कुटुंबात चार व्यक्ती जरी राहत

असली तरी त्या सर्वांचा वैयक्तिक समस्या ह्या वेगवेगळ्या राहू शकतात. कारण प्रत्येक व्यक्ति हा एकमेव द्वितीय आहे. कधीकधी समस्येचा संबंध हिताशी किंवा अहिताशी सुध्दा राहू शकतो. वैयक्तिक समस्या ही तेव्हाच सोडविण्यात आली नाही तर त्याचे रूपांतर सामाजिक समस्येत होण्यास वेळ लागत नाही. उदा. शासकिय कार्यालयात वारंवार जावून सुध्दा एखादया व्यक्तिचे काम होत नसेल किंवा कार्यालयाकडून अडवणुक केली जात असेल तर ही समस्या वैयक्तिक ऐवजी सामाजिक बनण्यास वेळ लागत नाही. प्रत्येक सामाजिक समस्येचा उगम हा वैयक्तिक समस्येतून होत असतो. हुंडा घेणे हा व्यक्तिगत प्रश्न असला तर ती सामाजिक समस्या आहे.

२) सामाजिक समस्या व नैसर्गिक समस्या : कोणत्याही सामाजिक समस्येचा मुळाशी नैसर्गिक समस्या देखील असते. कारण नैसर्गिक बदलांचा परिणाम सामाजिक व्यवस्थेवर होतो. किंवा झाल्याशिवाय राहणार नाही. नैसर्गिक समस्यांचे रूपांतर सामाजिक समस्यांमध्ये होतांना दिसून येतो. उदा. सदय परिस्थितीत हैद्राबाद, पुणे व संपूर्ण मराठवाडयात अवकाळी पावसामुळे शेतकऱ्यांचे अतोनात नुकसान झाले. त्यामुळे त्यांचा समोर जगण्याचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. या व्यतिरिक्त भुकंप येणे, सुनामी, चक्रीवादळ या नैसर्गिक आपत्तीचा परिणाम हा सामाजिकच होतो.

३) अंतर्मुखी व बहिर्मुखी सामाजिक समस्या: सामाजिक समस्यांचे अंतर्मुखी व बहिर्मुखी सामाजिक समस्या असेही दोन प्रकार केले जातात. काही समस्या ह्या समाजात आपल्याला उघडपणे दिसतात. बहिर्मुखी सामाजिक समस्या म्हणतात. तर ह्या उलट ज्या समस्या आपल्याला दिसत नाही. पण लोकांचा मनात घुमसत राहतात. ज्या प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष रित्या दिसून येतात. त्यांना अंतर्मुखी समस्या म्हणतात. हुंडाप्रथा, बालविवाह, आतंकवाद हि बहिर्मुखी तर जातीयवाद, धार्मिकता ह्या अंतर्मुखी समस्यांची उदाहरणे आहेत.

सामाजिक समस्येची वैशिष्ट्ये:— १) **समाजातुन उद्गम :** समाजातील बहुसंख्य लोकांनी आदर्शवत मानलेली मुल्ये व नियमने आणि व्यक्तीचे प्रत्यक्ष सामाजिक वर्तन यामधील दरी वाढत गेल्यास ती सामाजिक समस्या बनते. म्हणजेच कोणत्याही समस्येचे मुळ हे त्या प्रचलित समाज व्यवस्थेत असतात. सामाजिक समस्या उद्भवण्यास सामाजिक कारणे जबाबदार असली तरी काही नैसर्गिक कारणे यास जबाबदार असतात. जसे महामारी, पुर, दुष्काळ, भुकंप, यासारखे नैसर्गिक घटक समाज जिवनावर विपरित परिणाम करीत असतात. यावर काहीतरी उपाययोजना करून याचा प्रभाव काही प्रमाणात कमी करता येतो. त्यामुळे समाज जिवनावर खूप मोठया प्रमाणात परिणाम होणार नाही.

२) समाज सापेक्ष समस्या: काही लोकांचे वर्तन प्रकार समाजाचे स्विकारलेल्या मुल्यांचा विरोधात आहे. किंवा नैतिक दृष्टिने योग्य नाही. असे जेव्हा बहुतांश लोकांना वाअत असेल तर ते वर्तन प्रकार सामाजिक समस्या ठरत असते. प्रत्येक समाजाची निती व मुल्ये वेगवेगळी असते. अशा व्यक्तीनिष्ठ नियमांची जाणिव आणि सामाजिक संबंध यांचा घनिष्ठ संबंध आहे. जर एखादया पुरुषाने

विवाहपूर्व किंवा विवाह बाहय संबंध ठेवणे हे नियमनाच्या व मुल्यांचा अगदी विरोधी प्रमाण भ्रष्ट आहे. पण भारतातील काही आदिवासी समाजात विवाह पूर्व व विवाह नंतर परस्त्री सोबत संबंध ठेवणे हे त्यांच्या नियमन व मुल्यांच्या विरोधात बसत नाही. म्हणून ती समस्या त्यांच्यासाठी सामाजिक समस्या बनत नाही.

३) बहुसंख्य लोकांचा दृष्टिकोन : सामाजिक व्यवस्थेच्या चौकटिच्या विरोधात जेव्हा एखादी परिस्थिती विरोधात रूजु लागली कि, ज्या परिस्थितीमुळे वर्तमान आदर्श, सामाजिक नियमनांचे उल्लंघन होत असून विपथगामी वर्तनाला चालना मिळत आहे. अशा परिस्थितीमुळे एकुणच सामाजिक स्वास्थ, संघटन व जिवनावर अनिष्ट, अवांछनीय परिणाम होत असतात. समाजातील बहुसंख्य लोकांचा दृष्टिकोन बनतो. तेव्हाच ती परिस्थिती सामाजिक समस्या बनते.

४) सामाजिक समस्या दुखदायक व त्रासदायक असतात: सामाजिक समस्या व्यक्ती विकासाला व सामाजिक विकासाला मारक ठरते. लोकांच्या मनात असुरक्षिततेची व चिंतेची भावना निर्माण होते. व्याधी जाप्रमाणे व्यक्तीचे स्वास्थ खराब करते. त्याचप्रमाणे समाजाचे सुध्दा स्वास्थ सामाजिक समस्या खराब करतात. कारण समाज जिवनावर या परिस्थितीचा विपरित परिणाम होतो.

५) समाजमुल्यांशी विसंगत : सामाजिक समस्या म्हणजे मुल्यांशी विसंगत किंवा प्रमाणकाचे उल्लंघन केल्यामुळे जी परिस्थिती निर्माण होते ती परिस्थिती होय. प्रत्येक समाजाच्या मुल्यांच्या संदर्भातच सामाजिक समस्यांचा विचार करावा लागतो. प्रत्येक समाजातील मुल्ये, विचारधारा ह्या दुसऱ्या समाजापेक्षा भिन्न असतात. सिक्कृत मुल्यांच्या विसंगत व विरोधी वर्तन हे आदर्श मानले जात नाही. त्यामुळे समाजात अनेक प्रश्न निर्माण होतात.

६) परस्परवलंबीपणा : समस्या सामाजिक परिस्थितीतून निर्माण होतात. कोणतीही समस्या स्वतंत्र निर्माण होत नाही. ती इतर समस्येपासून निर्माण होत असते. म्हणजेच त्या परस्परवलंबी असतात. जसे गुन्हेगारीची मुळे ही बालगुन्हेगारीतच रूजलेली असतात. कारण बाल गुन्हेगारांचा संबंध दारीद्रयाशी असू शकतो. प्रत्याक्ष व अप्रत्यक्ष रित्या भुतलावरील सर्व समस्या ह्या ऐकमेकांशी परस्परवलंबीत आहेत. परस्परवलंबीत्वामुळे एखादी समस्या सोडवित असतांना मूळ समस्येचा सुध्दा शोध घ्यावा लागतो.

७) समस्या परिवर्तनशिल असतात : समाजव्यवस्थेचा रचनेत जे बदल घडून येतात. त्यालाच आपण परिवर्तन म्हणतो हि परिवर्तनाची प्रक्रिया जेव्हा घडून येते. तेव्हाच सामाजिक समस्या दिसून येतात. पुर्विचा काळी केशवपण, सतिप्रथा, बालविवाह, यासारखे प्रश्न जे स्त्रियांवर अन्याय करणारे होते. आजची पिढी यावर विश्वास ठेवणार नाही, ऐवढे त्यात परिवर्तन झाले आहे. याऐवजी आज स्त्रियांवरील घरघुती अत्याचार, वेश्याव्यवसाय, बलात्कार, कुमारी मातांचा प्रश्न, वधु जाडण्याचा प्रयत्न, भूणहत्या, हुंडयाचा प्रश्न असे अनेक प्रश्न स्त्रियांवर अन्याय करणारे म्हणून सांगता येतील. स्वतःचा गरजा पूर्ण करण्यासाठी किंवा दारिद्र्यजन्य परिस्थितीमुळे लहानमोठया चोऱ्या करणारे यांच्याकडे गुन्हेगार म्हणून पाहीले जात होते. परंतु आज

बालवयातच गुन्हे करणारे गुन्हेगार, सराईतपणे दरोडा घालणारे गुन्हेगार यांच्यात परिस्थितीनुरूप गुन्हेगारचे नवनविन प्रकार समोर येत आहेत.

८) समस्या निराकरणासाठी सामुहिक प्रयत्नांची आवश्यकता : कोणत्याही प्रकारचा सामाजिक समस्येचा निराकरणासाठी लोकांकडून सामुहिक प्रयत्न होणे आवश्यक आहे. कारण समाजातील प्रस्थापित आदर्शवत प्रकारांशी विसंगत, विपथगामी वर्तन किंवा स्थिती समाजातील बहुसंख्य लोकांना केवळ अनिष्ट, अवांछनीय वाटून चालत नाही. तर या समस्येजवळ परिस्थितीवर मात करण्यासाठी विचारविनिमय, चर्चा, संशोधन व प्रत्यक्ष कृतीची गरज असते. त्यासाठी वद्वमानपत्रे, नियतकालिके, दूरदर्शन, इंटरनेट, इत्यादी प्रसारमाध्यमांचा सहाय्याने प्रश्नांचे गांभीर्य लोकांसमोर मांडणे, त्यांच्यामध्ये जागृती घडवून आणणे आवश्यक असते. अर्थातच ह्या सर्व कृती करणे. एकट्या व्यक्तीचे काम नसते. तर त्यासाठी बहुसंख्य सदस्यांचा कृतिशील पाठिंबा व सहकार्य असावे लागते.

सामाजिक समस्येचा संबंधात आपण पाहिलेल्या वरिल वैशिष्ट्यांवरून सामाजिक समस्यांचे स्वरूप लक्षात येते. भारतीय समसजाचा विचार करता. सामाजिक समस्यांचे स्वरूप दिवसेंदिवस जटिल होत चालले आहे. त्यामुळे सर्वच समस्या सर्वांना समप्रमाणात प्रभावित करित नाही.

सामाजिक समस्यांची कारणे:— भारतीय समाजातील सामाजिक समस्यांची विविध कारणे ही परस्परंशी संबंधीत आणि एकमेकांमध्ये गुंतलेली आहेत. भारतीय समाजाचे धर्म, पंथ, वंश, प्रांत, जाती, भाषा, राहणमान आणि संस्कृती मध्ये फरक असल्यामुळे समस्यांचे स्वरूप इतर देशाचा मानाने वेगवेगळे आहेत. कोणतीही समस्या निर्माण होण्यास त्या समाजातील सामाजिक परिस्थिती हि जबाबदार असते. आज संपूर्ण देशाला विविध प्रश्नांना किंवा सामाजिक समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे. किंवा भेडसावत आहे. त्याची कारणेही हि विविध आहेत. त्यातील काही सर्व समावेशक कारणे पुढिलप्रमाणे आहेत.

१) औद्योगीकरण व शहरीकरण: जेव्हा इंग्रज भारतात आले भारतीय समाजातील लोकांची यंत्रांशी ओळख झाली. दुसऱ्या महायुद्धानंतर औद्योगिक क्रांतीचा वेग झपाट्याने वाढला. देशातील बलुतेदारी बंद झाली. ग्रामीण भागातील उद्योग धंदे बंद पडले. त्याची जागा यांत्रिक मोठ्या कारखान्यांनी घेतली. त्याही पुढे जाऊन आजच्या संगणक युगात संगनकाकडून व अत्याधुनिक यंत्रांद्वारे बहुतांशी कामे करून घेतल्या जाऊ लागली. लघु उद्योग नष्ट झाले. उद्योगाचे केंद्र बिंदु ही शहरे झाली व खेडे ओस पडू लागली. ग्रामिण भागात श्रमिक बेकार झाले व त्यांचा समोर रोजगाराचा प्रश्न निर्माण झाला. यांत्रिकीकरणाचा युगामुळे बेकारी, ग्रामीण लोकांची उपासमार इत्यादी समस्या निर्माण झाल्या. शहरे श्रीमंत तर खेडे ओस पडू लागली. विज्ञानाचा सहाय्याने मानवाने फार मोठी प्रगती केली. सुखसमृद्धी मोठमोठी साधने शोधून काढली. पण त्याचाच जोडीला नविन समस्या निर्माण केली. औद्योगीकरणामुळे ग्रामीण व्यवसाय डबघाईस आले. गृहउद्योग उत्पादन पध्दती बंद पडली. व कारखाना उत्पादन पध्दत अस्तीत्वात आली. त्यामुळे ग्रामिण भागातील मजूर वर्ग रोजगारासाठी

शहराकडे जाऊ लागली. त्यामुळे शहराचा आकार वाढत गेला. स्थलांतरीत मजूर शहरात व शहराचा वेशीवर झोपड्या तयार करून राहू लागले. म्हणून शहराचा झपाट्याने वाढू लागला. त्याच बरोबर नविन समस्याही उत्पन्न होऊ लागल्या. जसे गलिच्छ वस्ती, संडासाचा अभाव, सांड पाण्याचा व्यवस्थेचा अभाव, वेश्यावृत्ती, भिक्षावृत्ती, रोगराई, अशा विविध प्रकारचा समस्या उत्पन्न होऊ लागल्या. त्यामळे सरकारी साधन सामुग्री त्यांचा समोर हतबल झाली. तसेच मालक मजूर संघर्ष, भ्रष्टाचार, काळापैसा, अनैतिकता, धार्मिक दंगली यासारख्या समस्या उत्पन्न होऊ लागल्या.

२) व्यक्तीस्वातंत्रवाद व स्वार्थ: पुरातन भारतीय समाजात वैयक्तिक भावनांना व स्वार्थाला विशेष वाव नव्हता. कारण भारतीय समाज रचना मुळातच समुह भावनेवर आधारित होती. परंतु भारतात इंग्रज आल्यानंतर त्यांच्या संस्कृतीमुळे भारतीय समाजात नविन प्रकारची सांस्कृतिक मुल्ये जोपासल्या गेली. त्यामुळे व्यक्ती वादाला. विशेष प्रोत्साहन मिळाले. त्यामुळे प्रत्येक व्यक्ती इतरांचा किंवा समुहाचा विचार न करता. स्वार्थवृत्तीने वागू लागला. भारतीय सविधानात व्यक्ती स्वातंत्र्याला विशेष महत्व देण्यात आले आहे. त्याचा विपर्यास करून व्यक्ती हा स्वतःचाच विचार करू लागला. त्यामुळे स्वातंत्र्य म्हणजे स्वैर वर्तन मनाला वाटेले तसे वागणे, बोलणे, करणे असे त्याला वाटू लागले. त्याचेच विकृत रूप म्हणजे व्यक्तीवाद होय. या व्यक्तीवादामुळे समाजात अनेक सामाजिक समस्या निर्माण झाल्या. आपल्यापेक्षा वरिष्ठ लोकांबद्दल आदर, भिती व भावनांचा लोप झाला. उत्तरदायीत्वाची भावना जवळ पास संपुष्टात आली.

३) भौतिकतावादी: व्यक्तीवादाच्या जोपासनेमुळे भौतिकवादी प्रवृत्ती निर्माण होते. आजच्या समाजात परंपरने जपलेल्या भारतीय संस्कृतीतील समुहवृत्ती लोप पावून विपव्यक्तीवादी विचार बोकाळलेला दिसून येतो. प्राचीन काळात भौतिक वादीत्वाला धर्म, नैतिकता, परंपरा, व रूढीचे कवच होते. परंतु औद्योगिकरण, नागरीकरण, पाश्चात्य संस्कृतीचा प्रभाव, वैज्ञानिक प्रगती, इत्यादींमुळे भारतीय समाजात आमूलाग्र बदल घडून आले. लोकांचा आध्यात्मवरिल विश्वास संपला भौतिक सुख मिळविणे. हेच जिवनाचे अंतिम उद्देश मानले जाऊ लागले. स्वाभाविकच समाज जिवनातील अनौपचारिक नियंत्रणाचा प्रभाव कमी झाला. भौतीक सुखाची अभिलाषा वाढली, त्यामुळे समाजात स्पर्धा निर्माण झाली.

४) मुल्ये आणि निकषामध्ये बदल: प्रत्येक समाजाची समाज व्यवस्था ही त्या समाजाने निर्धारित केलेल्या मुल्ये व निकषावर आधारित असतात. त्या मुल्ये प्रमाणक व्यवस्थेनुसार व्यक्ती वर्तन अपेक्षित असते. सामाजिकरणाचा प्रक्रियेद्वारे हि वर्तन प्रणाली व्यक्तीचा मनावर बिंबविली जाते. समाज हा परिवर्तनशील असल्यामुळे पारंपारीक स्वरूपाची जुनी मुल्ये मागे पडून नविन मुल्ये उदयास येतात.

५) सामाजिक विघटन : सामाजिक विघटनात व्यक्तीचा सापेक्ष संबंध असून व्यक्तींनी केलेल्या वर्तनाचा यात समावेश असतो. समाजाने बनविलेल्या नियमांचे ज्यावेळी नियंत्रण कमी होते. त्याच

वेळी सामाजिक विघटनाला सुरुवात होते. व्यक्ती विघटन व कौटुंबिक विघटन हे सामाजिक विघटनाचे घटक असून त्यातून अने सामाजिक प्रश्न निर्माण होतात.

६) सामाजिक बदल : परिवर्तन हा प्रकृतीचा नियम आहे. समाजाचा रचनेत आणि कार्यात झालेले बदल म्हणजे सामाजिक परिवर्तन होय. परंतु ह्या परिवर्तनाची गती ही सर्वच क्षेत्रात सारखी नसते. शिक्षणामुळे नविन दृष्टिमिळून उदरनिर्वाहाचा प्रश्न सोपा होण्यास मदत होते. परंतु शिक्षणात सर्वांचा समावेश असल्यामुळे जातीयता, धर्माधता, अस्पृश्यता, श्रेष्ठ कनिष्ठत्वाची भावना या समस्यांची तिब्रता कमी होतांना दिसत नाही.

७) अयोग्य सामाजिक नियंत्रण : समाजाचा माध्यमातून समाज व्यवस्था सुरळित चालावी. यासाठी व्यक्ती वर्तनावर नियंत्रण ठेवणे आवश्यक आहे. परंतु पाश्चात्य संस्कृती व आधुनिक समाज व्यवस्था यामुळे सामाजिक नियंत्रणाची यंत्रणा कमकुवत होत चाललेली आहे. सामाजिक नियंत्रण यंत्रणा कमजोर झाल्यामुळे स्वाभाविकच त्यातून अनेक सामाजिक प्रश्न व समस्या निर्माण होत आहेत. चांगले—वाईट, योग्य—अयोग्य, नैतिक—अनैतिक यांचे धडे समाजाचा माध्यमातून गिरविले जाते. या बाबी व्यक्ती मनावर बिंबवून त्याचा विचलनात्मक मनावर नियंत्रण ठेवले जाते.

सामाजिक समस्यांवरिल उपाय :- १) बालरोजगाराचा विरोधात पालकांना जागृत करून ही मोठी समस्या सोडविली जावू शकते. बालमजुरीचे दुष्परिणाम काय आहेत आणि आपल्या मुलांचा जिवनावर काय परिणाम होईल हे पालकांना पटवून सांगायला पाहिजे. मुलांना जागृत करूनही ही समस्या सोडविल्या जावू शकते. जर मुले शिक्षित झाली तर मुलांचे जिवनमान देखिल सुधारेल आणि त्यांना चांगली नौकरी देखिल मिळेल. सरकारने या संदर्भात कठोर कायदे करण्याची आवश्यकता आहे. २) तरुणांची मानसिक सुधारण्याकरिता बऱ्याच सामाजिक संस्था या विषयावर काम करित आहे. गुन्हे करणाऱ्या मुलांसाठी Rehabilitation केंद्रे सुरू करण्यात आली असून त्यांचे सुधारात्मक दृष्टिकोनातून निरीक्षण करण्यात येत आहे. त्या सोबतच त्यांना शिक्षण देण्याची सुविधा सुध्दा करण्यात आली आहे. ३) बालविवाह प्रथा आपण समाज, कुटुंब आणि तरुणांना शिक्षित करून संपवू शकतो. बालविवाह प्रथा विरोधात अनेक स्वैच्छिक व सरकारी संस्था कार्य करित आहे. बालविवाह प्रथा जर संपुष्टात आणावयाची असेल तर शिक्षण देणे महत्वाचे आहे. शिक्षणामुळे तरुण व तरुणी जागृत होतील. व या कृपथेला विरोध करतील. ४) समाजात बदल घडवून आणण्यासाठी आणि जातीवाद दूर करण्यासाठी मुलभूत शिक्षण आवश्यक आहे. अंधश्रद्धा व समाजात पसरलेला गैरसमज दूर करण्याने या समस्येवर मात करता येते. जातीवादाशी संबंधीत कायदे असून सुध्दा त्याची योग्य त्या प्रमाणात अमलबजावणी होत नाही. त्या दृष्टिने पाउल उचलणे आवश्यक आहे. ५) मद्यपानामुळे विविध प्रकारचा सामाजिक समस्या उद्भवतात, या दृष्टिने बऱ्याच सरकारी व

स्वयंसेवी संस्था, व्यसनमुक्ती केंद्र कार्य करित आहे. मद्यपानापासून होणारे दुष्परिणाम प्रत्येक पिढीतील लोकांना समजावून सांगणे आवश्यक आहे. ६) आजही भारतीय समाजात मुलींना ओझे समजले जाते. त्यांना शिक्षण नाकारले जाते. जर मुलींनी शिक्षण घेतले तर स्वतःचा पायावर उभ्या राहू शकतात. सक्षम बनू शकतात. त्यामुळे त्यांचा आईवडिलांना हुंडा दयायची आवश्यकता भासणार नाही. ७) भारतीय समाजातील बहुतांश लोक हे आजही अशिक्षित आहे. अशिक्षितपणामुळे त्यांचा समोर अनेक प्रश्न व समस्या निर्माण होतात. त्या समस्यांची ते योग्य पध्दतीने सोडवणूक करू शकत नाही. म्हणून मुलांना मोफत शिक्षणाची सोय शासनाकडून करून देण्यात आली आहे. त्याचा फायदा पालकांनी मुलांना करून द्यायला पाहिजे. ८) गरिबी हा भारतीय समाजाला लागलेला कलंक आहे, या पासून मुक्तता मिळायची असेल तर साकारने रोजगार व आर्थिक विकासावर लक्ष केंद्रीत करायला पाहिजे. ९) महिला सक्षमिकरणाच्या संदर्भात खुप काही बोलले जाते. पण त्याची अमलबजावणी पाहिजे त्या प्रमाणात होत नाही. महिलांना भारतीय समाजात दुय्यम स्थान दिल्या जाते. महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने समान संधी उपलब्ध करून दिली पाहिजे. त्या सोबतच महिलांना शिक्षित करणे आवश्यक आहे. १०) भिक्षावृत्ती फार मोठ्या प्रमाणात फोपावतांना आज आपल्याला दिसत आहे. गरिब, श्रीमंत यामधील दरी दिवसेंदिवस वाढत चाललेली दिसून येते. रोजगार उपलब्ध नसल्यामुळे लोक भिक्षावृत्ती चा मार्ग शोधतात. त्यांना रोजगार उपलब्ध करून दिले तर या समस्येवर मात करता येते. तसेच साकारने त्यांचा मुलांसाठी मोफत शिक्षणाची व्यवस्था करून द्यावी, जेणे करून त्यांची मुले भिक्षावृत्ती कडे जाणार नाही. ११) स्वच्छतेचा ज्वलंत प्रश्न भारतासमोर उभा आहे. अस्वच्छतेमुळे रोगराई इतर समस्या उद्भवतात. स्वच्छतेविषयी लोकांना जागृत करणे आवश्यक आहे. सध्या स्वच्छ भारत अभियानातून काही प्रमाणात लोकांमध्ये जागृकता निर्माण झाली आहे. १२) धर्मांमुळे समाजात जातीय तेढ निर्माण होत असतात. धर्मांमुळे समाजात दंगली होतात. त्यामुळे सामाजिक समस्या उद्भवतात. हिंसा वाढते. ज्यांनी धर्माची पुस्तके वाचली आहेत. त्यांना हे समजले पाहिजे की, धर्मात असे काही लिहीले गेले नाही. कि आपण धर्माचा नावावर हिंसा करावी, लोकांनी प्रेम आणि सदभावनेने जगले पाहिजे, प्रत्येकाने समजले पाहिजे कि, हिंसा धोकादायक आहे. याचा कोणालाही फायदा होणार नाही.

संदर्भ सुची

१. डॉ. वि. एम. कराडे – भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या, पिंपळपुरे अँग्रेज पब्लिशर्स, नागपुर २००९
२. प्रा. डॉ. सुनिल मायी – भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, २००९
३. डॉ. प्रतिप आगलावे – भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या, श्री. साईनाथ प्रकाशन नागपुर, २००९
४. www.nmu.ac.in – Sited on 19/10/2020
५. UttamraoJadhav.Blogspot.com – Sited on 29/10/2020

वृद्धांकडे समाजाचा बघण्याचा दृष्टिकोण, समस्या व उपाय

डॉ. राजेंद्र यादवराव बारसागडे, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, एफ. ई. एस. गर्ल्स कॉलेज, चंद्रपूर rbarsagade7@gmail.com

सारांश: भारतीय समाजात पूर्वी संयुक्त कुटूंब पद्धती होती अशा या कुटूंब पद्धतीत सभासद संख्या अधिक होती सर्व सदस्य एकाच निवासस्थान वास्तव्य करित होते. कुटूंबात सर्व सदस्य मोठ्या आनंदाने राहत होते. वृद्धांना कुटूंबात मानाचे स्थान होते. प्रत्येकक्षेत्रात त्याचा निर्णय तथा विचार घेतला जात होता वृद्धांना पंचायतीत न्याय निवाडा करण्याचा अधिकार होता. वृद्धांचा दिवसभराचा वेळ मुलात सुनात नातवंडात निघून जात होता. संयुक्त कुटूंबात वृद्धांची काळजी घेतली जात होती. संयुक्त कुटूंब म्हणजे वृद्धां करिता एक विश्राम भवनच होते. कुटूंबात आहार,आरोग्याची देखभाल विचारपुस व्हायची परंतु आजच्या आधुनिक, स्पर्धात्मक व भौतिक जीवनशैलीमुळे, विभक्त कुटूंब पद्धतीमुळे वृद्धांना अनेक प्रश्नांचा सामना करावा लागत आहे. वृद्धांना उपेक्षित व एकाकीपणाचे जीवन जगण्याचा प्रसंग ओढवलेला आहे. वृद्धांना नकोसे जीवन वाटू लागले आहे. एकेक दिवस वृद्धांना मोजावे लागत आहे. कधी या जिवनातून व या जगातून मुक्त होतो असे त्यांना आजच्या आधुनिक समाजात वाटू लागले आहे. म्हणतातना बचपन बिता खेळ खेळ मे, भरी जवानी सोया देख बुढापा अब क्यो सोचे क्या खोया क्या पाया ही वेळ आजच्या वृद्धांपुढे म्हणण्याची आलेली दिसून येते.

मुख्य शब्द : वृद्धावस्था ही एक जैविकवस्था आहे. प्रत्येक व्यक्तीच्या जिवनात येणारी एक अपरिहार्यता घटना आहे. संयुक्तकुटूंबांत वृद्धाचे स्थान महत्त्व पुर्ण होते. विभक्त कुटूंब. वृद्धांच्या समस्या

प्रस्तावना:— भारतीय समाजाचे अवलोकन केले असता, समाजातील लोकांचे वास्तव्य आदिवासी, ग्रामीण, नागरी अशा भागात आहे. परंतु जागतिकीकरणाच्या प्रवाहात वाहवत असताना समाजाचा प्रत्येक घटक परिवर्तना च्या वाटेत स्वतःचे अस्तित्व टिकवून ठेवण्या करिता प्रयत्नात आहे. परिवर्तन हा निसर्गाचा नियम मानल्या जात असल्याने कालपरत्वे समाजव्यवस्थेत बदल घडून येतात व त्यानुसार सामाजिक घटका मध्ये देखील बदल होतात त्यात मानवप्राणी सुध्दा अपवाद नाही. निसर्गनियमा नुसार व्यक्ती जन्माला येऊन जीवनाच्या विविध अवस्था मधुन प्रवास करित विविध प्रकारच्या भुमिका वटवितो काळानुसार व परिस्थिती नुसार जबाबदा—या आणि भुमिका या मध्ये देखील बदल होत असते

वृद्धांना पुर्वी भारतीय समाजात व कुटूंबात मानाचे व आदराचे स्थान होते. समाजात वयमानानुसार व्यक्तीचा दर्जा ठरविला जात होता. आणि वयाने मोठे असलेल्या व्यक्तीला नमस्कार केला जात होता. त्यांच्या पुढे नतमस्तक होत होते त्यांच्याशी प्रेमाने व आदरपूर्वक वागले जात होते. समाजातील पंचायतीत व कुटूंबात वृद्धांच्या शब्दाला मान होता व त्यानी बोललेला व दिलेला शब्द हा अंतिम मानला जात होता. वृद्धांच्या भावना विचार जोपासले जात होते. वयानी मोठे असल्यानी त्यांच्या अनुभवाचा लाभ कुटूंबाकरिता व समाजा करिता उपयोगी पडत होता.जगाच्या पाठीवर भारताची लोकसंख्या ही दुस—या क्रमांकाची आहे व त्यात तरूणाचे प्रमाण अधिक असल्याने आज भारताला तरूणाचा देश म्हणुन ओळखल्या जात असल्या तरी या देशात वृद्धांचे प्रमाण देखील दिवसेंदिवस वाढत आहे. १५ वर्षांपुर्वी भारताच्या एकुण लोकसंख्येत ७.५ टक्के वृद्ध होते. तर आज या संख्येत बरीच वाढ झालेली आहे. वृद्धांचा प्रश्न केवळ आपल्याच देशात नाही तर जागतिक स्तरावर हा प्रश्न आहे. युनायटेड नेशन्सच्या जनरल असेम्बलीत मध्ये १९९० साली १ऑक्टोबर संपुर्ण जगात जागतिक जेष्ठ नागरीक दिन म्हणुन साजरा करण्याचे निश्चित करण्यात आले. १ ऑक्टोबर १९९१ ला सर्वात प्रथम जेष्ठ नागरीक दिवस म्हणुन साजरा करण्यात आला व तेव्हा पासुन १ ऑक्टोबर हा दिवस जागतिक स्तरावर जेष्ठ नागरीक दिन म्हणुन साजरा केला जातो.

भुतलावरील वास्तव्य करणा—या मानवाचा विचार करता जन्म, बाल्यवस्था, युवावस्था,प्राढवस्था,वृद्धावस्था, व शेवटी मृत्यू या नैसर्गिकक्रमातून प्रत्येक माणवास जावे लागते. वृद्धावस्था ही एक जैविकवस्था असल्याने मानवप्राणीच नाही तर जीवधारी प्राणी सुध्दा याक्रमातून सुटलेला नाही. करिता वृद्धावस्था ही एक माणवाच्या आयुष्यातील अपरिहार्य घटना आहे .२१ व्या शतकात जेष्ठ नागरीका समोर अनेक समस्या उभ्या आहेत. जेष्ठ नागरीका समोर येणारी आव्हाने समर्थपणे पेलता यावीत व त्यांचा समाजासाठी, देशाच्या विकासा करिता कसा उपयोग करून घेता येईल हा दृष्टिकोण आजच्या तरूणपीढीने केला पाहिजे. जेणे करून त्याचा उपयोग कुटूंब,समाज,देशाच्या विकासा करिता करता येईल.

वृद्धांचा अर्थ व वृद्ध कोणास म्हणावे?— आधुनिक समाज जिवनात वृद्ध किवा म्हातारे. जेष्ठ नागरीक कोणास म्हणावे हा प्रश्न आहे. जागतिक स्तरावर विचार करता ६२ व ६५ वर्षांपेक्षा वय असलेल्या व्यक्तीस वृद्ध मानले जाते. तर आपल्या देशात शेतात काम करणारे व्यक्ती, रीक्षा चालक, हमालाचे काम करणारे व्यक्ती, रोजनदारीने काम करणारे व्यक्ती, विटभटीवर काम करणारे व्यक्ती, उसतोड काम करणारे व्यक्ती ५५ ते ५८ व्या वर्षी स्वताला वृद्ध मानत असतात. तर सरकारी निमशासकीय कार्यालयात सेवा करणारे व्यक्ती शासकीय नियमानुसार ५८ ते ६० व्या वर्षी सेवा निवृत्त होतात पण काही कर्मचारी व्यक्ती स्वतःला वृद्ध मानत नाही तर या कर्मचा—याना या सेवेत काम करण्याची इच्छा असते. त्यामुळे नेमका वृद्धावस्थेची सुरुवात केव्हा होते हे सांगणे कठीन असले तरी साधारणता व्यक्तीच्या जिवनात ज्यावेळेस शारीरिक, मानसिक, बौद्धीक दुर्बलता जाणवते. चालताना काठीचा आधार घ्यावा लागतो. डोळयाना दिसत नाही. केसपांढरे झालेले असतात चेह—यावर सुरुकुत्या पडलेल्या असतात आवाज एकु येत नाही सतत एकच एक बोलत असतात हया सर्व बाबी ज्याव्यक्ती मध्ये दिसून येते तेव्हा वृद्धावस्थेचा प्रारंभ होतो असे म्हणता येईल तर एलिजाबेथ व हरलॉकच्या मते वृद्धावस्था म्हणजे जिवनातील मावळणारा अंतिम कालखंड होय.

संयुक्त कुटूंबात वृद्धांचे स्थान :- भारतीय समाजात शेतीव्यवसायाशी संबंधीत पुर्वी संयुक्त कुटूंब पध्दती होती. अशा या कुटूंब पध्दतीत वृद्धांना मानाचे स्थान होते. वृद्ध व्यक्ती हा कर्ता व्यक्ती म्हणुन कार्य करीत होता. तो म्हणेल त्या प्रमाणे कुटूंबाचा गाडा चालत होता. वृद्धांच्या शब्दाला संयुक्त कुटूंबात महत्व होते. त्याचा शब्द निर्णयातील अंतिम होता. संयुक्त कुटूंब वृद्धां करीता एक विश्राम भवनच होते. संयुक्त कुटूंबात अनेक सभासद असल्याने वृद्धांची काळजी घेतली जात होती. त्यामुळे संयुक्त कुटूंबात वृद्धांचा दिवस कसा निघुन जात होता हे त्यांना कळत नव्हता त्यांना कोणत्या प्रश्नाची काळजी नव्हती. संयुक्त कुटूंब वृद्धांच्या दृष्टिने महत्वपूर्ण होते.

विभक्त कुटूंब आणि वृद्धांचे जिवन:- संयुक्त कुटूंबाचे विघटन औद्योगिकीकरण, नागरीकरण, स्त्रिशिक्षण नोकरी, व्यवसाय, व्यक्तीवादी दृष्टिकोण, पाश्चिमात्य संस्कृतीचा प्रभाव या सारख्या कारणामुळे संयुक्त कुटूंबाचे विघटन होऊन हम दो हमारे दो अशी चौकोनी कुटूंब पध्दती याने विभक्त कुटूंबपध्दतीचा उदय झाला. अशा या कुटूंबपध्दतीत वृद्धांच्या वर्चस्वाला आणि अस्तीत्वाला एक प्रकारे धक्काच बसलेला दिसुन येतो. काही विभक्त कुटूंब पध्दतीत आपुलकीचे जिवाळयाचे दोन शब्द बरोबर मिळत नाही. तसेच वृद्धांना एकापेक्षा अधिक मुले असताना नाही एकाच मुला सोबत राहण्याशिवाय त्यांना पर्याय नसतो. टि व्ही कमप्युटर मोबाईल फोन व्हिडीयो गेम इत्यादी सुविधा मुळे नातवंडे देखील जवळ येत नाही तसेच त्यांना आजी आजोबा विषयी आपुलकी व जवळीकता नाही त्यामुळे विभक्त कुटूंबात वृद्धांची भावनीक कुचबंन होत. आयुष्याची संध्याकाळ ख-या अर्थाने आवश्यक असणारा जोडीदार जर दुस-या मुलाकडे राहत असेल किवा मृत्यू पावला असेल तर शेवटचा एकमेव आधारही हिरावल्याची भावना निर्माण होते. मनातील राग, चांगले वाईट विचार भावना त्यांच्या जवळ व्यक्त करू शकतो अशी हक्काची व्यक्ती जवळ नसल्यामुळे भावनीक अभिव्यक्तीला वाचा न फुटल्यामुळे फार मोठी भावनीक कुचबंन होत असते. त्यामुळे भावनीक असुरक्षिततेची भावना वृद्धांना काही विभक्त कुटूंब पध्दतीत होते.

वृद्धांना दिल्या जाणा-या सोई सुविधा:- भारतात वास्तव्य करणा-या वृद्धांना व जागतिक स्तरावर वास्तव्य करणा-या वृद्धांचा विचार करता आपल्या देशात दिल्या जाणा-या सोईसुविधा इतर देशाच्या मानाने कमीच दिसुन येतात. अमेरिका या देशात वृद्धांना अन्न सुरक्षा, वैद्यकिय मदत, सरकारी विभागात वृद्धांना संबंधी कार्यक्रम आयोजित केले जातात. वृद्धांना सलुन मध्ये सुविधा, जेष्ठ्याचा स्वस्त विमा, ६५ वर्षा पेक्षा वृद्धांना दोन तास सरकारी दवाखान्यात स्वयंसेवक म्हणुन काम करण्याची संधी. दवाखान्यात ये जा करण्या करीता सूविधा, जेष्ठ्यांना समूपदेशन व मार्गदर्शन केले जाते. मॉल मध्ये सामान खरेदी करण्यास व्हिलचेअर्स दिले जातात. शाळा महाविद्यालयात वृद्धांना आमंत्रित करून त्यांच्या मुलाखती घेतल्या जातात. एवढेच नाही तर वृद्धांना विविध माहिती दिली जाते. वृद्धांचा समाजाप्रती देशाप्रती उद्योगाप्रती त्याचे योगदान कशा

प्रकारे होते हे विद्यार्थ्यांना करून दिले जाते. पाश्चिमात्य देशात वृद्धांची काळजी घेतली जाते परंतु भारतात वृद्धांना दिल्या जाणा-या सोईसुविधा ज्यात ये जा करिता बस, रेल्वे या मध्ये पासची सवलत,सेवेतकार्यरत असेल निवृत्तीवेतन, सजंयगांधी निराधर योजना, आमआदमी विमा योजना, जनधर योजना, सरकारी दवाखान्यात नेत्र तपासनी करून चश्मे दिले जाते परंतु पाश्चिमात्य देशाच्या मानाने या सोई सुविधा तुटपुंज्या दिसुन येतात. त्यामुळे भारतात वृद्धांचे प्रश्न आवाचुन उभे आहेत.

वृद्धांकडे समाजाचा पाहण्याचा दृष्टिकोण:- आपल्या देशात व पाश्चिमात्य देशातील वृद्धां बाबत तुलना केली असता जमिन ते आसमान येवढी तुफावत दिसुन येते.बरेचदा काही कुटूंबात वृद्धां बाबत बोलले जाते की वृद्ध म्हणजे जुने झालेले यंत्र, साठी बुध्दी नाटी वास्तवीक पाहता वृद्धव्यक्ती हा अनुभवाचा खजाना असतो. त्याच्याकडे अनुभवाची शिदोरी असते. वृद्ध म्हणजे एक प्रकारे अनुभवाची बॅकच असते. वृद्ध व्यक्ती एक चांगल कुटूंब व चांगला समाज घडविण्या साठी त्याच्या अनुभवाचा लाभ सर्व स्तरावरील लोकांना सहज मिळू शकतो. परंतु वर्तमान काळात वृद्धांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोणच बदलला असल्याने वृद्धांना जिवन जगताना अनेक प्रश्नाचा सामना करीत त्यांना आपले उर्वरित आयुष्य काढावे लागत आहे.

वृद्धां पुढील समस्या तथा आव्हाने:- भारतीय समाजाचे अवलोकन केले असता १९ व्या शतकात वृद्धांच्या समस्या नव्हत्या परंतु आधुनिकीकरण,पाश्चिमात्यकरण नोकरी व्यवसाय स्त्री शिक्षण संयुक्त कुटूंबाचे विघटन या सारख्या कारणामुळे वृद्धांच्या जिवनात अनेक समस्या निर्माण झालेल्या आहेत. वास्तविक पाहता प्रत्येक मानवाच्या जिवनात वृद्धावस्था अनिवार्य स्वरूपात येत असते. वृद्धांच्या समस्या हया साधारणपणे त्यांच्यात आलेल्या दुर्बलते मुळे शारेरिक समस्या, मानसिक समस्या, आर्थिक समस्या, सामाजिक समस्या,आरोग्य विषयक समस्या, भावनिक समस्या निर्माण होतात. वृद्धांच्या शारेरिक दुर्बलतेमुळे शरिराचे प्रत्येक अवयव कमकुवत बनतात दात,डोळे,कान कमजोर होणे, स्मरणशक्ती कमी होणे, हाडे ठिसुळ होणे, मनक्याची झीज होणे, केस गळणे व पांढरे होणे पचनशक्ती कमी होणे या सारख्या शारेरिक दुर्बलते मुळे वृद्धावस्थेत अनेक आजारही बळावतात रक्तदाब, मधुमेह, हृदयरोग, वात रोग दमा डोळयाना अंधुक दिसणे. वृद्धा अवस्थेत खानपाणाची व व्यायामाची विश्रांतीची संबंधी काळजी घेण्याची जबाबदारी कुटूंबाची असते. परंतु हल्लीच्या धक्काधक्कीच्या व धावपळीच्या युगात घरातील वृद्धांच्या शारेरिक समस्येकडे पुर्णपणे दुर्लक्ष होताना दिसुन येते व शारेरिक दुर्बलतेमुळे मानसिक समस्या उद्भवते. शारेरिक दृष्ट्या कमकुवत झाल्यामुळे कुटूंबातील इतर व्यक्तीवर अवलंबून राहावे लागते. तसेच या काळात वृद्धां कडून कुटूंबाद्वारा काही तरी कामे करण्याची अपेक्षा असते. ज्यात बाजारात जाने , नातवंडाना साभाळणे , त्यांना शाळेत ने आन करणे , मुले व सुन नोकरी करीत असेल तर घरातील कामे करणे या सर्व बाबीची पूर्तता न झाल्यास निराशा त्यांना येते. राग येतो व घरातील मंडळीच्या रागाला समोर जावे

लागते. व त्यातून घरात वादविवाद भांडने होतात. व त्याचा परिणाम वृद्धाच्या मानसिकतेवर पडत असल्याने वृद्धाचे मानसिक स्वास्थ्य बिघडते. त्यामुळे चिडचिडपणा संशयवृत्ती एकलकोंडेपणा यासारख्या विकृती निर्माण होतात. व त्यामुळे भावनिक असुरक्षिता निर्माण होते. वृद्धाना कुटूंबात प्रेमाचे आपुलकीचे शब्द मिळत नसल्याने व त्याच्या गरजा पूर्ण होत नाही. तेव्हा तर त्यांना वाटत असते की आपण टाकाऊ असल्याचे न्यूनगंड वृद्धां मध्ये निर्माण होते.

जेव्हा व्यक्ती सेवा नोकरी करीत असते. तेव्हा अशा व्यक्तींना समाजात आदर मानसन्मान असते. समाजात त्याचा एक विशिष्ट दर्जा असतो परंतु व्यक्ती जेव्हा सेवा निवृत्ती होतो तेव्हा तो पूर्वीपेक्षा स्थान व दर्जा मिळत नाही तसेच तरून पणी अनेक सामाजिक कार्य केले अनेक आव्हाने समर्थपणे पेललेली असते प्रत्येक बाबतीत अनुभव ते संपन्न असतात परंतु तरून मडंळी त्यांच्या पासून फटकून वागत असतात व त्याचे अनुभवाचे चार शब्द एकुन घेणे कुटूंबातील व समाजातील इतर व्यक्ती पसंत करीत नाही

वृद्धापकाळात मानसिक, भावनिक, आर्थिक, सामाजिक समस्यामुळे त्यांना अनेक व्याधी निर्माण होतात. व शरीर आणि मन परस्परवलंबी असतात. मन निकोप, निरोगी समाधानी असेल तर शरीर स्वस्थ लाभते परंतु मन जर असमाधानी असले तर त्याचा परिणाम शारीरिक स्वास्थ्यवर होतो.

प्रत्येक व्यक्तीना वाटत असते समाजात कुटूंबात जिवन जगताना आयुष्याची संध्याकाळ सुख समाधानानी जावे. अशी प्रत्येकाचीच इच्छा असते या साठी प्रत्येक जन सारखा धडपडत असतो. मानसन्मान, प्रतिष्ठा, धन या सर्व गोष्टीची पुंजी जमा करताना प्रत्येक माणुस आपले अखे आयुष्य धालवतो परंतु आधुनिकीकरण, जागृतीकरणकाच्या प्रवाहात व बदलत्या सामाजिक परिस्थितीत वृद्धांबाबत दृष्टिकोणही बदललेले असल्याने वृद्धांच्या नशिबी हाल, अपेष्टा, उपासमार, अपमानात जीवन जगण्याची वेळ येते तेव्हा मात्र जीवनाचा प्रत्येकक्षण डोळयापुढे येतो, आठवतो आयुष्यात जे कमविले त्याची उतारवयात काहीच किंमत नसल्याचे जाणवते तेव्हा मात्र वृद्धाच्या डोळयात अश्रु शिवाय काहीच नसते वास्तविक पाहता भारतीय संस्कृती जगाच्या संस्कृतीपेक्षा श्रेष्ठ मानली जाते. भारतीय संस्कृती आपणाला मात्र देव भव, पित्र देव भव असे संस्कार देणारी आहे. परंतु कुटूंबातील मुले सुना नातवंड केवळ आपल्या व्यक्तीगत स्वार्थासाठी आहे याची जानीव होते. एवढेच नाही तर आपला पैसा मुलाच्या शिक्षणात, घर बांधण्यात, मुला मुलीचे विवाह करून देण्यात आपली आयुष्याची पुर्ण पुंजी खर्च करणा-या वृद्धास मात्र कुटूंबात दुर्लक्ष करण्यात येते अशा वेळी मात्र वृद्धाना केवळ आयुष्याची रात्र केवळ विचारात व चिते शिवाय जात नाही. तेवढे मात्र खरे आहे. आयुष्यभर मजुरी करून पोटाची खळगी भरून कुटूंबाचे पालन पोषण करणा-या वृद्धाच्या समस्या फारच गंभीर स्वरूपाच्या आहेत थकलेल्या शरीराची कार्यक्षमता कमी झाल्यामुळे उत्पन्नाचे कोणते ही साधन त्याच्या जवळ नसते त्यांच्या प्राथमिक

गरजा ही ते भागवू शकत नाही. औषधोपचारासाठी लागणारा खर्च, प्रवास खर्च व प्रत्येक गरज पुर्ण करण्या करिता आर्थिकदृष्ट्या मुलावर अवलंबून राहावे लागते. ज्या कुटूंबाचे आर्थिक उत्पन्न अगदी कमी आहे अशा कुटूंबात वृद्धव्यक्ती नकोसे वाटतात. त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करतात. परिणामी वृद्धव्यक्ती घर सोडून निघून जातात व जिवन जगण्या करिता भिक्षा मागतात व काही वृद्ध स्वतःला संपवितात

वृद्धांच्या समस्यावर उपाय:- विश्वातील वृद्धांच्या तथा जेष्ठ नागरीकांच्या समस्याला वाचा फोडण्या साठी संयुक्त राष्ट्रसंघाने १९९९ हे वर्ष आंतर राष्ट्रीयवर्ष म्हणून घोषित केले. वृद्धांचे प्रश्न सोडविण्या करिता अनेक सामाजिक संघटना उदयास आल्या. एकमेकास साहय करू अवघे धरू सुपंथ या उक्तीप्रमाणे जिल्या जिल्यात अनेक जेष्ठ नागरीक संघटना स्थापन करण्यात आल्या. व या सामाजिक संघटनेच्या माध्यमातून वृद्धांचे प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न आज केला जात आहे. त्या सोबत शासन दरबारी वृद्धांच्या जिवनात प्रश्न निर्माण होऊ नये व समाजात कुटूंबात आनंदाने आपले उर्वरित आयुष्य काढता यावे, त्यांना जिवन जगण्या साठी बळ मिळावे या करिता सरकार प्रयत्नशील आहे. शासनाच्या माध्यमातून संजयगंधी निराधार योजना, जनधर योजना, राज्यनिवृत्ती योजना, वृद्धपकाळ निवृत्ती योजना, आमआदमी विमायोजना दिले जातात. प्रवासासाठी त्यांना बस पाससुविधा दिल्या जात आहे.

वृद्धांना मानसिक समाधान मिळण्या करिता आजच्या नवपीढीनी वृद्धांचा आदर करावा, त्याचा सन्मान करावा. वृद्धांची गैरसोय होवु नये त्या करिता प्रत्येक क्षेत्रात सोईसुविधा उपलब्ध करून द्याव्या जेने करून त्यांना अडचन जाणार नाही. शासनाने जे वृद्धांसाठी स्थापन केले आहे अशा वृद्धांश्रमाला त्वरीत अनूदान द्यावे जेने करून वृद्धांसाठी वास्तव्य करणा-या वृद्धांपुढे समस्या उद्भवणार नाही. शासनाने सेवा निवृत्तीचे वय वाढवावे कारण की अनेकदा व्यक्ती ५८ ते ६० वर्षांचे झाले असता ते स्वताला वृद्ध मानत नाही व अशा व्यक्तीच्या अनुभवाचा फायदा कार्यलयास होईल. देशाच्या विकासात वृद्धांचा वाटा व त्याग अधिक आहे त्याकरिता शासनाने त्यांच्या करिता विशेष आर्थिक व सामाजिक धोरण आखावे. ज्या कुटूंबातील मुले आपल्या वृद्ध आईवडीलाचे पालन पोषण करणार नाही अशा मूलाविरुद्ध कारवाही करावी. वृद्धांकरीता बागबगीचे व मनोरंजनात्मक सोई सुविधा उपलब्ध करून दिले जावे जेने करून वृद्धांना आपला वेळ घालविता येईल व वृद्धांचा सन्मान व आदर राखण्या साठी शासनानेद्वारे ज्या कल्याणकारी योजना राबविल्या जातात त्या संबंधी जाणीव जागृती करावी. निराधार वृद्धासाठी पेंशन योजना लागू करावी त्यांना त्यांच्या प्रश्नाची जानीव होणार नाही तसेच वृद्धांच्या प्रश्ना बाबत स्थानीक स्तरावर दखल घेण्यात यावी दिन केन्दांची निर्मिती करण्यात यावी जेने करून वृद्धांना दिवसभराचा वेळ त्यांना दिनकेन्दात घालविता येईल व त्यांना आपल्या प्रश्नाची जानीव होणार नाही.

संदर्भ

१. लोकप्रभा जेष्ठ नागरिक दिन विशेष ऑक्टोबर २०१०
२. दैनिकवृत्त पत्रे १ ऑक्टोबर २०१४
३. वृद्धांच्या सामाजिक समस्या आणि ज्येष्ठांचे समुपदेशन डॉ. गोविंद नी. हडप, प्रा. अरविंद द. जोशी, पिंपळापूर प्रकाशन, नागपूर.
४. आधारवड स्मरणिका १ फेब्रुवारी २०१२ एफ. ई.एस. गर्ल्स कॉलेज, चंद्रपुर.
५. भारतीय समाज : प्रश्न आणि समस्या, कराडे पिंपळापूर अँड कं पब्लिशर्स नागपूर.

भंडारा जिल्ह्यातील ग्रामीण महिलांच्या आर्थिक विकासात बचतगटांची भुमिका आणि महत्व

डॉ. राजेंद्र बी. कापसे, अशोक मोहरकर कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अडयाल, जि. भंडारा. मो. ९४२१७१२७७६

प्रस्तावना:— 'जिच्या हाती पाळण्याची दोरी, ती जगाला उधारी' या म्हणीप्रमाणे आजच्या समाजातील महिला सक्षम होण्याकडे एक पाउल म्हणजे त्यांचा आर्थिक विकास होय. महिला समाज आणि राष्ट्राच्या विकासात एक महत्वपूर्ण अंग आहे. तरीसुद्धा महिला आज उपेक्षित जिवन जगत आहेत. भारतीय महिला विकासाच्या प्रकडेपासुन खुप दुर आहे. भारतीय राज्यघटनेमध्ये महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने दर्जा दिला आहे. कोणतेहि राष्ट्र महिलांकडे दुर्लक्ष करुन आर्थिक उन्नती आणि प्रगतीपथावर जाउ शकत नाही. भारतीय राज्यघटनेतील अनुच्छेद ३९ नुसार भारताने आपले आर्थिक धोरण राबवितांना पुरुषांप्रमाणे महिलांना समान रुपात उपजिविका प्राप्त करण्याचा अधिकार कळला पहिजे म्हणून भारत सरकारने २००१ हं वर्ष राष्ट्रिय महिला सशक्तीकरण वर्ष म्हणून साकार केले होते.

भारत सरकारने वर्ष १९९१ मध्ये ७३ व्या घटना संशोधनाद्वारे स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांना ३३ टक्के आरक्षण लागु केले. ग्रामीण भागातील दुर्बल व व उपेक्षित महिलांना आर्थिकदृष्ट्या स्वयंपूर्ण करण्यासाठी हे ऐक क्रांतीकारक पाउल ठरले तसेच अनेक राज्य सरकारने सार्वजनिक क्षेत्रातील ३० टक्के जागा महिलांसाठी आरक्षित केल्या आहेत. भारत हा खेड्यांचा देश आहे. २००१ च्या जनगणनेनुसार एकुण लोकसंख्येच्या ७२.२० टक्के लोकसंख्या ग्रामिण भागात राहणाऱ्या महिलांची संख्या जवळपास ७२ टक्के आहे. २००१ च्या जनगणनेनुसार भारताच्या एकुण साक्षरतेचे प्रमाण ६५.३८ टक्के आहे. यामध्ये महिलांचे प्रमाण ५४.७० टक्के आहे. त्यात ग्रामीण महिलांचे प्रमाण केवळ १५ टक्के आहे. म्हणूनच ग्रामिण विकासात महिलांचा पाहिजे त्या प्रमाणात सहभाग दिसून येत नाही. भारतातील रूढि, चालिरिती व परंपरामुळे ग्रामिण महिलांना विकासांमध्ये महत्व दिले गेले नाही आणि त्यांना विकासाची संधि सुद्धा मिळालेली नाही. परंतू वास्तविकता ही आहे की, जोपर्यंत ग्रामीण महिलांना विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणले जात नाही तोपर्यंत देशाचा संपूर्ण विकास झाला असे म्हणता येणार नाही.

भारत सरकारने ग्रामिण भागातील लोकांच्या आर्थिक व सामाजिक उन्नतीसाठी अनेक कल्याणकारी योजना सुरू केल्या आहेत. विशेषतः दारिद्र्य रेषेखालील जिवन जगणाऱ्या लोकांचे राहणीमान उंचावण्यासाठी मोफत आरोग्य, शिक्षण व निवासाची व्यवस्था केली आहे. तसेच या वर्गातील लोकांचे रोजगार प्राप्त व्हावा या करिता अनेक ग्रामिण रोजगार योजना सुरू केल्या आहेत. व स्वयंरोजगारासाठी स्वस्त व्याज दराने कर्ज, अनुदान व व्यावसायाचे प्रशिक्षण दिले जात आहे. परंतू सरकारच्या योजनांची माहिती या वर्गापर्यंत पोहचू याकली नाही. म्हणून या योजनांना अपेक्षित यश मिळाले नाही. भारतामध्ये अलिकडच्या काळात 'बचत गट' ही संकल्पना मोठया प्रमाणात लोकप्रिय होत आहे. ही संकल्पना बांगला देश येथिल डॉ. मोहम्मद युनूस यांची समजली जाते. त्यांनी बांगलादेश येथिल आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल असणाऱ्या लोकांचे लाखो

बचत गट स्थापन करून या बचतगटांच्या माध्यमातून लाखो लोकांचे लाखो लोकांना विनातसारण कर्ज देउन स्वताच्या पायावर उभे केले. त्यांच्या या कार्याची जागतीक स्तरावर दखल घेउन त्यांना अत्यंत प्रतिष्ठेच्या 'नोबेल' पुरस्काराने सन्मानित केले. भारताच्या ग्रामीण भागामध्ये महिला व पुरुषांचे अनेक बचत गट स्थापन करण्यात आले. या बचत गटांच्या माध्यमातून असहाय व दारिद्र्यामध्ये जिवन जगणाऱ्या लोकांच्या आयुष्यामध्ये क्रांतीकारक बदल घडून आला आहे. बचत गटांच्या स्थापनेमध्ये पुरुषांच्या तुलनेत महिलांचा अधिक पुढाकार दिसून येते आहे.

भंडारा जिल्ह्यातील वर्ष २००१ ते २०२० या वर्षात बचतगट विभागांतर्गत नोंदणिकृत झालेल्या दारिद्र्य रेषेखालील महिला बचत गटांची संख्या २००० ते ५००० इतकी आहे. या बचतगटांच्या स्थापनेमागे व्यापारी व सहकारी नाबार्ड बँका व स्वयमसेवी संस्था यांनी मोठी कामगिरी केली आहे. या जिल्ह्यातील दारिद्र्य रेषेखालील स्थापन झालेल्या महिला बचत गटांना मिरची, सोयाबीन, हळद, व इतर शेतमाल खरेदी विक्री केंद्र, आटाचक्की, डेकोरेशन, कृषी सेवा केंद्र, बिछायत इ. साठी कर्ज प्राप्त झाले दिसून येते. या बचतगटांच्या माध्यमातून चालवित असलेले व्यवसाय आर्थिकदृष्ट्या सक्षम झालेले दिसून येते. त्याचबरोबर या बचत गटांना सहकार्य करणाऱ्या बँकांना देखिल लाभ झालेला आहे.

संशोधनाची आवश्यकता:— देशाच्या आर्थिक विकासांमध्ये महिलांच्या सहभागाचा विचार केल्यास आज महिला प्रत्येक क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोबरीने कार्य करतांना दिसून येतात. देशाच्या आर्थिक विकासांमध्ये महिलांनी केलेल्या कार्याकडे दुर्लक्ष करून चालनार नाही. अर्थव्यवस्थेतील कृषी, उद्योग, सेवा आणि निर्माण क्षेत्रांमध्ये कार्य करणाऱ्या महिलांच्या संख्येत लक्षणीय वाढ झाली आहे. आजच्या जागतीकीकरणाच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये केवळ पुरुषांच्या कमाईवर आपले कुटूंब आर्थिकदृष्ट्या सक्षम होउ शकणार नाही याची जाणिव महिलांमध्ये मोठया प्रमाणात निर्माण झाली आहे. त्यामुळे शहरी भागातील महिला गृहकाम सांभाळून कार्यालये व घरी गृहउद्योग करतांना दिसून येतात. भारतामध्ये कर्ज पुरवठा करणाऱ्या संस्थांचा अल्पभुधारक, शेतमजुर व हातमजुरी करणाऱ्या वर्गाला फारसा फायदा झाला नाही कर्जवसुलिमध्ये असलेल्या जोखिमामुळे या संस्थांनी या वर्गाला दुर्लक्ष केले म्हणून उपेक्षित, दुर्बल व असहाय वर्गाच्या पिढ्यानपिढया दारिद्र्यरेषेखालीच खिचपत पडलेल्या आहेत. अशा वर्गासाठी 'बचत गट' वरदान सिध्द होत आहे. दारिद्र्य रेषेखालील महिलांनी तयार केलेल्या 'बचत गटांना' शासनाद्वारे नियोजित संस्थांच्या माध्यमातून व्यवसायाकरिता कमी व्याजदराने कर्ज व शासकीय अनुदान दिले जाते. बचतगटांच्या माध्यमातून महिला वैयक्तिक व संयुक्तपणे विविध प्रकारचे व्यवसाय करित असून या व्यवसायातून प्राप्त उत्पन्नाद्वारे स्वतःसोबतच कुटूंबाला आर्थिक स्थैर्य देत आहेत.

आर्थिक विकासात महिलांचे योगदान : देशाच्या आर्थिक विकासामध्ये महिलांनी उल्लेखनीय कार्य केले आहे. त्याचबरोबर महिलांचे आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक क्षेत्रातील योगदानसुद्धा महत्वपूर्ण आहे. पूर्वी भारतीय समाजामध्ये असलेल्या चालिरिती, परंपरा यांच्यामुळे चुल व मुल हेच स्त्रियांचे काम होते. परंतु आज स्त्रिया जिवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रातमध्ये पुरुषांच्या खांदयाला खांद्या लावून कार्य करित आहेत. विशेषतः बचत गटांच्या माध्यमातून ग्रामीण महिलांमध्ये नेतृत्वशक्ती विकसित होत असून त्याचा फायदा देशाच्या राजकीय व सामाजिक क्षेत्राला होत आहे. 'एकमेका साहाय करू अवघे धरू सुपंथ' या म्हणीप्रमाणे बचतगटाच्या माध्यमातून विविध जाती व धर्माच्या महिला एकत्र येत असून बचत गटातील अनेक महिलांमध्ये नेतृत्व गुण विकसित होत आहे. बचत गटातील अनेक महिला राजकीय नेतृत्व करित असून यातून मिळालेल्या संधिचा उपयोग सामाजिक कार्यासाठी करित आहेत. अनेक महिला बचत गटे गावामध्ये अंधश्रद्धा निर्मूलन, निरक्षरता निर्मूलन, ग्रामस्वच्छता, दारूबंदी, निर्मलग्राम, वनसंवर्धन, पर्यावरण जागृती इत्यादि कार्यक्रमांमध्ये हिरीरीने भाग घेतांना दिसून येतात.

प्रत्येक राष्ट्राच्या आर्थिक विकासामध्ये पुरुषांइतकेच महिलांचे योगदान महत्वपूर्ण आहे. कोणत्याही राष्ट्राला आर्थिक विकासाची गती वाढवायची असेल तर महिलांना विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे महत्वाचे आहे. कोणतेही कार्य करण्याची जिद्द व चिकाटी महिलांमध्ये असते. फक्त प्रश्न आहे तो योग्य उपयोग करून घेण्याचा या दृष्टिने बचतगटामध्ये महिलांचा वाढता सहभाग ही राष्ट्राच्या विकासातील महत्वपूर्ण बाब आहे.

आंतरराष्ट्रीय महत्व : १९९१ च्या नविन आर्थिक धोरणामुळे देशाची अर्थव्यवस्था जागतीकीकरणाशी जोडती गेली. देशाच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये आमूलाग्र बदल होत आहेत. जिवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रामध्ये स्पर्धा आली आहे. या स्पर्धेमध्ये टिकून राहावयाचे असेल तर प्रत्येक व्यक्तीने आर्थिकदृष्ट्या संपन्न असणे आवश्यक आहे. बांग्लादेशासारख्या मागासलेल्या राष्ट्रांमध्ये नोबेल पारितोषिक विजेते डॉ. मोहम्मद युनूस यांनी बचत गटाच्या माध्यमातून आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल वर्गातील लोकांचा विकास घडवून आणता येतो हे त्यांनी जगाला दाखवून दिले. म्हणून भारताला जागतीक स्तरावर महासत्ता म्हणून उदयास यायचे असेल तर ग्रामीण विकासाच्या गतीमध्ये वाढ करावी लागेल. आणि ग्रामीण भागातील दारिद्र्य निर्मुलनासाठी विशेष प्रयत्न करावे लागेल. या दृष्टिने भारताच्या ग्रामीण भागातील जास्तीत जास्त बचत गटांच्या स्थापनेला प्रोत्साहन देउन सरकारच्या अनेक कल्याणकारी योजना या माध्यमातून राबवता येतील.

राष्ट्रीय महत्व: व्यक्तिविकासातून कुटूंब विकास, कुटूंब विकासातून सामाजिक विकास, सामाजिक विकासातून राष्ट्रविकास, या सुत्रबद्ध रचनेतूनच भारताच्या ग्रामीण भागाचा विकास शक्य आहे. जागतीक मानवि विकास अहवालानुसार अलिकडेच प्रसिध्द झालेल्या माहितीवरून मानवि विकास निर्देशांकाचा विचार करता १७६ देशांच्या यादीत भारताचा १२७ वा क्रमांक लागतो. भारतामध्ये स्वातंत्र्योत्तर काळात दारिद्र्य निर्मुलनाचे अनेक महत्वाकांक्षी उपक्रम राबविले आहेत

'एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रमाच्या' माध्यमातून दारिद्र्य रेषेखालील लोकांना स्वयंम रोजगारासाठी अनेक साधने उपलब्ध करून सुद्धा भारतीय ग्रामीण दारिद्र्याचे प्रमाण अपेक्षेइतके कमी झाले नाही. ही बाब आर्थिक महासत्ता बनायला निघालेल्या भारतासाठी अत्यंत खेदजनक आहे. म्हणून भारताच्या विकासात ग्रामीण भागात बचत गटांचे अतिशय जास्त महत्व निर्माण होते.

या बचत गटांच्या माध्यमातून त्यांचा सर्वांगीन विकास होतो त्याचबरोबर ग्रामीण क्षेत्राचा देखिल विकास होतो. ग्रामीण भागात सरकारच्या मदतीवर निर्भर न राहता हे बचत गट अनेक विकासाचे कार्य करित आहेत. या माध्यमातून भारताला आत्मनिर्भर भारत करण्याकडे वटचाल करित आहेत. या माध्यमातून बचत गट प्रत्येक गाव, खेडे, पाडे, आदिवसी पाडे, यांच्यापर्यंत पोचून त्यांना आर्थिक सक्षम करित आहेत. कूकूटपालन, शेळी पालन, मेंढीपालन, गाय पालन अशा अनेक योजनांच्या माध्यमातून गावांचा सर्वांगीन विकास झालेला दिसून येतो. गाय पालनाच्या माध्यमातून दूध विक्रीचे प्रमाण देखिल वाढिस लागलेले दिसून येते. घरकाम, भरतकाम, शिवनकाम यामूळे ग्रामीण भागातील महिला आत्मनिर्भर झालेल्या दिसून येतात.

महिला बचत गटांचा विकास : वरिल आलेखाच्या माध्यमातून महिला बचत गटांचा विकास दिसून येतो. १९७६ मध्ये भारतात महिलांची प्रगती व त्यांचे भारतातील अर्थव्यवस्थेत योगदान हे निम्न प्रमाण दिसून येते मात्र २०१० पर्यंतचा विचार केल्यास अधिकच प्रगती आपनास दिसून येते. यावरून आपणस असे म्हणता येईल की भारतातील अर्थव्यवस्थेत ग्रामीण भागातील महिलांची भागिदारी हि वाढत चाललेली आहे. त्याचप्रमाणे २०२५ पर्यंत यात अधिकच गती आपनास पाहावयास मिळणार आहे.

सारांश : महिला बचत गटांची भूमिका व त्यांचे ग्रामीण जिवनात महत्व अत्यंत महत्वाचे आहे, कारण भारताला जेव्हा खेड्यांचा देश अशी उपमा देउन संबोधण्यात येते तेव्हा मात्र याच खेड्यांच्या सर्वांगीन विकास व्हावा याची जानीव मनात निर्माण होते. प्रत्येक व्यक्तीचे महत्व त्याच खेड्यांशी निगडित आहे. आज दिसनारी शहरे हि पूर्वी खेडिच होती त्यामुळे त्यांचा सर्वांगीन विकास करून आज उरलेल्या खेड्यांना शहराच्या मुख्य प्रवाहात आणणे ही काळाची गरज आहे. त्यातच त्यांचा सर्वांगीन विकास करण्यासाठी महीला किंवा पुरुष बचत गट अधिकच बळकटि प्रदान करते. यामुळे सरकारने अजून या बचत गटांना आर्थिक पाठबळ देउन मजबूती प्रदान करणे आवश्यक आहे.

संदर्भग्रंथ सुची:

१. भारतीय समाज आणि स्त्री – डॉ. ज्योती लांजेवार
२. सहकार शतक आणि महिलांचा विकास – डॉ. प्राची देशपांडे
३. महिला जागृती आणि सशक्तिकरण – डॉ. सवलीया बिहारी वर्मा
४. समाज, राजनिती और महिलाएं – दश और दिशा –स्वप्नील सारस्वत आणि डॉ. निशांत सिंह
५. महिला एवं बालविकास – सुबुद्धी गोस्वामी
६. महिलांचे हक्क व अधिकार – ज्योती म्हापसेकर
७. स्वयंमसिध्दतेतून गरीबीवर मात – सुरेखा सुळे
८. स्वयंमंबचत गट कृती आराखडा – टि. एन. थेंकेकरा

वर्धा शहरातील स्त्रीयांची उच्च शिक्षणातील सहभागीता

वासंती संजीव अर्जापुरे, संशोधक विद्यार्थीनी, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

सारांश — समाजाला विकसित होण्यासाठी व पुरोगामी बदल घडवून आणण्यासाठी शिक्षणाची गरज आहे. शिक्षण आणि समाज यांच्या मध्ये पुरक संबंध आहे. इतिहासानुसार महिलांनी जीवनात प्रत्येक क्षेत्रात हिंमत आणि एकाग्रतेने सहभाग घेतला आहे. भारतीय उच्च शिक्षा यातील एक क्षेत्र आहे. काळाच्या ओघात इतर अधिकारांसोबत शिक्षणाचा अधिकारापासून स्त्रियांना वंचित केले गेले. ज्यामुळे भारतीय समाज अधोगतीकडे हळूहळू जात आहे. शिक्षणाच्या अभावाच्या कारणाने आपल्या अधिकारांप्रती महिला जागरूक राहून समाजातील पक्षपात करणा-या नियमांच्या विरोधात उभी राहू शकली नाही. बौद्ध धर्माच्या प्रचार आणि प्रसाराच्या वेळी ५ व्या ते १३ व्या शताब्दी दरम्यान नालंदा, तक्षशिला आणि विक्रमशीला स्थापित झाले, यामध्ये स्त्रियांची सहभागीता होती. प्रस्तुत शोधनिबंधात उच्च शिक्षणातील स्त्रियांची सहभागीता विषयावर समाजातील विविध वर्गातील महिलांचे मत जाणून घेण्याकरिता १३ प्रश्नांची प्रश्नावली तयार केली आणि शिक्षिका, समाजसेवी महिला, पोलीस, वकील, डॉक्टर तसेच उच्च शिक्षणातील विभिन्न महिला कर्मचारी वर्ग, राजकीय महिला यांच्याकडून प्रश्नावली भरून घेवून त्यांची मते जाणून घेण्याच्या हेतूने विभिन्न वर्गातील ५० महिलांची निवड केली गेली, ज्यांचे मत आणि सल्ल्या च्या आधारावर निष्कर्ष प्राप्त केले गेले. निष्कर्षावरून असे म्हणता येईल की, उच्च शिक्षणातील स्त्रियांची सहभागीता समाजाकरिता अनिवार्य आहे.

मुख्य शब्द:— महिला आणि उच्च शिक्षण.

प्रस्तावना:— समाजाला विकसित होण्यासाठी व पुरोगामी बदल घडवून आणण्यासाठी शिक्षणाची गरज आहे. त्याच प्रमाणे शिक्षणालाही समाजाची गरज असते, कारण समाज शिक्षणातील घटक निर्धारित करित असतो. शिक्षण आणि समाज यांच्यामध्ये पुरक संबंध आहे. शिक्षण ही ज्ञान, माहिती, कौशल्ये, कल्पना प्राप्त करण्याची अशी प्रक्रिया आहे की, ज्या द्वारे व्यक्ती बदलत्या सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक जीवनाशी जुळवून घेवू शकतो. शिक्षण व्यक्ती समाजाच्या उन्नतीसाठी वापरले जाते. शिक्षण आवश्यक ज्ञान आणि कौशल्ये प्रदान करते. जे व्यक्तीला समाजात आदर्श रूपात कार्य करण्यास योग्य बनविते. शिक्षण वैचारिक मान्यताही प्रेरित झालेले असते. ज्या वैचारित मान्यता समाजातूनच घेतल्या जातात, परंतु शिक्षणाचे कार्य केवळ सांस्कृतिक वारसाचे हस्तांतरण करणे आणि समाजाद्वारा आधारित मूल्य आणि आदर्शांना प्रोत्साहित करणे इतकेच नसते तर शिक्षण आधुनिक समाजाची पुर्नरचना करण्याचे कार्य करते.

शिक्षण पारंपारिक विचारसरणी पासून दूर नेवून त्यांना विवेकवादी व वस्तुनिष्ठ विचारांचे बिजारोपण करते, व त्या जोगे समाजाचा सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व सांस्कृतिक विकास संभव होतो. शिक्षणामुळे सामाजिक गतिशिलता वाढीव लागते. भारतासारख्या विकसनशील समाजामध्ये सामाजिक, आर्थिक विकासासाठी शिक्षण महत्वाचा घटक आहे.

पारंपारिक भारतीय समाज रचनेत शिक्षणाचा अधिकार काही वर्गांपुरताच मर्यादित होता. भारतातील धर्म आणि जाती व्यवस्थेने बहुजनांचा, स्त्रियांचा शिक्षणाचा अधिकार नाकारल्यामुळे त्यांच्यात शिक्षणाचे प्रमाण कमी होते. आजही उच्च शिक्षणातील स्त्रियांचे प्रमाण पाहिले असता ते अल्पच आहे व त्याची मुळे ऐतिहासिक आहे असे म्हटले तर वावगे होणार नाही. भारतीय संविधानातील समानतेच्या तत्वामुळे शिक्षणाचा हक्क सर्व सामान्यांना प्राप्त झाला व शिक्षण मुक्त झाले. संविधानातील स्वातंत्र्य, समता, न्याय या तत्वांची अंमलबजावणी शिक्षणामुळे शक्य झाली, असे असले तरी सामाजिक विषमतेमुळे आजही अनेक लोक शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात येऊ शकले नाही.

समाजाच्या विकासात त्या समाजात शिक्षणाचा झालेला प्रचार व प्रसार महत्वपूर्ण प्रभाव टाकत असतो, त्यातही शिक्षणाच्या प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यमिक व उच्च शिक्षण या सर्व टप्प्यांवर हा प्रसार आवश्यक दिसतो. भारताच्या संदर्भात तसेच भारतीय महिलांच्या विविध सामाजिक समस्यांच्या कारणांच्या संदर्भात विचार करता शिक्षणात विशेषतः उच्च शिक्षणात स्त्रियांचा कमी सहभाग हा घटक भारताच्या विकास प्रक्रियेत व महिलांच्या सामाजिक समस्यांच्या गंभीररूप धारण करण्यात महत्वपूर्ण प्रभाव टाकताना दिसतात.

राष्ट्राचा विकास इतर अनेक गोष्टी बरोबर त्या समाजातील लोकसंख्येपैकी किती लोकसंख्या उच्च शिक्षित आहे यावर अवलंबून असतो. भारतीय लोकसंख्येचा विचार करता महिलांचे प्रमाण जवळपास ५० टक्के असूनही उच्च शिक्षणातील महिलांचे प्रमाण अजूनही २९ टक्के आहे. भारतात शिक्षणाबाबत अनेक सेवा सुविधा देण्याच्या घोषणा आणि योजना झाल्या आहेत तरी ही उच्च शिक्षणात महिलांच्या सहभागाचा कमी टक्का निश्चितच चिंताजनक आहे.

इंटरनॅशनल स्टॅंडर्ड क्लासिफिकेशन ऑफ एज्युकेशन या पुस्तकात म्हटले आहे की, 'जवळजवळ ११ वर्ष उत्तम पायाभुत शिक्षण घेतल्यानंतर विद्यार्थी जे विशेषशिक्षण घेतो, त्याला उच्च शिक्षण असे म्हणतात.' या पुस्तकात उच्च शिक्षणाच्या तीन पातळ्या दर्शविल्या आहेत. काही विशिष्ट व्यवसायांना अनुलक्षून अभ्यासक्रम उदा. परिचारक व्यवसाय किंवा शिक्षण होण्याची अर्हता देणारा अभ्यासक्रम हे पहिल्या पातळीवर येतात. त्याच्या वरच्या पातळीवरील अभ्यासक्रमातून ज्यामुळे पदवी मिळते असे अभ्यासक्रम मिळतात. तिसरी पातळीही पदवीत्तर व संशोधनपर अभ्यासक्रमाची होय. (भावे २००९) उच्च शिक्षण मुख्यतः महाविद्यालय, विद्यापिठे व व्यावसायिक संस्थांमधून दिले जाते. उच्च शिक्षण हे कोणत्याही देशातील आर्थिक आणि सामाजिक सांस्कृतिक प्रगती व मानव विकासासाठी साध्य करण्यासाठी कळीचा मुद्दा आहे. परंतु त्या करिता महत्वाची गोष्ट म्हणजे त्या देशातील प्रत्येक नागरिकाला जात, धर्म, लिंग या पलीकडे जाऊन उपलब्ध होणे आवश्यक आहे. उच्च शिक्षण जर समाजातील काहीच घटकांपुरतेच मर्यादित असेल तर मानवी विकासातील सहा महत्वाचे निर्देशांक, समता, निरंतर विकास,

सृजनक्षमता, सक्षमीकरण, सहकार व सुरक्षा हे साध्य करता येणे शक्य होणार नाही. म्हणूनच उच्च शिक्षणातील समान उपलब्धता व संधी ही सामाजिक विकासातील मुलभूत आवश्यकता आहे.

आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक अधिकारा संबंधीच्या संयुक्त राष्ट्रांच्या आंतराष्ट्रीय करारातील (१९६६) कलम १३, असे म्हणते की, “उच्च शिक्षण हे सर्वांना त्यांच्या क्षमतेच्या आधारावर, योग्य त्या साधनांद्वारे, विशेषता विनामूल्य शिक्षणाच्या नितीनुसार उपलब्ध करून द्यावे,” (बोंदरे २०१३) भारतीय संविधानाच्या तरतुदीनुसार शिक्षण हा मूलभूत अधिकार असल्याचे मान्य केले आहे. असे असले तरी आज उच्च शिक्षणातील मुलींचे प्रमाण अल्प असल्याचे दिसून येते. याची कारणमिमांसा केल्यास असे दिसते की , सामाजिक कारणांच्या जोडीलाच उच्च शिक्षण हे लिंगभाव संवेदनशील नसणे हे देखील आहे.

२० व्या शतकाच्या सुरुवातीला स्त्रियांना शिक्षण सुलभ झाले असले तरी अजूनही परंपरागत चौकटीतच बंदीस्त होते. भारतीय राज्य घटनाकारांनी शिक्षणाकडे सामाजिक परिवर्तन, वैयक्तिक विकास व सामाजिक समतेचे साधन म्हणून पाहिले.

उच्च शिक्षणातील स्त्रियांची सहभागीता:— २० व्या शतकाच्या सुरुवातीला स्त्रियांना शिक्षण उपलब्ध झाले असले तरी त्याची चौकट परंपरागत होती. १९१६ मध्ये महाराष्ट्रात पहिल्या विद्यापीठाची स्थापना धोंडो केशव कर्वे यांच्या पुढाकाराने झाली. या विद्यापीठाची स्थापना हा जर एक महत्वाचा टप्पा असला तरी या विद्यापीठाचा अभ्यासक्रम मात्र रूढ विचारसरणीवर आधारित होता. गृह विज्ञान पदवी, परिचारीका पदवी असे स्त्रियांना सेवा आणि शुश्रूतेमध्ये ढकलणारे व त्यांची पारंपारिक सेविकेची भूमिका दृढ करणारे अभ्यासक्रम या विद्यापीठांनी सुरू केले गेले. (तत्रैव)

वसाहती काळात समाजसुधारकांनी स्त्री शिक्षणाचा पुरस्कार केला असला तरी त्यांची स्त्री शिक्षणाबाबतची भूमिका मात्र पुरुषीच होती. स्वातंत्र्यानंतर स्त्रीशिक्षणाच्या संबंधात सरकारने वेळोवेळी काही आयोग स्थापन केले. या मध्ये भारतीय विद्यापीठ आयोग(१९४८), दुर्गाबाई देशमुख समिती (१९५८), हंसा मेहता समिती (१९६१), कोठारी आयोग (१९६४-१९६६), यांची महत्वाची भूमिका दिसून येते.

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात शिक्षणाच्या सर्व पातळ्यांवर शिक्षण घेणा-या मुलींचे प्रमाण वाढलेले आहे. तरी शिक्षण घेणा-या एकुण मुलींच्या टक्केवारीचा विचार केला तर ते प्रमाण अल्प आहे. प्राथमिक स्तरावरील मुलींचे शाळेतील नोंदणीचे प्रमाण वाढलेले आहे. मात्र मुलींची शाळेची अनुपस्थिती व गळतीचे प्रमाण देखील वाढलेले आहे. तसेच उच्च शिक्षणापर्यंत जाऊ शकणा-या मुलींचे प्रमाण देखील अत्यल्प आहे. जात, वर्ग, वंश व प्रदेशानुसार स्त्री शिक्षणामध्ये मोठी तफावत आढळते. येथील जात पितृसत्ताक रचना व तिच्यामुळे निर्माण झालेल्या स्त्री शिक्षणाप्रतीचा नकारात्मक दृष्टिकोन हा मुख्य अडसर असल्याचे दिसून येते. (जाधव २००९)

वर्ष १९०६ मधील कलकत्त्यातील भारतीय सामाजिक कॉन्फरन्स मधील भाषणात सरोजिनी नायडू यांनी म्हटले आहे की, प्राचीन

काळातील स्त्रीयांचे पूर्ण अधिकार त्यांना वापस दिले जावे, कारण की त्या राष्ट्रांच्या निर्मात्या आहेत. त्यांच्या सहभागीते शिवाय राष्ट्राचा विकास होऊ शकत नाही. वर्ष १८९० मध्ये स्त्रीयांची उच्च शिक्षणातील सहभागीता सामाजिक आणि राजनैतिक क्षेत्रात स्पष्ट दिसून आली आहे. याचे उदाहरण म्हणजे सरोजिनी नायडू , अँनी बेजंट, राजकुमारी अमृतकौर आदी आहे. स्त्रीयांची स्थिती आणि शिक्षण यांचा सहसंबंध आहे. पंडीत जवाहरलाल नेहरू यांचे असे म्हणणे आहे की, राष्ट्राची स्थिती तेथील महिलांच्या स्थितीवरून ओळखली जाते. स्त्रीयांच्या जीवनमानातील उच्च शिक्षणाचे महत्व अनन्य साधारण महत्व आहे. मागील काही वर्षांपासून महिलांच्या उच्च शिक्षणाकरिता प्रशासन अत्यंत प्रयत्नशिल असल्याचे आपल्यास दिसून येते.

अध्ययन पध्दती:— प्रस्तुत संशोधनासाठी स्वउद्देश किंवा सहेतूक नमुना निवडण्यात आला. अध्ययनाचे विश्व म्हणून वर्धा शहराची निवड केली असून वर्धा शहरातील विभिन्न वर्गातील महिला या अध्ययनाचे नमुना विश्व आहे. तथ्य संकलनासाठी प्राथमिक व द्वितीयक पध्दतींचा अवलंब केला आहे. प्राथमिक स्रोतात मुख्यतः मुलाखत अनुसूचिच्या माध्यमातून प्राथमिक तथ्यांचे संकलन केले गेले आहे. तर द्वितीयक स्रोत म्हणून इंटरनेट, पुस्तके, मासिके तथा वर्तमान पत्रे यांचा वापर केला आहे.

संशोधन प्रक्रिया:— वर्धा शहरातील उच्च शिक्षणातील स्त्रियांची सहभागीता या विषयावर समाजातील विविध वर्गातील महिलांचे मत जाणून घेण्याकरिता १३ प्रश्नांची प्रश्नावली तयार केली आणि शिक्षिका, समाजसेवी महिला, पोलीस, वकील, डॉक्टर तसेच उच्च शिक्षणातील विभिन्न महिला कर्मचारी वर्ग, राजकीय महिला यांच्याकडून प्रश्नावली भरून घेवून त्यांची मते जाणून घेण्याच्या हेतूने विभिन्न वर्गातील ५० महिलांची निवड केली गेली, ज्यांचे मत आणि सल्ल्या च्या आधारावर निष्कर्ष प्राप्त केले गेले. निष्कर्षावरून असे म्हणता येईल की, उच्च शिक्षणातील स्त्रियांची सहभागीता समाजाकरिता अनिवार्य आहे.

उपरोक्त प्रश्नावली तयार करतांना विभिन्न वर्गातील अर्थात विद्वान, प्राध्यापक, प्राचार्य यांच्याकडून महिलांचे उच्च शिक्षण यावर विचार विनिमय करण्यात आले आहे. साधारणतः पदवीलाच उच्च शिक्षण मानले गेले आहे. परंतु उपरोक्त विषयाच्या अनुषंगाने वर्तमान स्थितीतील उच्च शिक्षणानुसार महिलांची उच्च शिक्षणाविषयीची विचारधारा, व्यावहारिक विचारधारा, सामाजिक स्थिती या सर्व बाबींचा विचार केवळ पदवी किंवा पदवीत्तर उच्च शिक्षणापर्यंतच राखून ठेवला हे दिसून येत नाही. विविध प्रसंगांना असे दिसून येते की, पदवीधारक महिला लहान-लहान सामाजिक समस्यांना तोंड देतांना, पदवीत्तर महिलांएवढेच प्रभावीपणे समस्येचे निराकरण करू शकते.

स्त्रीयांच्या उच्च शिक्षणातील सहभागीतेचे समाजशास्त्रीय अध्ययन या विषयाच्या अनुषंगाने सामाजिक विकासाच्या स्त्रीयांच्या योगदानाच्या अंतर्गत सामाजिक विकासासाठी पहिल्या प्रश्नाकरिता ९६ टक्के महिलांनी होकर दर्शविला आहे. अर्थात समाजाचा विकास करायला

असेल तर महिलांचे उच्च शिक्षित होणे आवश्यक आहे, असे ठाम मत यातून दिसून आले. समाज विकास घडवून आणण्याकरिता उच्च शिक्षणाची अनिवार्यता १०० टक्के महिलांनी दर्शविली आहे. समाजविकास घडवून आणण्यास महिलांचे उच्च शिक्षण प्रभावशाली ठरेल असे निदर्शनास आले आहे. समाजातील अनिष्ट रूढी, परंपरा संपवायच्या असतील तर स्त्रीयांचे उच्च शिक्षित होणे गरजेचे आहे असे ९८ टक्के उत्तरदात्या महिलांचे मत आहे.

कुटुंबाची आर्थिक स्थिती सुधारण्याकरिता महिलांचे उच्च शिक्षित असणे आवश्यक आहे, असे मत ९४ टक्के उत्तरदात्या महिलांचे आहे. कुटुंबाची आर्थिक स्थिती सुधारल्यास निश्चितच गांव, पणहा, राज्य आणि देश यांची आर्थिक स्थिती पण सुधारेल. ९० टक्के महिला असे मानतात देशाची आर्थिक स्थिती सबळ करण्यास महिलांचे उच्च शिक्षण नितांत गरजेचे आहे.

समाजातील स्त्रीयांवर होणारे अत्याचार नियंत्रणात आणण्याकरिता स्त्रीयांचे उच्च शिक्षणातील सहभागीता अत्यंत गरजेची आहे असे मत ९८ टक्के उत्तरदात्या स्त्रीयांचे आहे.

देशाचे राजकीय चित्र बदलायचे असेल तर स्त्रीयांचे उच्च शिक्षित होणे आवश्यक आहे असे ८० टक्के उत्तरदात्या महिलांचे मत आहे.

देशात दररोज वृद्धिंगत होणारी महागाई परिवाराच्या आर्थिक स्थिती करिता नियंत्रित किंवा नियोजित करायची असेल तर ७० टक्के उत्तरदात्या स्त्रीयांना असे वाटते की, या करिता स्त्रीयांचे उच्च शिक्षण हाच उत्तम पर्याय आहे.

शैक्षणिक क्षेत्रातील महिला आरक्षणाचा उपयोग पुरेपुर घेण्याकरिता महिलांचे उच्च शिक्षित होणे गरजेचे आहे असे ७० टक्के उत्तरदात्या महिलांचे मत आहे.

आधुनिक युगात प्रचलित होत जाणारे तंत्रज्ञान संपूर्णतः समाज विकास करण्याकरिता उपयोगात आणायचे असेल तर महिलांचे उच्च शिक्षण गरजेचे आहे यावर ८० टक्के उत्तरदात्या महिलांचे समर्थन आहे.

समाजातील सामाजिक, सांस्कृतिक मूल्यांचा —हास थांबवायचा असेल तर स्त्रीयांचे उच्च शिक्षित होणे गरजेचे आहे याचे समर्थन ७० टक्के महिला उत्तरदात्यांनी केले आहे.

स्वयंरोजगार ही सद्याची काळाची गरज आहे. स्त्रीयांचा स्वयंरोजगाराकडे बघण्याचा कल वाढविण्याकरिता महिलांचे उच्च शिक्षित होणे गरजेचे आहे असे ८० टक्के उत्तरदात्या महिलांचे मत आहे.

देशातील, समाजातील वाढत चाललेली भ्रष्टाचाराची समस्या नियंत्रित करायची असेल तर, देशाचा आर्थिक विकास घडवून आणण्यास अडसर असलेली भ्रष्टाचार ही समस्या थांबवायची असेल तर ७० टक्के उत्तरदात्या महिला, महिलांच्या उच्च शिक्षित असण्याचे समर्थन करतात. भ्रष्टाचार या समस्येची पाळेमुळे उकरून काढण्यास महिलांचे उच्च शिक्षण अधिक प्रभावशाली ठरेल असे यावरून निदर्शनास आले आहे.

शिक्षण हा देशाच्या सर्वांगीण विकासाचा कणा आहे. परंतु देशातील सद्याची शिक्षणाची परिस्थितीचा स्तर खालावलेला आहे. ही एक देशाच्या सर्वांगीण विकासातील मोठी अडचण आहे. शिक्षणातील सुधार प्रक्रियेमध्ये उच्च शिक्षित महिला या मध्ये आपले किती योगदान देऊ शकतात हे जाणुन घेण्याचा या संशोधन पत्रात प्रयास केला गेला. यामध्ये ९० टक्के उत्तरदात्या महिलांचे असे मत आहे की, शिक्षणाचा स्तर अधिक वृद्धिंगत करण्याकरिता स्त्रीयांचे उच्च शिक्षित होणे नितांत गरजेचे आहे.

उच्च शिक्षणातील स्त्रीयांची सहभागीता या विषयावर संशोधीकेद्वारा तयार केलेल्या १३ प्रश्नांच्या प्रश्नावलीतून विभिन्न वर्गातील ५० महिलांचे विचार जाणुन घेण्याचा प्रयत्न केला गेला, त्याच प्रमाणे प्रत्येक प्रश्नाच्या आधारावर त्यांचे विचार जाणुन घेउन संशोधनकर्ती या निष्कर्षावर पोहोचली की, समाजातील महिला अत्याचार, वाढती महागाई, महिला रोजगार, महिला स्वयंरोजगार, भ्रष्टाचार, हुंडाप्रथा, बालविवाह इत्यादी अत्यंत गंभीर समस्यांना पराजित करायचे असेल तर महिलांचे उच्च शिक्षित होणे अत्यंत आवश्यक आहे.

सोबतच सांस्कृतिक मुल्यांची रक्षा, शिक्षणाचा खालावत जाणारा स्तर, सुयोग्य युवा पीढीची निर्मिती, महिला आरक्षणाचा लाभ इत्यादी करिता प्रयत्नशिल राहून महिलांना उच्च शिक्षित करणे अत्यंत निकडीचे आहे.

महिलांची उच्च शिक्षणासोबत अधिक प्रभावी सांगड घातल्यास समाजाचा, परिणामी देशाचा सर्वांगीण विकास घडवून आणण्याकरिता, महिलांच्या उच्च शिक्षणात सहभागीतेसाठी व्यापक आणि निरंतर प्रयत्न केले गेले पाहिजे.

संदर्भ सूची –

१. भस्मि कमला "स्त्री शिक्षण" लोकवाङ्मय बृहमुंबई
२. जी.के. अग्रवाल, समाजशास्त्र
३. भावे श्री.मा. (२००९), उच्च शिक्षणाची वाटचाल आणि आव्हाने
४. भांडारकर पु.ल. (१९८१), सामाजिक संशोधन पद्धती

आदिवासी महिलांचे शिक्षण एक चिकित्सक अध्ययन

डॉ. ए. आर. वागडव, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, विवेकानंद कला, स.द. वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, औरंगाबाद.

प्रस्तावना:— भारत हे विविधतेने नटलेले राष्ट्र आहे. अनुसूचित जमाती हा भारतातील सर्वात दुर्लक्षित व उपेक्षित घटक आहे. २०११च्या जनगणनेनुसार भारतातील आदिवासींची लोकसंख्या १०.४२ कोटी असून त्यांचे प्रमाण एकूण लोकसंख्येच्या ८.६ टक्के आहे. आदिवासींमधील लिंग गुणोत्तराचे प्रमाण (९९०) हे भारताच्या एकूण लिंग गुणोत्तरापेक्षा (९७८) अधिक होते.^१ इतर सभ्य समजल्या जाणाऱ्या प्रगत समाजापेक्षा महिलांचा दर्जा आदिवासी समाजात उच्च असल्याचे ते प्रतिक आहे.बहुतांश आदिवासी लोक जंगल, दुर्गम, डोंगराळ भागात राहतात. इतर सभ्य समाजाच्या तुलनेत ते मागास आहेत. आदिवासी लोकांच्या कल्याणासाठी शासनाने अनेक योजना आणि कार्यक्रम राबविलेले आहेत. तरीही आदिवासी समाजाच्या साक्षरतेत पाहिले त्या प्रमाणात वाढ झालेली नाही. काही आदिम जमातींचा साक्षरता दर हा खूपच कमी आहे तर महिलांच्या बाबतीत साक्षरता ही कमी असलेली दिसते. साक्षरता दर हा त्या-त्या समाजाच्या सामाजिक आणि आर्थिक विकासाचा निदर्शक असतो. आदिवासी समाज हा प्रामुख्याने सामाजिक आणि आर्थिक दृष्टीने मागास असतो. जमीन आणि इतर आर्थिक संसाधनांची मालकी त्यांच्याकडे नसते. विशेषतः आदिवासी महिला ह्या वंचित व दुर्बल गटात मोडतात त्यांची सामाजिक आर्थिक स्थिती अतिशय दयनीय असते. त्यांच्या वर्तमान शैक्षणिक दर्जाचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न सदर शोध निबंधातून करण्यात आलेला आहे.

समाजात बदल व विकास घडवून आणून इष्ट उद्दिष्ट गाठण्याचे एक प्रमुख साधन म्हणून शिक्षणाचा उल्लेख केला जातो. शिक्षणामुळे व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाचा व संयुक्तिकपणे विचार करण्याच्या बौद्धिक शक्तीचा विकास होतो. आर्थिक, राजकीय त्याचप्रमाणे सांस्कृतिक कार्ये पार पाडण्याची पात्रता त्याच्या अंगी येते. स्त्रियांचे समाजातील निम्न स्थान बदलण्यासाठी शिक्षण हे अत्यंत महत्वाचे साधन आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर घटनेद्वारा मिळालेले समान अधिकार यामुळे स्त्री-शिक्षणाला एक नवीन दिशा मिळाली.^२ मात्र आजही स्त्रियांच्या शिक्षणाबाबत समाजाच्या मनात द्विधा मनस्थिती दिसून येते.

स्त्रीच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास व परिपोषण करणारे स्त्रीशिक्षण हे महत्वाचे साधन आहे. स्त्रीशिक्षण हा कोणत्याही समाज जीवनाच्या समृद्धीचा आणि प्रगतीचा मापदंड आहे. कोणत्याही समाजाची सांस्कृतिक पातळी ही त्या समाजातील स्त्रियांची परिस्थिती कशी आहे त्यावरून ठरते. भारतात वेदकाळात मुलांबरोबर मुलींनाही आवश्यक ते शिक्षण मिळत होते. मात्र स्मृतीकाळात महिलांवर निर्बंध लादण्यात आले परंतु स्त्रियांचे उपनयन मात्र केले जात होते. मध्ययुगीन काळात काही उच्चभ्रू स्त्रिया सोडल्या तर बहुतांश स्त्रिया शिक्षणापासून वंचित राहिल्या. आधुनिक काळात मात्र समाजसुधारकांच्या प्रयत्नांनी महिलांना शिक्षण प्राप्त झाले.^३ आज स्त्री शिक्षणाचे महत्व सर्वमान्य झाले आहे. स्त्री शिक्षणाचा प्रसार व प्रचार

व्हावा म्हणून केंद्रशासन, राज्य शासन व अन्य संस्था संघटनांचे प्रयत्न चालू आहेत.

स्वातंत्र्योत्तर काळात स्वीकारलेल्या राज्यघटनेत स्त्रियांना शैक्षणिक विकासासाठी पुरुषांप्रमाणेच समान संधी प्राप्त व्हावी म्हणून घटनेतील मूलभूत हक्क आणि मार्गदर्शक तत्वानुसार स्त्रियांना काही हक्क आणि विशेष अधिकार प्रदान केलेले आहेत. कलम १४ प्रमाणे स्त्रिया व पुरुष यांना राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक क्षेत्रात अधिकार व संधी यांची हमी, कलम १५ प्रमाणे कोणत्याही नागरिकाबाबत धर्म, वंश, जात, लिंग इत्यादीमुळे भेदभाव केला जाणार नाही.^४ ज्यामुळे पुरुषांप्रमाणेच महिलांनाही समान शैक्षणिक संधी उपलब्ध करून देणे हे शासनासाठी बंधनकारक ठरले. आदिवासी समाज त्यातही आदिवासी महिला हा वंचित, दुर्बल व मागास घटक असल्याने त्यांच्या शैक्षणिक विकासासाठी शासन स्तरावर विशेष प्रयत्न केले.

आदिवासी मुलांच्या शैक्षणिक उन्नतीसाठी ज्या काही शैक्षणिक योजना शासन राबविते. त्यात शासकीय आश्रम शाळा, एकलव्य इंग्रजी माध्यमाची निवासी शाळा, अनुसूचित जमातींच्या मुला/मुलींना उच्च शिक्षणाची सोय व्हावी म्हणून शासकीय वसतीगृहे योजना, शालांत परिक्षोत्तर शिष्यवृत्ती योजना, शिक्षण शुल्क व परिक्षा शुल्काची प्रतिपूर्ती करणे, व्यावसायिक अभ्यासक्रमात शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना निर्वाह भत्ता देणे, विद्यावेतन, अपंग विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती, शालांत व उच्च माध्यमिक परिक्षांमध्ये विशेष प्राविण्यासह उत्तीर्ण होणाऱ्या आदिवासी मुलांना प्रोत्साहनपर बक्षीस योजना, आदिवासी मुलींची शाळांतील गळती थांबविण्यासाठी प्रोत्साहन भत्ता, विद्यार्थ्यांना अपघात विमा अशा योजनांचा उल्लेख करता येईल.^५ अशा विविध शैक्षणिक योजना राबवूनही आदिवासी महिलांची शैक्षणिक स्थिती पुरुषांच्या तुलनेत निम्नच असलेली दिसते. '१९८६ च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात हे मान्य केले गेले की, इतर लोकांच्या तुलनेत आदिवासी लोक शिक्षणाच्या बाबतीत खूपच मागे आहेत. इतर शाळांमध्ये शिक्षण घेत असलेले विद्यार्थी मोफत शिक्षण, पाठ्यपुस्तके, गणवेश, लेखनसामुग्री, विद्यावेतन इत्यादींचा लाभ घेतात. या सुविधांव्यतिरिक्त आदिवासी मुलींना उपस्थिती भत्ता देखील दिला जावा.'^६

याचाच अर्थ आदिवासी समाज विशेषतः आदिवासी महिलांची शैक्षणिक स्थिती आजही पुरुषांच्या तुलनेत दयनीयच आहे. वर्तमान काळात विविध पातळीवर आदिवासी महिलांची स्थिती काय आहे याची चिकित्सक चर्चा खालील काही मुद्द्यांच्या आधारे करण्यात आलेली आहे.

आदिवासी महिलांचा साक्षरता दर:— साक्षरता दरावरून समाजाच्या शैक्षणिक स्थितीची कल्पना येते. सात किंवा त्यापेक्षा अधिक वयाचे किती टक्के लोक साक्षर आहेत यावरून साक्षरता दर मोजता येतो. पूर्वी स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार नव्हता. महाराष्ट्रात थोर समाजसुधारक महात्मा जोतीराव फुले यांच्या प्रयत्नामुळे महिलांना

शिक्षणाची संधी मिळाली. त्यांनीच सर्वप्रथम पुण्यात १८४८ ला महिलांसाठी पहिली शाळा सुरू केली. स्वातंत्र्यानंतर महिलांना शिक्षणाची देखील संधी प्राप्त झाली. शिक्षण नसल्यामुळे महिलांना अनेक प्रकारच्या अन्याय अत्याचाराला सामोरे जावे लागत होते. मात्र भारतीय संविधानातील प्राप्त अधिकारामुळे आता स्त्रिया शिकू लागल्या आहेत त्यांची साक्षरताही उत्तरोत्तर वाढत आहे. १९९१ मध्ये महिला साक्षरता ३९.२९ होती, २००१ मध्ये ते प्रमाण ५४.१६ इतके होते तर २०११ च्या जणगणनुसार भारतातील महिलांचा साक्षरता दर ६४.६४ इतका आहे.^५ इतर महिलांच्या तुलनेत आदिवासी महिलांचा साक्षरता दर मात्र निम्न असलेला दिसतो.

स्वातंत्र्योत्तर काळात आदिवासींच्या शैक्षणिक उत्थानासाठी केलेल्या शासकीय प्रयत्नांमुळे आदिवासी साक्षरता दर वाढला असला तरी आदिवासी महिलांच्या बाबतीत साक्षरतेतील वाढ समाधानकारक नाही. खालील तक्त्यात १९६१ ते २०११ पर्यंतच्या आदिवासी साक्षरतेची तुलनात्मक आकडेवारी दर्शविण्यात आलेली आहे.

तक्ता क्र. ०१ आदिवासी साक्षरता दर (१९६१ ते २०११)

वर्ष	एकूण साक्षरता	पुरुष साक्षरता	महिला साक्षरता
१९६१	८.५३	१३.८३	३.१६
१९७१	११.३०	१७.६३	४.८५
१९८१	१६.३५	२४.५२	८.०५
१९९१	२९.६०	४०.६५	१८.१९
२००१	४७.१०	५९.१७	३४.७६
२०११	५८.९६	६८.५३	४९.३५

(Source: National Commission for SCs & STs, Fifth Report & Census, 2011)

वरील तक्त्याचे निरीक्षण करता असे दिसून येते की, १९६१ मध्ये आदिवासींचा साक्षरता दर हा केवळ ८.५३ टक्के इतका होता आणि आदिवासी महिला साक्षरता दर हा केवळ ३.१६ टक्के इतका दिसतो. प्रत्येक दशकात महिला साक्षरता दरात वाढ झालेली आहे मात्र पुरुषांच्या तुलनेत ती अतिशय अल्प असलेली दिसून येते. २०११ मध्ये एकूण आदिवासी साक्षरता दर हा ५८.९६ टक्के होता. त्यात पुरुष साक्षरता दर ६८.५३ टक्के तर महिलांचा साक्षरता दर हा ४९.३५ टक्के होता.

आदिवासी महिलांमधील साक्षरता वाढविण्यासाठी निम्न साक्षरता असलेल्या जिल्ह्यांमधील आदिवासी महिलांचा साक्षरता दर वृद्धीसाठीची योजना राबविली जात आहे. आदिवासी महिला इतर सर्व सामान्य महिलांच्या साक्षरता दरातील अंतर कमी करणे आणि विशेषतः नक्षलग्रस्त भागातील आदिवासी महिलांची साक्षरता वृद्धीसाठी ही योजना राबवली जाते. या योजनेला केंद्र शासनाकडून १०० टक्के अनुदान देण्यात येते. २००१ च्या जनगणनेनुसार ज्या जिल्ह्यात अनुसूचित जमातींची लोकसंख्या २५ किंवा त्याहून अधिक आहे आणि आदिवासी महिला साक्षरता दर हा ३५ पेक्षा कमी आहे अशा ५४ जिल्ह्यांमध्ये ही योजना सुरू आहे.^६ आश्रमशाळा, आदिवासी मुला-मुलींसाठी वसतीगृहे आणि व्यावसायिक प्रशिक्षण या योजना २०१८-१९ या वर्षापासून बंद करण्याचा निर्णय शासनाने घेतलेला असून आदिवासी उपयोजनांबाबत राज्य शासनाकडून

आलेल्या प्रस्तावांना केंद्राकडून विशेष मदत पुरविली जाईल असे ठरविण्यात आलेले आहे.^७

आदिवासी महिलांचा शिक्षणातील एकूण नोंदणी दर:- एखाद्या देशात विशिष्ट शैक्षणिक स्तरावर विशिष्ट वयातील मुलांची टक्केवारी दर्शविणारी एकूण नोंदणी दर (ळतवे म्दतवसउमदज तंजपव) ही शैक्षणिक क्षेत्रात वापरली जाणारी एक सांख्यिकीय पद्धत आहे. विशिष्ट शैक्षणिक स्तरावर सहभागीता दर तसेच विशिष्ट वयाच्या मुलांना शिक्षणात सामावून घेण्याची क्षमता देखील या नोंदणी दराद्वारे दर्शविता येते. विशिष्ट शैक्षणिक स्तरावरील एकूण नोंदणी दर हा १०० पेक्षा अधिक देखील असू शकतो. कारण त्या-त्या शैक्षणिक स्तरावर प्रवेशासाठी आवश्यक अधिकृत वयापेक्षा मोठे किंवा वयाने लहान मुलांचा प्रवेश त्या स्तरात होण्याची शक्यता असते. खालील तक्त्यात सर्वसाधारण प्रवर्ग आणि अनुसूचित जमातीच्या मुला-मुलींचा विविध शैक्षणिक स्तरावरील नाव नोंदणी दर दर्शविण्यात आलेला आहे.

तक्ता क्र. ०२ शिक्षणातील एकूण नोंदणी दर २०१५-१६

शिक्षण स्तर	सर्व प्रवर्गातील मुले-मुली			अनुसूचित जमातीचे मुले-मुली		
	मुले	मुली	एकूण	मुले	मुली	एकूण
प्राथमिक	९७.९	१००.७	९९.२	१०७.८	१०५.७	१०६.७
उच्च प्राथमिक	८८.७	९७.६	९२.८	९५.४	९८.२	९६.७
माध्यमिक	७९.२	८१.०	८०.०	७३.७	७५.४	७४.५
उच्च माध्यमिक	५६.०	५६.४	५६.२	४३.८	४२.४	४३.१
उच्च शिक्षण	२५.४	२३.५	२४.५	१५.६	१२.९	१४.२

(Source: Educational Statistics at a Glance-2018, MHRD, New Delhi, India, Pg.11)

वरील तक्त्यातील आकडेवारीचे तुलनात्मक अध्ययन करता असे दिसून येते की, सर्वसाधारण गटातील मुले-मुलींचा प्राथमिक स्तरावरील नाव नोंदणी दर हा ९९.२० टक्के आहे तर अनुसूचित जमातीच्या बाबतीत तो १०६.७० टक्के इतका दिसतो. अनुसूचित जमातीच्या बाबतीत तो दर १०० टक्के पेक्षा अधिक आहे कारण अनुसूचित जमातीमध्ये बरेचदा शाळेत जाण्यायोग्य वय संपून गेल्यानंतर उशिराने नाव नोंदणी केली जाते. त्यामुळे हा दर १०० टक्के पेक्षा अधिक दिसतो. आदिवासी मुलींचा प्राथमिक शिक्षणातील नाव नोंदणी दर हा १०५.७० टक्के आहे. नंतर आदिवासी मुलींचा शिक्षणातील प्रत्येकच स्तरावर नाव नोंदणी इतर सर्व गटातील मुला-मुलींपेक्षा घटत असलेली दिसते. उच्च शिक्षणात त्यांचा नाव नोंदणी दर हा केवळ १२.९० टक्के इतका आहे. जो इतर सर्व घटकांच्या तुलनेत खूपच कमी आहे. म्हणजेच शिक्षणस्तर वाढत असताना आदिवासी मुलींचे शिक्षणातील प्रमाण कमी कमी होत गेल्याचे निदर्शनास येते.

अनुसूचित जमातीचा लिंग समानता निर्देशांक:- लिंग समानता निर्देशांक हा असा एक सामाजिक आर्थिक निर्देशांक आहे ज्याद्वारे पुरुष आणि महिलांना शाळेतील प्रवेशाचे मोजमाप केले जाते. त्या-त्या स्तरावरील प्रवेशित एकूण महिलांच्या संख्येला प्रवेशित मुलांच्या संख्येने भागल्यावर हा निर्देशांक प्राप्त होतो. निर्देशांक एक पेक्षा कमी असणे म्हणजे लिंग समता पुरुषांना अनुकूल आहे तर हा निर्देशांक एक पेक्षा अधिक असणे म्हणजे लिंग समता महिलांना

अनुकूल आहे.^{१०} खालील तक्त्यात एकूण सर्व प्रवर्ग, अनुसूचित जाती—जमातीचा लिंग समानता निर्देशांक दर्शविण्यात आलेला आहे.

तक्ता क्र. ०३ लिंग समानता निर्देशांक

शिक्षण स्तर	एकूण प्रवर्ग	अनुसूचित जाती	अनुसूचित जमाती
प्राथमिक	१.०३	१.०३	०.९८
उच्च प्राथमिक	१.१०	१.१०	१.०३
माध्यमिक	१.०२	१.०४	१.०२
उच्च माध्यमिक	१.०१	१.०४	०.९७
उच्च शिक्षण	०.९२	०.९१	०.८३

प्राथमिक स्तरावर अनुसूचित जमातीचा लिंग समानता निर्देशांक हा ०.९८ इतका आहे. हा अनुसूचित जाती आणि सर्वसाधारण गटापेक्षा कमी दिसतो. उच्च प्राथमिक स्तरावर तो १ पेक्षा अधिक आहे. तर उच्च माध्यमिक आणि उच्च शिक्षणात तो अनुक्रमे ०.९७ आणि ०.८३ इतका दिसतो. याचाच अर्थ अनुसूचित जमातीच्या मुलींना प्राथमिक स्तर, उच्च माध्यमिक आणि उच्च शिक्षणात मुलांच्या तुलनेत कमी प्रवेश मिळतो.

शिक्षणातील आदिवासी महिलांची गळती:— आदिवासी समाज आजही शिक्षणाच्या बाबतीत मागे आहे. याला कारण म्हणजे समाजातील अज्ञान, अंधश्रद्धा, मंत्र तंत्राचा समाजावर असलेला प्रभाव हे सर्व बदलण्यास शिक्षण हाच एकमेव प्रभावी उपाय वाटतो. आदिवासी समाजात शिक्षणाचा प्रसार होण्यासाठी शासनही अनेक शिक्षण योजना राबविते. तरीही आदिवासी समाजात शाळा गळतीचे प्रमाण अधिक दिसून येते. महाराष्ट्र शासनाचा आदिवासी लोकसंख्या गटातील विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक गळतीचा मूल्यमापन अहवालात अर्थार्जनासाठी करावे लागणारे सततचे स्थलांतर, शिक्षणाबद्दलची अनास्था, औपचारिक शिक्षणाची नावड, प्रमाण बोली भाषेतील अध्यापन, परिक्षा पध्दती व आदिवासी मुलांना येणारे अपयश, शिक्षकांची आपल्या व्यवसायाशी अनास्था, तसेच इतर अनेक सामाजिक समस्या यामुळे आदिवासी मुलांमध्ये शाळा गळतीचे प्रमाण अधिक असते अशी शाळा गळतीचे कारणे आढळून आली.^{११} डॉ. विकास माने (२०१०)^{१२} यांनी 'मंसंनंजपवद वी'मबवदकंतल स्ममस ॥तंड ॥बीववसे पद चंदम क्पेजतपवज' या आपल्या प्रकल्प अहवालात आदिवासींमधील दारिद्र्य, सामाजिक—आर्थिक परिस्थिती, अर्थार्जनात मुलांचा सहभाग यामुळे मध्येच शाळा सोडण्याचे प्रमाण अधिक दिसते असा निष्कर्ष मांडला आहे.वर्तमान परिस्थितीत आदिवासी महिलांच्या शिक्षणातील गळतीचे प्रमाण खालील तक्त्यात दर्शविण्यात आलेले आहे.

तक्ता क्र. ०४ विविध शैक्षणिक स्तरावर शाळा गळतीचे प्रमाण (२०१५—१६)

सामाजिक प्रवर्ग	प्राथमिक स्तर			उच्च प्राथमिक स्तर			माध्यमिक स्तर		
	मुले	मुली	एकूण	मुले	मुली	एकूण	मुले	मुली	एकूण
सर्व प्रवर्ग	४.३	३.८	४.१३	३.४	४.६	४.०	१७.२	१६.९	१७.६
अनुसूचित जाती	४.७	४.२	४.४	५.०	६.०	५.५१	१९.६	१९.३	१९.३६
अनुसूचित जमाती	७.२	६.८	६.९	८.४	८.७	८.५	२४.९	२४.४	२४.६८

वरील तक्त्यात सन २०१५—१६ या शैक्षणिक वर्षात प्राथमिक, उच्च प्राथमिक आणि माध्यमिक स्तरावर अनुसूचित जमातीच्या शाळा गळतीची आकडेवारी इतर प्रवर्गाबरोबर तुलनात्मक स्वरूपात दर्शविण्यात आलेली आहे.या आकडेवारीचे तुलनात्मक अवलोकन

करता असे दिसते की, आदिवासींचे शाळा गळतीचे प्रमाण इतर प्रवर्गांच्या तुलनेत अधिकच आहे. केवळ अनुसूचित जमातीचा विचार करता मुलांपेक्षा मुलींमध्ये शाळा गळती कमी दिसत आहे. मुलींमधील शाळा गळती कमी होणे हे मुलींसाठी शासन ज्या काही शैक्षणिक योजना राबविते त्याचा तो परिणाम आहे असे म्हणता येईल.

आदिवासी महिलांच्या शिक्षणाला बाधक घटक:—

१. आदिवासींचे दुर्गम भागातील निवास स्थान:—बहुतांश आदिवासी आजही जंगलात दुर्गम भागात राहतात. त्यांची वस्ती विखुरलेली असते त्यामुळे अशा विखुरलेल्या वस्तीसाठी एका ठिकाणी शाळा स्थापीत करणे शक्य होत नाही. त्यामुळे अशा विखुरलेल्या वस्त्यातील मुला—मुलींना शेजारील गावातील शाळेत शिक्षणासाठी जावे लागते. बहुतांश वाड्या वस्त्यांवरून या शाळांमध्ये जाण्यासाठी रस्ते देखील उपलब्ध नसतात. बरेचदा निवासस्थानापासून शाळा खूपच दूर असते. अशा अनेक भौगोलिक अडचणींमुळे पालक आपल्या मुलींना शाळांमध्ये पाठविण्यास अनुकूल नसतात.

२. मुलींच्या शिक्षणाबाबत पालकांचा नकारात्मक दृष्टीकोन:—बहुतांश आदिवासी पालक हे अशिक्षित अडाणी असतात. मुलींनी घरकामात पालकांना मदत करावी अशी त्यांची अपेक्षा असते. आई वडील कामासाठी बाहेर गेल्यावर मुलगी मोठी असल्यास घरातील लहान बाळांची काळजी घेण्याची जबाबदारी त्यांच्यावर असते. मुलींच्या शिक्षणाचे महत्त्व त्यांच्या लक्षात येत नाही परिणामी मुलींना अर्धवट शाळा सोडण्यास भाग पाडले जाते. त्यामुळे पालकांच्या नकारात्मक दृष्टीकोनाचा परिणाम देखील मुलींच्या शिक्षणावर होतो.

३. दुर्बल आर्थिक स्थिती:—आदिवासी कुटुंबे उदरनिर्वाहासाठी वर्षातील ८ महिने जंगल आणि ४ महिने शेतीवर अवलंबून असतात. ४ ते ६ वर्षे वयोगटातील मुली कुटुंबाला जंगलातील वस्तू संकलनासाठी मदत करतात आणि आपल्या कुटुंबाच्या अर्थार्जनात हातभार लावतात. अशा परिस्थितीत पालक आपल्या मुलींना शाळेत पाठविण्यास अनुकूल नसतात.

४. शिक्षकांची अनास्था:—आदिवासी भागात काम करणारा शिक्षक त्या भागात निवासी नसतो. आदिवासी भागात उत्तर निवास सुविधा उपलब्ध नसल्याने तो तालुक्याच्या ठिकावर राहतो. शिक्षक देखील नियमितपणे शाळेत हजर नसतात. शिक्षक आदिवासी भागातील नसल्यामुळे आदिवासी मुले, त्यांच्या शिक्षणाविषयी त्याच्या मनात आपुलकी नसते. परिणामी अध्ययन अध्यापन प्रक्रिया निरस बनते. त्यामुळे देखील आदिवासी मुले—मुली शाळेत येण्यास तयार नसतात.

५. शालेय अभ्यासक्रम आदिवासी संस्कृतीनुरूप नसणे:—बहुतांश आदिवासी शाळांमध्ये प्रमाण भाषेतून शिक्षण दिले जाते. आदिवासी संस्कृती अनुरूप शिक्षण व अभ्यासक्रम नसल्यामुळे देखील आदिवासी मुला—मुलींना शाळेतील औपचारिक शिक्षण आवडत नाही. परिणामी ते शाळेत येण्यास तयार नसतात.

आदिवासी महिलांच्या शैक्षणिक सुधारणेसाठी उपाय— १. आदिवासी वाड्या वस्त्यावर शाळेची सुविधा नसल्याने बहुतांश

आदिवासी मुला-मुलींना शिक्षणापासून वंचित रहावे लागते. त्यामुळे शासनाने प्रत्येक जिल्ह्यात निवासी शाळा तयार कराव्यात. २. प्रमाण भाषेत अध्ययन करण्यास आदिवासी मुलांना कठीण जाते त्यामुळे आदिवासी बोलीभाषेत अभ्यासक्रम तयार केल्यास अध्ययन अध्यापन सुकर होईल आणि आपोआप शाळेतील आदिवासी मुलामुलींची संख्या देखील वाढेल. ३. आदिवासी समाजातील महिलांमध्ये शिक्षणाचे प्रमाण वाढविण्यासाठी अभ्यासक्रम हा त्या समाजाच्या प्राथमिक गरजा भागविणारा असला पाहिजे. ४. विविध शैक्षणिक योजनांच्या अंमलबजावणी नंतरही आदिवासी महिलांच्या साक्षरता दरात वाढ झालेली नाही. म्हणून ज्या आदिवासी बहुल भागात आदिवासी महिलांची साक्षरता ५०: पेक्षा कमी आहे अशा भागात साक्षरता अभियान नव्याने चालवावे. ५. स्थानिक शिक्षकांना प्राधान्य दिले पाहिजे तसेच आदिवासी भागात काम करणाऱ्या शिक्षकांना पगारबरोबरच प्रोत्साहन भत्ता देखील दिला पाहिजे. ६. आदिवासी भागात काम करणाऱ्या शिक्षकांना वेळोवेळी प्रशिक्षित केले पाहिजे. ७. आदिवासी पालकांचा मुलींच्या शिक्षणाबाबतचा दृष्टीकोन बदलण्यासाठी मार्गदर्शन शिबीरे आयोजित केली पाहिजे.

सारांश:- शिक्षणामुळे समाजात हवा तसा बदल घडवून आणता येतो तसेच स्त्रियांचे समाजातील निम्न स्थान बदलण्यासाठी देखील शिक्षण हे अत्यंत महत्वाचे साधन आहे. जगभरातील महिलांना समाजात नेहमीच दुय्यम स्थान राहिलेले आहे. परिणाम महिला पुरुषांच्या तुलनेत मागास असलेल्या दिसतात. आदिवासी महिला देखील त्याला अपवाद नव्हत्या. आदिवासी समाजाच्या सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक विकासासाठी शासन स्तरावर बरेच प्रयत्न झाले. मात्र पुरुषांच्या तुलनेत त्यांचा साक्षरता दर निम्न आहे, उच्च शिक्षणात त्यांचे प्रमाण कमी आहे. आदिवासींच्या विशेषतः महिलांच्या शैक्षणिक

दर्जात हळूहळू परिवर्तन घडून येत आहे. मंदगतीने का होईना त्यांचा शैक्षणिक विकास होत आहे.

References:

1. www.cencsindia.org
2. अनंतराम, शरयू, वंडसे, उमा (१९०१) 'भारतीय समाजातील स्त्रियांचे स्थान' (राष्ट्रीय अभ्यास समितीच्या अहवालाची संक्षिप्त आवृत्ती), मुंबई: पॉप्युलर प्रकाशन, पृ. क्र. १०५
3. वाड, विजया. स्त्रीशिक्षण, भारतातील. मराठी विश्वकोश. महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ, मुंबई. <https://vishwakosh.marathi.gov.in/23283/>
4. Important Constitutional and Legal Provisions For Women in India, retrieved from http://mospi.nic.in/sites/default/files/reports_and_publication/cso_social_statics_division/Constitutional&Legal_Rights.pdf
5. Azad Ahmad Andrabi (2014). Tribal Education and Government Interventions. International Research Journal of Management Sociology & Humanity, Volume 5 Issue 3, Pg. 316-323
6. National Policy on Education (1986). Ministry of Human Resource Development, Government of India, Pg. 7-8, retrieved from http://www.ncert.nic.in/oth_anoun/policy_1986_eng.pdf
7. Literacy Rate (2011) Census of India, <http://censusindia.gov.in/2011census/censusinfodashboard/index.html>
8. Ministry of Tribal Affairs (2018) several schemes being implemented by the Government for development of the tribal population in the country, <https://pib.gov.in/PressRelease/framePage.aspx?PRID=1525348>
9. Ministry of Tribal Affairs (2017-18) Annual Report. Ministry of Tribal Affairs, Government of India Pg. 72
10. Gender Parity Index (GPI) From Wikipedia, the free encyclopedia, retrieved from https://en.wikipedia.org/wiki/Gender_Parity_Index
11. महाराष्ट्र शासन (१९८७). आदिवासी लोकसंख्या गटातील विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक गळतीचा मूल्यमापन अहवाल. आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे.
12. Mane, Vikas. (2010). Evaluation of Secondary Level Ashram Schools in Pune District. Pune: Centre for Educational Studies, Indian Institute of Education.

Published By

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

***SETH NARSINGDAS MOR ARTS, COMMERCE &
SMT. GODAVARI DEVI SARAF SCIENCE COLLEGE***

TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

Email-principalsnmorcollege@rediffmail.com / rjbhagat1968@yahoo.co.in

Website - www.snmorcollege.org.in Journal Website: www.journalsnmcsip.org.in

Phone No. - 07183-233300 / 07183-233301 Mobile - 09422113067 / 09420359657